

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ره پویان پژوهش

۳

اصول و مهارت‌های پایان‌نامه نویسی

پژوهش روشنان حقیقت

سید حسین اسحاقی

اسحاقی، حسین، ۱۳۴۱-

اصول و مهارت های پایان نامه نویسی: پژوهش روشنان حقیقت / حسین اسحاقی..- قم: مرکز نشرهاجر (وابسته به مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران)، ۱۳۹۲.
مسلسل: ۵۲۵ ص: ۲۰۴. جدول..- (ره یویان پژوهش؛ ۳).
شابک: ۶-۱۵-۶۸۱۷-۶۰۰-۹۷۸

کتابنامه: ص. [۲۰۴]-۱۵۴.

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیفا.

۱. پایان نامه ها - شیوه نامه. الف. حوزه علمیه قم. مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران. ب. عنوان. ج. عنوان: پژوهش روشنان حقیقت.

۱۳۹۲ الف ۵ / ۲۳۶۹ LB

نام کتاب: ..... اصول و مهارت های پایان نامه نویسی
نویسنده: ..... سید حسین اسحاقی
ناشر: ..... مرکز نشرهاجر (وابسته به مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران)
نوبت چاپ: ..... اول - بهار ۹۲
شمارگان: ..... ۲۰۰۰ نسخه
قیمت: ..... ۵۸۰۰۰ ریال
تعداد صفحه و قطع: ..... ۲۰۴ صفحه / رقعی

شابک: ۶-۱۵-۶۸۱۷-۶۰۰-۹۷۸

آدرس: قم - بلوار محمد امین علیه السلام - فلکه ارتش

تلفن مرکز پخش: ۲۱۴۴۴۰۰ - ۰۲۵۱

پایگاه اینترنتی: www.whc.ir نشانی الکترونیکی: Hajar@whc.ir

فهرست مطالب

پیش نوشت.....	۱۳
دیباچه.....	۱۵
مقدمه.....	۱۹
انواع مهارت ها.....	۱۹
۱. مهارت های علمی.....	۱۷
۲. مهارت های کار. محتوا.....	۱۷
۳. مهارت های انطباقی یا خود مدیریتی.....	۱۸
فصل اول: پیش نیازها و بایسته های پایان نامه.....	۲۳
بایسته های نگارش پایان نامه.....	۲۵
۱. نیازشناسی موضوعی.....	۲۵
۲. روش شناسی.....	۲۵
۳. جامع نگری.....	۲۵
۴. هدف مندی در پاسخ گویی به سوالات تحقیق.....	۲۶
۵. بهره گیری از ادبیاتی مناسب.....	۲۶
۶. توجه به مطالعه نظام مند و انواع فعالیت های علمی.....	۲۶
انواع فعالیت ها و مطالعه علمی برای تدوین پایان نامه ها.....	۲۷
۱. پژوهش اصیل.....	۲۸
۲. بازپژوهی.....	۲۸
۳. مطالعه توصیفی صرف یا زمینه یابی.....	۲۹
۴. مطالعه به منظور اطلاع رسانی.....	۲۹
۵. مطالعه مروری.....	۳۰
۶. مطالعه مروری فراگیر.....	۳۰
۷. مطالعه با هدف احیای میراث مکتوب.....	۳۰
۸. مطالعه برای تدوین متون آموزشی.....	۳۱
۹. مطالعه به منظور ترجمه یک اثر.....	۳۱
دست یابی به مسئله تحقیق.....	۳۱
عناصر مهم در مسئله یابی.....	۳۳

تبارشناسی مسئله	۳۳
اقسام مسئله	۳۸
طرح مسئله	۳۴
بایسته‌هایی در مورد انتخاب مسئله پژوهشی	۳۴
راه‌های انتخاب مسئله تحقیق	۳۵
خطاهای احتمالی به هنگام انتخاب مسئله	۳۶
ویژگی‌های مسئله تحقیق	۳۷
۱. محدود و مشخص بودن	۳۹
۲. تازه بودن	۳۹
۳. مورد علاقه بودن	۴۰
۴. هماهنگ با توانایی‌های محقق	۴۰
۵. ساختار مناسب داشتن	۴۱
مروری بر انواع تحقیق	۴۲
۱. بنیادی و کاربردی	۴۳
۲. میدانی و اسنادی	۴۳
۳. درون رشته‌ای و میان رشته‌ای	۴۳
۴. متن پژوهی، موضوع یا مسئله پژوهی	۴۴
۵. تحقیق معناشناختی و پدیده شناختی	۴۴
۶. تحقیق توصیفی، انتقادی و تبیینی	۴۴
فرایند تحقیق	۴۵
فرایند خطی (بورگس)	۵۰
فرایند گام به گام (کین)	۵۱
فرایند حلقوی تحقیق (رودستام و نیوتن)	۵۲
فرایند حلزونی (بلاکستر و دیگران)	۵۲
فرایند تحقیق در پژوهش‌های دینی	۴۸
آشنایی با روش‌های تحقیق	۴۸
الف) روش کتابخانه‌ای (اسنادی)	۴۸
ب) تحقیق میدانی	۴۹
۱. آشنایی با روش و جهت‌گیری تحقیق بر مبنای هدف	۴۹
الف) پژوهش‌های بنیادی	۴۹
ب) پژوهش‌های کاربردی	۴۹
ج) پژوهش‌های توسعه‌ای	۵۰
یک. پژوهش‌های انتزاعی	۵۰

۵۰	دو. پژوهش‌های تطبیقی.....
۵۰	سه. پژوهش‌های تاریخی.....
۵۰	چهار. پژوهش‌های اکتشافی.....
۵۰	پنج. تحقیق‌های تجربی.....
۵۱	۲. تقسیم روش‌ها از بُعد شناختی و پاسخ‌گویی.....
۵۱	۱. روش بررسی در تحقیق توصیفی.....
۵۱	۲. روش بررسی در تحقیق علی.....
۵۱	مراحل تحقیق.....
۵۱	اول) مراحل عمومی تحقیق.....
۵۲	الف) طراحی.....
۵۲	ب) اجرا.....
۵۲	ج) نگارش.....
۵۳	پیش‌نیازهای تحقیق عمومی.....
۵۳	۱. انتخاب استادان راهنما و مشاور.....
۵۴	۲. انتخاب موضوع.....
۵۵	۳. تعریف موضوع.....
۵۵	۴. انتخاب عنوان.....
۵۵	۵. منبع‌شناسی.....
۵۶	۶. پیشینه‌شناسی.....
۵۷	۷. مطالعه ریز موضوع.....
۵۸	۸. تحدید ریز موضوع‌ها.....
۵۹	۹. تنظیم ریز موضوع‌ها.....
۵۹	۱۰. تعریف اصطلاح‌ها.....
۶۰	۱۱. تعیین روش تحقیق.....
۶۰	۱۲. زمان‌بندی.....
۶۰	۱۳. پرکردن فرم طرح تحقیق.....
۶۱	۱۴. تأیید استادان راهنما و مشاور.....
۶۱	۱۵. تصویب کمیته تحصیلات تکمیلی.....
۶۱	دوم) مراحل اختصاصی تحقیق.....
۶۱	الف) مراحل متن‌پژوهی.....
۶۱	ب) مراحل مسئله‌پژوهی.....
۶۱	منابع، ابزار و روش‌های دستیابی به معرفت و شناخت.....
۶۳	بررسی تفصیلی روش‌های کسب معرفت.....

۶۳	۱. مراحل پژوهش تجربی (حسی).....
۶۳	الف) انتخاب مسئله.....
۶۴	ب) مطالعه منابع مربوط به مسئله.....
۶۴	ج) ساماندهی فرضیه یا فرضیه های تحقیق.....
۶۴	د) تعریف عملیاتی متغیرها.....
۶۵	ه) تعیین جامعه آماری.....
۶۵	و) مشخص ساختن ابزار اندازه گیری متغیرها.....
۶۵	ز) تهیه و تنظیم طرح آزمایشی.....
۶۵	ح) اجرای آزمایشی با پیمودن مراحل پیشین.....
۶۶	ط) تجزیه و تحلیل یافته ها.....
۶۶	ی) تهیه و ارایه گزارش پژوهشی.....
۶۶	۲. پژوهش های درون گرا یا عرفانی.....
۶۶	۳. پژوهش های عقلی.....
۶۷	۴. پژوهش مستند به گواهی دیگران.....
۶۹	فصل دوم: آماده سازی طرح تحقیق.....
۷۱	مزیت های تهیه طرح تحقیق.....
۷۳	نقش طرح تحقیق در فرایند پژوهش.....
۷۴	ارکان طرح تحقیق.....
۷۵	۱. عنوان.....
۷۷	ظرافت های انتخاب عنوان تحقیق.....
۷۸	۲. کلید واژه (واژگان کلیدی).....
۷۸	۳. بیان مسئله و تعیین قلمرو آن.....
۷۹	۴. تعیین سؤال های تحقیق برای نیل به اهداف.....
۸۰	۵. چارچوب نظری و فرضیه تحقیق.....
۸۰	الف) روش توجیهی.....
۸۱	ب) روش میان بر.....
۸۲	فرایند فرضیه سازی.....
۸۳	ویژگی های فرضیه علمی.....
۸۳	انواع فرضیه ها.....
۸۵	ایجاد چارچوب نظری.....
۸۶	کارکردهای چارچوب نظری.....
۸۷	چیستی متغیر.....
۸۸	الف) متغیر وابسته.....

۸۸	ب) متغیر مستقل
۸۸	ج) متغیر تعدیل‌گر
۸۹	د) متغیر مداخله‌گر
۸۹	ه) متغیر کنترل
۹۰	تعریف متغیرها یا مفهوم‌ها
۹۱	ساختن مدل تحلیلی تئوری‌ها
۹۲	چگونگی ایجاد یک چارچوب نظری
۹۴	۶. پیشینه تحقیق
۹۸	۷. روش تحقیق
۹۹	۸. اهمیت و ضرورت تحقیق
۹۹	۹. زمان بندی تحقیق (قلمرو زمانی تحقیق)
۹۹	۱۰. موانع و محدودیت‌های تحقیق
۱۰۰	۱۱. ساختار و فصل‌های پژوهشنامه
۱۰۱	۱۲. منابع پژوهش
۱۱۲	نمونه آموزشی یک طرح تحقیق
۱۱۹	فصل سوم: عملیاتی کردن طرح تحقیق (نگارش پایان نامه)
۱۲۲	۱. تشکیل پرونده علمی
۱۲۳	۲. یادداشت برداری
۱۲۴	۳. پردازش اطلاعات
۱۲۵	ساختار پایان نامه
۱۲۵	۱. عنوان پایان نامه
۱۲۶	۲. پیش نوشت
۱۲۷	۳. چکیده
۱۲۸	۴. فهرست مطالب
۱۲۹	۵. مقدمه
۱۲۹	الف) طرح مسئله
۱۳۰	ب) پیشینه تحقیق
۱۳۰	ج) ضرورت تحقیق
۱۳۰	د) فرضیه
۱۳۱	ه) روش تحقیق
۱۳۱	و) چینش و فصل بندی مطالب
۱۳۲	ز) بیان اجمالی حاصل پژوهش
۱۳۲	۶. متن اصلی رساله

۱۳۲	۷. نتیجه و جمع‌بندی
۱۳۲	۸. پیوست
۱۳۲	۹. نمایه
۱۳۲	۱۰. کتاب نامه
۱۳۳	آشنایی با شیوهٔ ارجاع
۱۳۳	آدرس دهی مقاله
۱۳۴	آدرس دهی کتاب
۱۳۴	آشنایی با شیوهٔ نگارش
۱۳۵	فصل چهارم: اصول نقادی، ارزیابی و آسیب شناسی پایان نامه ها
۱۳۶	موانع، مشکلات و آسیب شناسی پایان نامه ها
۱۳۷	۱. یک سونگری
۱۳۷	۲. عامیانه سازی
۱۳۸	۳. کاهلی در تتبع و تفکر
۱۳۸	۴. انعطاف ناپذیری در برابر حقایق
۱۳۸	۵. مسئله محور نبودن پایان نامه ها
۱۳۹	۶. کمبود اساتید مجرب و متخصص
۱۳۹	۷. پر مشغله بودن اساتید
۱۴۰	۸. شتاب زدگی یا سخت‌گیری بی‌رویه در تصویب
۱۴۰	۹. ناهماهنگی بین اساتید
۱۴۱	۱۰. کلیشه‌ای شدن و یکنواختی پایان نامه ها
۱۴۱	۱۱. حجم‌گرایی و کثرت صفحه‌ها
۱۴۱	۱۲. غیراستاندارد بودن برخی از معیارهای ارزیابی‌ها
۱۴۲	۱۳. کپی برداری و تکراری بودن
۱۴۲	۱۴. همکاری نکردن مراکز علمی با دانش پژوهان
۱۴۳	۱۵. نگارش پایان نامه به وسیله دیگران
۱۴۳	۱۶. پایان نامه‌های تکراری و غیر کاربردی
۱۴۴	۱۷. هماهنگ نبودن با اساتید در فرایند کار
۱۴۴	برخی از ویژگی‌های یک پژوهشگر موفق
۱۴۵	بعضی از لغزش‌های احتمالی پژوهشگران
۱۴۶	فرایند تکامل شخصیت علمی پژوهشگر
۱۴۶	۱. دوره بهت و حیرت
۱۴۶	۲. دوره نقادی
۱۴۶	۳. دوره خلق و ایجاد

۱۴۷	ابعاد نقد و معیارهای ارزیابی
۱۴۷	الف) بُعد فرهنگی
۱۴۷	ب) بُعد علمی
۱۴۷	یک. نقد ساختاری
۱۴۷	دو. نقد روشی
۱۴۸	سه. نقد محتوایی
۱۴۸	چهار. نقد نگارشی
۱۶۴	جدول معیارهای قابل توجه در ارزیابی پایان نامه ها
۱۵۰	دفاع از پایان نامه
۱۵۴	فهرست منابع
۱۵۷	پیوست ها

پیش‌نوشت

نیاز طلاب گرامی به مهارت‌های لازم در پایان نامه نویسی، برای ارایه‌ی ارزشمند یافته‌های تخصصی در پایان هر مقطع تحصیلی، ضرورتی انکارناپذیر است. تبخیر یک پژوهشگر در به‌کارگیری از شیوه‌ها و روش‌های ارایه‌ی تحقیق، به انتقال صحیح یافته‌های علمی وی، کمک شایان توجهی کرده؛ دسترسی علاقمندان را به نتایج پژوهشی تسهیل می‌کند. از این رو اساتید و صاحب‌نظران این عرصه، کوشیده‌اند روش‌های مطلوب و معیار و اصول و مهارت‌های پایان نویسی را به علاقمندان عرضه داشته، در جهت انجام پژوهش‌های روشمند و سامان یافته، قدم‌های مثبتی بردارند.

اثر حاضر که با تلاش محقق ارجمند جناب آقای دکتر سید حسین اسحاقی تألیف و تدوین گردیده، گامی در همین راستاست. ضمن سپاس فراوان از ایشان، امید می‌داریم مورد استفاده طلاب محترم قرار گرفته و آموزه‌های آن بتواند راهگشای نگارش پایان نامه برای دانش‌آموختگان حوزوی باشد. شایان ذکر است که در انتهای کتاب نیز، پیوست‌های تأثیرگذار و ارزشمندی برای آشنایی بیشتر با فرآیند پایان‌نامه‌نویسی و عملیاتی‌سازی طرح تحقیق آمده است. رجاء واثق داریم که این تذکار، مورد استفاده بهره‌گیران ارجمند قرار گیرد. این مدیریت نظرات گرانسنگ پژوهشگران را بر دیده‌ی ممت نهاده، پیشنهادات و انتقادات سازنده شما عزیزان را در ارایه‌ی آثار پویاتر مورد بهره‌برداری قرار خواهد داد.

معاونت پژوهش

مدیریت ساماندهی امور پژوهشی واحدهای حوزوی

دییاجه

{يُزَفِّعُ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ}؛

«خداوند مقام اهل ایمان و دانشمندان عالم را [در دو جهان] رفیع

می گرداند». (مجادله: ۱۱)

امام علی علیه السلام می فرماید: «لَا سُنَّةَ أَفْضَلَ مِنَ التَّحْقِيقِ؛ هیچ روشی

بہتر از پژوهش نیست»^۱.

این نوشتار، به کسانی تقدیم می شود که در پی علم و یادگیری اند و نیک می دانند که با تحقیق خویش، تنها پرتویی از حقیقت را یافته اند، نه همه آن را؛ آنها به خوبی دریافته اند که نوشتن پایان نامه، مظهر توان علمی و اخلاق حرفه ای هر دانش پژوهی است. از این رو، با تمام توان و تعهد علمی خویش در این راه سخت اما تأثیرگذار، گام بر می دارند. آنها می خواهند با کاروان دانش هم سفر شوند و پیشرفتی فراگیر را در آسمان معنویت و مادیت بیازمایند و نیازی از حوزه های علمیه و نظام اسلامی را پاسخگو باشند.

پژوهشگران عالم و متعهد می کوشند تا همه سرمایه علمی و توش و توان خود را در خدمت به این چرخه نورانی و مولد به کار گیرند و نام خود را در میان افرادی به ثبت رسانند که در کمال بخشی به هندسه دانش بشری گامی هر

---

۱. علیرضا برازش، معجم غرر الحکم و درر الحکم، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۸.

چند ناچیز اما مؤثر، برداشته‌اند. آنها نیک می‌دانند که پایان‌نامه‌شان، افتخار علمی آنها و مایه مباهات کاروان علمی بشریت است.

آری! عالمان حقیقی، همت مقدس خود را به ظاهرسازی و صوری‌نگری و تکلیف‌گریزی و مدرک‌گرایی مصروف نمی‌سازند. رهپویان دانش با توکل به عالم مطلق لایزال، به فراوری علمی و تولید دانش همت می‌گمارند و می‌دانند که گرچه این راهی بس دشوار است، اما ثمره‌اش شیرین و ماندگار خواهد بود.

پژوهشگران گرامی! همان‌طور که می‌دانید، تدوین پایان‌نامه یکی از مراحل ضروری تحصیلی، به ویژه در تحصیلات تکمیلی است. پایان‌نامه‌نویسی، نماد آشکاری از مجاهدت علمی و تحصیلی طلاب و نیز نشان دهنده وزانت و سطح علمی یک دانش‌پژوه است. پایان‌نامه، اثری مانا و وسیله‌ای برای سنجش توانمندی طلاب از سوی مخاطبان است. از این رو، طلاب باید نهایت دقت و مساعی علمی را در این زمینه داشته باشند و از شتاب‌زدگی، سطحی‌نگری و مدرک‌گرایی به شدت پرهیزند و با ژرف‌نگری علمی به مباحث بپردازند.

هرچند محتوای پر بار و غنی پایان‌نامه، حاکی از فضل و وزانت علمی طلاب است، اما رعایت قواعد، اصول و ضوابط تحقیق و تدوین پایان‌نامه‌نویسی نیز نقش بسزایی در ارزش‌گذاری یک رساله علمی دارد. هر نوع زینت شکلی و ادبی، به آراستگی و جذابیت هرچه بیشتر متن پایان‌نامه خواهد افزود. دانش‌پژوهان همواره باید در عرصه قالب و محتوا نوآور باشند و با مهارت افزایی، بکوشند تا رساله‌ای درخور و هم‌سو با نیازها ارائه کنند.

امروزه دنیای بالندگی، ارتباط معناداری با مقوله مهارت‌ها پیدا کرده است و به قول پیتر دراگر (Piter Druker)، عصر دانشمندی، سپری شده و دوران روشمندی، شروع شده است. از نظر او، «بی‌سوادان قرن بیست و یکم آنانی نیستند که نمی‌توانند بخوانند یا نمی‌توانند بنویسند یا مدرک ندارند، بلکه بی‌سوادان هزاره سوم، کسانی هستند که نمی‌توانند مهارت آموزی کنند و طبق تغییر و تحولات روز، پیش بروند».

ناگفته پیداست که امروزه، نسل جوان و جامعه دینی با هزاران پرسش بی پاسخ . که گاهی از سوی دشمنان القاء و پراکنده می شود . مواجه‌اند و از جمله مراکزى که می‌تواند به این دغدغه‌ها پاسخی درخور، علمی، نظام‌مند و مستدل دهد، پژوهندگان تحصیلات تکمیلی در مراکز حوزوی و دانشگاهی هستند. بنابراین، مسئله شناسی و پاسخ‌گویی به نیازهای روزافزون، از ظرافت‌های انتخاب موضوع پایان‌نامه‌هاست و جهت دهی به این نیروی نهفته علمی و بهره‌گیری بهینه از توانایی علمی دانش‌پژوهان، از یک سو به دقت و تأملی کافی و مشاوره با اهل فن و تخصص و از سویی دیگر، به مراجعه به منابع و متون مکتوب و دیجیتال و مجله‌های تخصصی و علمی . پژوهشی نیاز دارد. اگر نتوانیم یا نخواهیم مسیر درستی را برای این ذخایر علمی و حوزوی یا دانشگاهی در نظر بگیریم، از باب «انّ سعیکم لشتی» این نیروها در جهتی نادرست و ناکارآمد به کار می‌روند و از وجاهت علمی محقق کاسته می‌شود و جامعه اسلامی و حوزوی نیز از وجود تربیت یافتگان خود، بی‌بهره یا کم‌بهره می‌ماند. بنابراین، شایسته است پیش از شروع به کار تدوین پایان‌نامه، ابتدا با اصول و مهارت‌های ضروری پایان‌نامه‌نویسی آشنا شویم و پس از به‌کارگیری آنها، اثری مانا، کاربردی و مولد علم و اندیشه، از خود به یادگار گذاریم.

این نوشتار، تلاشی است در همین راستا که با تکیه بر یافته‌های علمی . پژوهشی نگارنده و منابع پژوهشی اساتید و مؤلفان محترم . که نام آنها در کتاب‌نامه آمده . تهیه شده است. از آنجا که در تار و پود این نوشتار، به تناسب از اندوخته‌های آنها استفاده شده، و به خاطر درهم تنیدگی و ادغام و تلفیق مطالب و دریافت‌های جدید از آنها بوسیله مؤلف و هم‌چنین رعایت رویهٔ اغلب کتاب‌های آموزشی، امکان ارجاع دهی دقیق وجود نداشته است. بنابراین شایسته است تا تلاش علمی این نویسندگان را ارج نهیم و آنچه از قوت و مزیت در اثر دیده می‌شود را حاصل تلاش‌های آنها بدانیم و در تدوین این اثر آنچه از کاستی احتمالی دیده می‌شود برعهدهٔ نگارنده بگذاریم.

از همگامی و همراهی معاون محترم پژوهش جناب آقای خالقی، مسئولان

اداره کل ساماندهی امور پژوهشی واحدهای حوزوی، به ویژه اداره امور پایان‌نامه‌ها و تحقیقات پایانی سرکار خانم‌ها افشار، اسماعیلی و سالک، آقایان ابوالفضل هراتیان و مرتضی کرامتی و انتشارات سخت کوش «هاجر» کمال سپاس را دارم؛ چه اینکه اگر نبود همکاری و رهنمودهای آنان، این اثر به زیور طبع آراسته نمی‌گردید. امید که مقبول افتد و راه را برای رهپویان طریق علم و دانش هموار سازد و روزی به کارمان آید که:

﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ، إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ (شعرا: ۸۸)

مقدمه

امروزه، با توجه به شرایط خاص دنیا و درنوردیدن مرزهای دانش، مهارت افزایشی در جنبه‌های گوناگون زندگی، امری حیاتی و ضروری است، به ویژه در هزاره سوم که مناسبت‌های اجتماعی و دگرگونی‌های پیچیده بشری، ابعاد جدید و متکثری یافته است. این مهارت‌ها، شامل صفات ممتاز، ویژگی‌های شخصی و استعدادهایی هستند که فرد به همراه دارد و به مکان‌های گوناگون منتقل می‌کند. انسان در زندگی، تحصیل، شغل و مانند آن، به مهارت‌هایی نیاز دارد که در طی فرایند زندگی و جامعه‌پذیری، آن‌ها را می‌آموزد.

انواع مهارت‌ها

مهارت‌ها، عموماً به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. مهارت‌های علمی

این نوع مهارت‌ها، برای انجام دادن امور یا وظایف کلی یک شغل به کار گرفته می‌شوند؛

۲. مهارت‌های کار. محتوا

این مهارت‌ها به یک حرفه خاص محدود می‌شوند؛ مانند کتاب‌داری که کتاب‌دارها عهده‌دار آنند و یا تصحیح و نمره‌گذاری اوراق امتحانی که به وسیله معلم‌ها انجام می‌شود؛

۳. مهارت‌های انطباقی یا خود‌مدیریتی

اینها صفات ویژه یا خصلت‌های شخصی هستند. توانایی یادگیری سریع، پرداختن به جزئیات دقیق، وظیفه‌شناسی، خودگردانی، سازگاری و حس همکاری و لذت معنوی، نمونه‌هایی از مهارت‌های انطباقی‌اند.

همان‌طور که در عرصه‌های گوناگون زندگی، به یادگیری و مهارت‌افزایی نیاز داریم، در تدوین و نگارش یک پایان‌نامه مطلوب نیز به داشتن یک سری مهارت‌های پایه‌ای نیازمندیم. چگونه است که برخی از دانش‌پژوهان از همان مواد، محتوا و ابزار نوشتاری استفاده می‌کنند، اما در مقایسه با کسانی که از مهارت‌های ویژه پایان‌نامه نویسی برخوردارند، ناکام می‌مانند و نمی‌توانند محصول مقبول و پرجاذبه‌ای را ارائه کنند. با توجه به این مهم، برای اخذ مدرک تحصیلی در یکی از سطوح آموزشی حوزوی یا دانشگاهی به روش‌شناسی و کسب مهارت نیاز داریم. در حقیقت، بدون داشتن مهارت و توانایی‌های مورد نیاز و نیز آمادگی قبلی، نمی‌توان به چنین اهدافی دست یافت.

چگونه ممکن است از پایان‌نامه‌ای که مهر و نشان علمی هر دانش‌پژوهی را به همراه دارد، آسان و گذری عبور کرد و کارنامه علمی خود را سطحی پنداشت؟! همان‌طور که گفتیم، پایان‌نامه وسیله سنجش علمی طلاب و نشان‌دهنده اهمیت و اهتمام دانش‌پژوه به رسالت علمی. تحصیلی خویش است. رساله می‌تواند حلقه‌ای از زنجیره علمی تولید فکر و اندیشه باشد که جز با تکلیف‌گرایی و عزم جدی برای همراه شدن با کاروان علم و دانش، به سرانجام نخواهد رسید. جز این، هر اقدامی آسیب‌فردی و اجتماعی جدی‌ای را برای نویسنده رساله، به همراه خواهد داشت. هرگونه سهل‌انگاری، از یک سو کارنامه علمی نگارنده را سست و بی‌اعتبار می‌سازد و از سوی دیگر، کاروان علمی بشری که برای رشد و بالندگی خود به تلاش علمی افراد نیاز دارد و این آثار، از سرمایه‌های دانشی او محسوب می‌شود را بی‌بهره می‌سازد. بنابراین، سزاوار است که طلاب و دانشجویان، برای تعالی علمی خود و مدرسائی به قافله علمی بشری از هیچ کوششی فروگذار نباشند. یکی از عواملی که می‌تواند

آنها را در دست یابی به این مهم یاری رساند، آشنایی با اصول و مهارت های پایان نامه نویسی است. با یادگیری این فنون و مهارت ها، می توان در پرتو وجدان علمی و تلاش جهادگونه، اثری وزین و گران سنگ از خویش به یادگار گذاشت و در آینده نیز مدال علمی خویش را با افتخار، بر تارک اندیشه خود مزین ساخت. با یادگیری مهارت ها می توانیم دانش، نگرش و ارزش های وجودی مان را به توانایی های واقعی و عینی تبدیل کنیم و در واقع، یکی از بهترین روش های استفاده از زمان و کنترل آن و جلوگیری از مسامحه کاری، بهره مندی از برنامه ریزی است.

پس از شهادت «آیت الله دکتر بهشتی»، تقویم به جا مانده از ایشان، نکته عجبی را آشکار کرد؛ این شهید عزیز، برای شش ماه آینده خود، برنامه ریزی کرده بود. به عبارت دیگر، برای فعالیت های احتمالی، دیدارها و برنامه های خود، وقت های معینی تعیین کرده بود. بنابراین، با برنامه ریزی و طراحی دقیق تحقیق و آینده نگری، به اهداف پایان نامه نویسی، بهتر و کارآمدتر دست خواهیم یافت.

بدین ترتیب، با برنامه ریزی درست و همه جانبه، مسیر پایان نامه ها به سوی تحقیقات بنیادی و کاربردی رهنمون شده و به معنای واقعی، به تحقیق و پژوهش نزدیک می شود. در واقع، پژوهش به فعالیت های جست و جوگرانه ای اطلاق می شود که براساس یک روش معتبر انجام می گیرد و هدف از آن، کشف حقیقت و یا دست یابی به علوم و کشف امور مجهول است.

در تعریف های پژوهش، دو رویکرد عمده وجود دارد:

الف) رویکرد توصیفی؛ ب) رویکرد هدفی.

«رویکرد توصیفی» درصدد است تا توصیف دقیقی از آنچه در خارج به عنوان پژوهش انجام می گیرد، ارایه کند. به عبارت دیگر، می خواهد مشخص کند که در شکل گیری این فرآیند چه نوع فعالیت هایی باید انجام شود و چگونه باید آنها را انجام داد تا نتیجه، کارآمد و اثربخش تر باشد. در این رویکرد، روش و مراحل انجام پژوهش، بسیار مهم است. در مقابل، «رویکرد هدفی» در صدد

است تا هدف یا نتیجه فعالیت پژوهشی را معرفی کند.

در مجموع می‌توان گفت که تحقیق، یک فعالیت منظم و مدونی است که هدف از آن، کشف و گسترش دانش و حقیقت است و حاصل پژوهش، دستیابی به آن چیزی است که برای دیگران مجهول است و یا اطلاع اندکی از آن دارند. البته اشکال این تعاریف آن است که نوع خاصی از پژوهش را دربرمی‌گیرد. به همین دلیل، برای عبور از این چارچوب، باید فعالیت عام‌تری را در نظر گرفت. به عبارتی، به هرگونه فعالیت منسجم و خلاقیتی که در جهت افزایش سطح دانش انسانی، فرهنگی، اجتماعی، طبیعی و استفاده از این دانش‌ها، برای کاربردهای جدید، انجام گیرد، پژوهش گفته می‌شود.

درحقیقت، پژوهش کوششی است علمی و سنجیده که با طرح و برنامه‌ای همراه و برای کشف حقیقتی مجهول است.

اما در تعریفی جامع‌تر، می‌توان گفت که تحقیق و پژوهش، فعالیت منظم و مدونی است که به دستیابی مسائل معین، کشف و گسترش دانش و حقیقت می‌انجامد و حاصل آن می‌تواند بنیادی یا کاربردی باشد.

باید دانست که پژوهش واقعی از جایی شروع می‌شود که تحقیقات پیشین، به آنجا ختم شده‌اند. در مسیر تحقیق، تلاش می‌شود تا نتیجه تحقیق به تولید فکر و اندیشه بیانجامد. البته پژوهش‌های توصیفی و تبیینی نیز خالی از فایده نیستند و می‌توانند جایگاه خود را در رتبه‌های بعدی حفظ کنند.

امید که طلاب ارجمند، زمان پایان‌نامه‌نویسی را فرصتی مناسب برای سنجش دانستنی‌های خود و همچنین ظهور و بروز توانمندی‌های علمی خود بدانند و از این فرصت گران‌بها، در تولید فکر و اندیشه‌ای پویا و خلاق استفاده کنند و نیک بدانند که امروزه، نیازهای فراوانی در ساحت نظام و میهن اسلامی و به طور کلی، در جهان اسلام وجود دارد و تبیین درست معرفت‌شناسی اسلام، تفکر اخلاقی و معنوی، تفکر فلسفی، اجتماعی، اقتصادی و... بسیار لازم است که باید دقیق، علمی، قانع‌کننده و با توجه به اندیشه‌های رایج جهان معاصر انجام گیرند و همه اینها، رسالت اساسی حوزه‌هاست که

بی شک، تنها در پرتو حرکت جهادی - اجتهادی محقق خواهد شد. در تأمین این نیازها، نباید مصرف کننده دانش باشیم بلکه باید از طریق پژوهش، تطبیق، تحلیل، نقد و نظر، کاوش و بازآفرینی، آزمایش، شهامت و مهارت، گامی در جهت تولید علم و دانش برداریم.

انسان در زندگی روزمره و عادی خود، اگر به وضع موجود خوبگیرد و در چرخه تکرار و آرامش طلبی حرکت کند، به سر منزل مقصود نمی رسد. بنابراین باید بدانیم که «هرکس که قصد فتح دریا را داشته باشد، باید جرأت و جسارت ترک ساحل را نیز داشته باشد».

باید حرکت و کوشش نمود تا به نوآوری و بالندگی رسید وگرنه: «از جویبار کوچک که آب آن به چاله ای می ریزد، کسی مروارید، گرانها صید نخواهد کرد».

و واپسین سخن اینکه، پژوهش های علمی در هر جامعه ای، بدون به کارگیری و همت نسل جوان، امکان پذیر نیست. تجربه جوامع پیشرفته نشان می دهد که نسل جوان، با انرژی زیاد و توانایی و امکان تمرکز بیشتر و تحت حمایت و هدایت پژوهشگران خبره و با سابقه و با آموزش صحیح و روشمند، می تواند تحول آفرین، نوآفرین و آینده ساز باشد.

به طور قطع در پرتو عزم و اراده خلل ناپذیر طلاب فرهیخته، دست یابی به آینده ای روشن، دانش بنیان و دین مدار دور از دسترس نخواهد بود.

فصل اول

پیش‌نیازها و بایسته‌های

پایان‌نامه

بایسته‌های نگارش پایان‌نامه

برخی نگارش پایان‌نامه را تنها یک کار پژوهشی و تحقیقی می‌پندارند و تعدادی آن را شایستگی پژوهشی و پاره‌ای آن را مشارکت در دانش بشری معرفی می‌کنند. اما برای دست‌یابی به اهداف پژوهشی، باید به موارد زیر دقت کافی داشته باشیم تا با تحصیل آنها، بر غنای کیفی پایان‌نامه و دست‌یابی به اهداف، توفیق بیشتری یابیم:

۱. نیازشناسی موضوعی

پاسخ به نیازهای واقعی مخاطبان هدف، اهمیت بسیاری دارد. بنابراین، تلاش علمی باید برای پاسخ‌گویی به نیازها در عرصه نظری یا عملی باشد؛

۲. روش‌شناسی

بدون روشمندی، نمی‌توان به نتایج قابل قبولی دست یافت. در حقیقت، موضوع‌های گوناگون و نوع پژوهش‌ها، نیازمند روشی خاص و مختص به خود است. روش تحقیق یک فرایند نظام‌مند برای یافتن پاسخ یک پرسش یا دست‌یابی به راه حل یک مسئله است. به عبارت دیگر، روش تحقیق مجموعه‌ای از قواعد، ابزارها و راه‌های معتبر و مطمئن و نظام یافته برای بررسی واقعیت‌ها، کشف امور مجهول و دست‌یابی به راه حل مسائل است؛

۳. جامع‌نگری

پرداختن به جنبه‌های گوناگون مسئله و برقراری ارتباط و انسجام منطقی و تجزیه و تحلیل علمی بر اساس نظریه‌های گوناگون برای دست‌یابی به اهداف، بسیار ضروری است؛

۴. هدفمندی در پاسخ‌گویی به سؤالات تحقیق

هر پایان‌نامه‌ای، برای پاسخ به سؤال و کشف حقیقتی مجهول طراحی می‌شود. بنابراین، دست‌یابی به پاسخ سؤالات، مورد انتظار است؛ سؤالات تحقیق، می‌تواند به دو صورت کلی و فرعی مطرح شود:

الف) سؤال کلی

این سؤال به طور مستقیم از مسئله پژوهش گرفته می‌شود. در واقع پی‌جویی سؤال کلی، خود پاسخی است به مسئله تحقیق که مشخص می‌کند پژوهش، چه چیزی را دنبال می‌کند.

ب) سؤالات فرعی (جزئی)

این سؤالات از سؤال کلی نشئت می‌گیرند و می‌توان آنها را «مسئله تفکیک شده از پژوهش» نامید. محقق با این سؤالات تصریح می‌کند که در تحقیق، «چه انجام می‌شود» و «چه انجام نمی‌شود». هر پژوهش می‌تواند چندین سؤال فرعی داشته باشد و هر کدام از این سؤال فرعی نیز راهنمایی برای تهیه و تدوین محتوا و ابزار گردآوری اطلاعات است. بنابراین، سؤالات فرعی باید به گونه‌ای بیان شوند که بر علمی بودن نتایج پژوهش تأکید داشته باشند و چارچوبی مناسب برای تجزیه و تحلیل آماری ارائه دهند.

۵. بهره‌گیری از ادبیاتی مناسب

جذابیت بخشی به یافته‌های علمی، به قالب ادبی مناسبی نیاز دارد. بنابراین، باید به آیین‌نگارش و اصول ادبی به طور کامل پای‌بند باشیم تا در اثر غفلت از این مهم، به غنای محتوایی اثر، زینتی وارد نیاید.

۶. توجه به مطالعه نظام‌مند و انواع فعالیت‌های علمی

بیشتر دوره‌های تحصیلات تکمیلی، دوره آموزشی هستند که یک هشتم آن، صرف پژوهش برای تدوین پایان‌نامه می‌شود. دانشجوی، هنگام تدوین پایان‌نامه از طریق مشارکت در پژوهش، به یادگیری حین عمل پژوهش نیز می‌پردازد. آشنایی با منابع تحقیق و افزایش مهارت نوشتاری از آموخته‌های

پیشین و ورزیدگی ذهنی، از فواید تدوین پایان‌نامه‌هاست. در حقیقت، پایان‌نامه‌نویسی آشنایی عملی با فرایند مطالعه نظام‌مند است. اصل تناسب پژوهش با توانایی‌های فردی و گروهی، از اصول مهم تحقیق است. پژوهش اصیل، فراتر از توان فردی دانشجو است، مگر در دامنه‌ای بسیار محدود و در شرایطی خاص. اما در پایان‌نامه‌ها، بیشتر مطالعه توصیفی قابل تحقیق و بررسی است. گردآوری اطلاعات در زمینه‌های دور از دسترس محققان و سامان‌دهی آنها به گونه‌ای که راه را برای محققان بعدی جهت پژوهش‌های اصیل و بازپژوهی هموار سازد، در این نوع از پایان‌نامه‌ها قابل وصول است. البته پژوهش‌های تبیینی، ترجمه و تصحیح در صورت انتخاب درست و تناسب آن با توانایی دانشجو، می‌تواند اثربخش باشد.

انواع فعالیت‌ها و مطالعه علمی برای تدوین پایان‌نامه‌ها

پایان‌نامه، گزارشی کامل از کار عملی محقق یا محققانی است که با تصویب گروه آموزشی، هدایت و راهنمایی هیئت علمی و داوری استادان به اتمام رسیده است.

با وجود این، آیا می‌توان نمایه‌نویسی، تهیه فهرست موضوعی کتاب «اسفار اربعه ملاصدرا» یا فرهنگ‌نویسی، مانند فرهنگ اخلاقی تربیتی یا گردآوری و توضیح قواعد کلی فلسفه اسلامی، یا تصحیح نسخ خطی برای احیای میراث مکتوب یا ترجمه متون و یا موضوع‌هایی که جهت‌گیری اطلاع‌رسانی یا آموزشی دارند را به عنوان موضوع پایان‌نامه‌ها انتخاب کرد؟ پاسخ به این پرسش‌ها، در گرو طبقه‌بندی غایی مطالعه و بررسی‌هاست. انواع فعالیت‌های علمی که برای مطالعه‌ای نظام‌مند است، عبارت‌اند از:

۱. پژوهش اصیل؛ ۲. بازپژوهی؛ ۳. زمینه‌یابی؛ (توصیف صرف).
۴. اطلاع‌رسانی (گردآوری و سامان‌دهی اطلاعات). ۵. مطالعه مروری؛ ۶. مروری فراگیر؛ ۷. تصحیح اثر دست‌نویس؛ ۸. تدوین متن آموزشی؛ ۹. ترجمه یک اثر. آنچه در این زمینه، سبب اختلاف شده، نوع مطالعه‌ای است که در

پایان‌نامه‌نویسی مجاز شمرده شده است. البته مطالعه علمی انواع گوناگونی دارد؛ همان‌طور که تقسیم پژوهش به مطالعه‌های تاریخی، تطبیقی، تحلیلی، درون‌دینی، پدیدارشناختی و... صورت می‌گیرد، تقسیم‌بندی مطالعه‌ها نیز بر حسب رهیافت و روش مطالعه انجام می‌شود. مطالعه‌های علمی - بر اساس برخی از تقسیمات - به سه قسم تقسیم می‌شوند که ذکر آنها نه به خاطر انحصار مطالعه‌های علمی در این اقسام بلکه به منظور آشنایی دانش‌پژوهان و طلاب ارجمند با انواع پایان‌نامه‌نویسی بر اساس مطالعات ذیل انجام می‌گیرد. این اقسام عبارت‌اند از:

۱. پژوهش اصیل

محقق در مطالعه‌ای نظام‌مند، مسئله‌ای نو را در مقیاس تاریخ علم، تحقیق و بررسی می‌کند که بعضی از اساتید فن، به آن «پژوهش اصیل» می‌گویند. در حقیقت مسئله، رخنه‌ای معرفتی در مقیاس تاریخ علم است که هم مواجهه و هم پاسخ به آن، در گرو مطالعه‌ای نظام‌مند است. در صورت اثربخشی این مطالعه، نتیجه و دستاورد تحقیق، به نظریه‌ای نوین و تولید علم در مقیاس تاریخ دانش می‌انجامد. برای نمونه، در مطالعه‌های درون‌دینی می‌توان به هم‌بستگی میان دو امر ایمان و عمل صالح پرداخت.

۲. بازپژوهی

محقق در این روش، مسئله‌ای که پیش از این بررسی کرده‌اند را دوباره مورد پژوهش قرار می‌دهد یا همان مسئله را با فرضیه یا مبانی دیگری مجدداً بررسی می‌کند؛ مانند مسئله ارتدادی که از منظر روان‌شناختی مورد تحقیق گرفته بود را بار دیگر از دیدگاه جامعه‌شناختی بررسی می‌کند. البته گاهی هم همان فرضیه را در شرایطی نوین، مطالعه و بررسی می‌کند؛ مانند اینکه دین و بهداشت روانی که در جامعه مسیحی مورد مطالعه قرار گرفته بود را در محیط اسلامی نیز بررسی می‌کند. گاهی این روش تحقیقی هم می‌تواند به اثربخشی و تولید علم منجر شود.

۳. مطالعه توصیفی صرف یا زمینه‌یابی

«تحقیق زمینه‌یابی»، مشاهده پدیده‌ها به منظور معنا دادن به جنبه‌های گوناگون اطلاعات جمع‌آوری شده است. فرایند این تحقیق، دو مرحله دارد:

الف) مشاهده دقیق و نزدیک پارامترهای مورد پژوهش در جامعه؛

ب) جمع‌آوری اطلاعات و معنا دادن به امور مشاهده شده.

هدف در این نوع مطالعه، توصیف یک جامعه تحقیقی در زمینه توزیع یک پدیده معین است. به همین دلیل، محقق در مورد علت وجود توزیع بحث نمی‌کند، بلکه تنها به چگونگی آن در جامعه مورد پژوهش می‌پردازد. در این نوع مطالعه، به طور معمول، فرضیه‌ای مورد آزمون قرار نمی‌گیرد؛ بررسی وضعیت اشتغال فارغ‌التحصیلان رشته‌های الهیات در ده سال اخیر، نمونه‌ای از آن نوع مطالعه است. پس مطالعه توصیفی صرف، یک فرایند گردآوری و سامان بخشی به اطلاعات است، اما حاصل آن سبب دست‌یابی به اطلاعات درخور برای پژوهش‌های اصیل یا بازپژوهی می‌شود. بنابراین، باید توجه داشت که تحقیق زمینه‌یابی به تنهایی به تولید علم نمی‌انجامد.

۴. مطالعه به منظور اطلاع‌رسانی

هنگامی که درباره «علامه حلی» از یک دایرةالمعارف، مانند یک فرقه کلامی، یک دانشمند و ادیب، یک شهرو یا یک نظریه‌ای، مقاله‌ای را می‌نویسیم، در حقیقت، به مطالعه‌ای نظام‌مند روی آورده، به اسناد گوناگون مراجعه و یافته‌ها را نقد و بررسی می‌کنیم و سپس، به سامان‌دهی آنها می‌پردازیم. البته در این مطالعه، به اطلاعاتی دست می‌یابیم که پیش از این پیدا نبود و بدین ترتیب، تلاش تحقیقی ما، به کشف و نوآوری خواهد رسید. اما مطالعه ما به یک معنا، مسئله محور نیست، بلکه مواد اولیه مطلوبی را در اختیار محققان قرار می‌دهد. در حقیقت باید گفت که اطلاعات شایسته، برای پژوهش‌های اصیل و بازپژوهی گردآوری شده‌اند. نمایه‌نویسی و فهرست‌نگاری، اگر نظام‌مند و با چارچوب نظری نمایه‌نویسی و فهرست‌نگاری منطبق باشد، تا حدودی به چنین مطالعه‌ای نزدیک است.

۵. مطالعه مروری

بازخوانی روشمند یک اثر یا دیدگاه همراه با ملاحظه‌های انتقادی و تکمیلی، مطالعه مروری است. البته در این موارد، باید اثری مهم و قابل تحلیل باشد تا محقق به تحلیل محتوایی، نقد و ارزیابی روش مؤلف، تأمل در سازگاری درونی، کشف مبانی، توجه به لوازم منطقی، نتایج معرفتی و آثار عینی و بسترهای معرفتی ظهور نظریه و جهت‌گیری‌های عمده در مطالعه بپردازد. بی‌شک، توسعه علم در گرو نقد تحقیقات علمی است. بنابراین، مطالعه مروری در نوع خود، بسیار مهم است.

۶. مطالعه مروری فراگیر

گاهی در مورد یک مسئله یا زمینه مطالعاتی، دیدگاه‌های متفاوتی در دوره‌های گوناگون تاریخی رایج می‌شود. این مطالعه در زمینه‌های گوناگون فلسفی، کلامی، عرفانی، تفسیری و فقهی مؤثر است. برای نمونه، تقسیم‌بندی قضایا از نظر موضوع، مسئله‌ای است که از زمان «ارسطو» تا به امروز، دیدگاه‌های خاصی را پدید آورده است. مروری بر همه این دیدگاه‌ها، مقایسه دیدگاه خلف با اسلاف گذشتگان و بازماندگان و علمای دیروز و امروز و تحلیل تطبیقی آنها با یکدیگر، نتایج معرفتی گران‌بهایی به دست می‌دهد.

۷. مطالعه با هدف احیای میراث مکتوب (تصحیح اثر دست‌نویس)

آثار دست‌نویس، از میراث علمی و فرهنگی هستند. در ضرورت احیای میراث مکتوب، به‌ویژه در حوزه علوم انسانی و رشته‌های الهیات، تردیدی وجود ندارد. در این زمینه، اختلاف نظر در ارزش پژوهشی این‌گونه فعالیت‌های علمی است. کسانی که به دیده تحقیق به تصحیح می‌نگرند، در واقع، تصور کاملی از آن ندارند. تصحیح، استنساخ و بازنویسی آن از یک دست‌نویس و یا تایپ آن نیست؛ حتی نباید آن را تنها یک کار ویراستاری به حساب آورد. در اصل، تصحیح روشمند و انتقادی یک اثر معتبر، به مطالعه و اجتهاد علمی نیاز دارد. اثربخشی چنین مطالعه‌ای در گرو دانش، مهارت و توانایی پژوهشی خاصی است.

البته باید در انتخاب اثر، شناسایی و نقد و ارزیابی و اعتبارسنجی دست نویس‌ها، انتخاب روش تصحیح مناسب، انتخاب دقیق‌ترین و مناسب‌ترین عبارت بر مبنای اجتهاد از قراین و شواهد، شناخت منابع و مآخذ مورد استفاده نویسنده اثر، افزودن تعلیقات و ملاحظات توضیحی، تکمیلی و انتقادی در حد توان علمی و تحلیل ساختار اثر و بیان دیدگاه‌های خاص، توجه ویژه‌ای داشت. در این صورت و براساس این فرایند تصحیح، مطالعه علمی مهم و مؤثری است و حتی صعوبت و اهمیت آن، از مطالعه مروری فراگیر بیشتر است.

۸. مطالعه برای تدوین متون آموزشی

گاهی با هدف آموزش و انتقال دانش، به تدوین کتاب می‌پردازیم. تدوین نوشتارهای آسان‌یاب، از اندیشه‌های پیشینیان بوده است. نگارش متون درسی، به مطالعه‌ای نظام‌مند و نگارشی سازمان‌یافته نیاز دارد. اثربخشی این نوع از فعالیت‌های علمی بیش از همه، به تخصص نویسنده و برخورداری او از فن نویسندگی بستگی دارد. جهت‌گیری این کار، برای انتقال اطلاعات و آموزش است.

۹. مطالعه به منظور ترجمه یک اثر

برگردان آثار از زبانی به زبان دیگر، از فعالیت‌های علمی مهم است. متن ترجمه شده، ممکن است از یک فیلسوف با یک متن کلاسیک و اثر تاریخی باشد و این برگردان نیز به زبان‌های گوناگون انجام گیرد. البته ناگفته نماند که ترجمه، از حیث تحقیقات مترجم درباره اثر (مقدمه و تعلیقات) نیز می‌تواند درجات گوناگونی داشته باشد و ارزش‌گذاری ترجمه تنها به مطالب پیش‌گفته محصور نمی‌شود.

دست‌یابی به مسئله تحقیق

موضوع تحقیق باید به روشنی مشخص و تعریف شده باشد. چه بسا، علاقه به موضوع، ناشی از پیچیدگی آن و تنوع اندیشه درباره آن باشد و

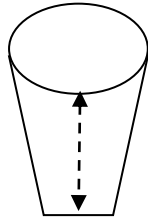
پرداختن به چنین موضوعی، ما را به نتایج جامع و مطلوبی نرساند. بهترین راه، بررسی نظام‌مند یک موضوع، تقلیل آن به سؤال یا سؤال‌هایی قابل تحقیق است. تبدیل اندیشه‌ها در موضوع‌های کلی به سؤال‌ها و سپس اصلاح و پیرایش آنها و رسیدن به مسئله تحقیق، شامل یک فرایند آزمایش و خطاست.

هر پژوهش علمی با مسئله‌ای آغاز می‌شود و سپس با طرح سؤال در پی پاسخ‌گویی به امور ناشناخته و مبهم بر می‌آید.

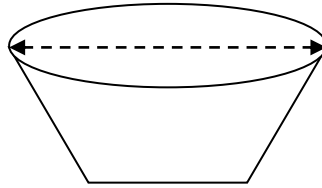
باید توجه داشت که پایان‌نامه‌ای که به تتبع موضوع محورانه و موضوع‌های وسیع می‌پردازد، ظرفی وسیع، اما بدون عمق است. در حالی که پژوهش مسئله محور به پایان‌نامه، غنا و ژرفای ویژه‌ای می‌بخشد. اگر موضوع رساله گسترده باشد، غنایی کافی نمی‌باید و هر چه جزئی‌تر و تخصصی‌تر باشد، ارزشمندتر می‌شود و دست‌یابی به اهداف نیز آسان‌تر خواهد بود. برای نمونه، پژوهش در مورد شفاعت، موضوع محوری است، اما هدایت این موضوع به سوی مآذون بودن در شفاعت یا طلب شفاعت در دنیا یا آخرت، تبدیل موضوع به مسئله‌ای خاص و عنوان قابل تحقیق است؛ به این صورت که آیا در شفاعت، اذن خداوند نیز دخیل است یا می‌توان در دنیا هم از شفاعت‌کننده طلب شفاعت کرد یا اینکه این امر، تنها در آخرت ممکن می‌شود؟ در این حال، موضوع به مسئله تبدیل شده است. محقق در برخورد با یک مسئله، آن را به سؤال تبدیل می‌کند و همچنین از سؤال خود یک فرضیه می‌سازد و آنگاه فرضیه را به آزمون می‌گذارد، مانند اینکه در مسئله مآذون بودن در شفاعت، ابتدا آن را به سؤال تبدیل می‌کند که آیا مآذون بودن در شفاعت لازم است؟

سپس بر مبنای همین سؤال، فرضیه‌ای بنا می‌نهد که پاسخ حدسی اوست؛ مانند اینکه بگوید بر اساس آموزه‌های کتاب و سنت، مآذون بودن در شفاعت لازم است. سپس، همین پاسخ حدسی را به آزمون می‌گذارد و با بررسی در متون دینی، آن را اثبات یا رد می‌کند.

پژوهش مسئله محور

تتبع موضوع محور

عناصر مهم در مسئله‌یابی

مسئله، توده‌ای از سؤال‌هایی بی‌پاسخ است که با توجه به واقعیت‌های موجود و خلاء معرفتی آن، در ذهن پژوهشگر شکل می‌گیرد. البته همه سؤال‌های ذهنی، قابل پژوهش نیستند؛ سؤال‌هایی مهم‌اند که ارزش تحقیق و تازگی و اولویت داشته و نیاز جامعه علمی را برآورده سازند و امکان دست‌یابی به منابع برای پاسخ‌گویی به آنها وجود داشته باشد. با توانمندی محقق هماهنگ بوده و قلمرو و حدود آن مشخص باشد. البته تعیین نوع مسئله، تعیین طرح دقیق و عنوان مناسب و پیشینه‌سازی مسئله، فرضیه‌یابی و روش‌شناسی مسئله نیز مورد انتظار است.

تبارشناسی مسئله

شناخت نژاد، نسل و خاستگاه، اهمیت بسیاری دارد. باید بدانیم که مسئله مورد نظر در چه علمی ریشه دارد و در چه شاخه‌هایی قابل بحث است. با تبارشناسی درست، محقق از هر خلط و خطایی ایمن می‌ماند، مرزبندی‌ها را به درستی می‌شناسد، تحقیق خود را سامان‌مند می‌کند و چارچوب نظری، اصول، ضوابط، روش‌ها و ابزارهای تحقیق را از همان گستره‌ی خاص دریافت می‌دارد. در واقع، نوآور بودن نیز در گرو تبارشناسی دقیق است؛ زیرا ملاک نوآوری در تحقیق، توجهی موشکافانه به تاریخ علم و تولید علم، به معنای رسیدن به امری جدید در تاریخ علم است. نکته اساسی اینکه، وقتی به یافته تازه‌ای رسیدیم، ممکن است آن پدیده نوین، مسئله، نظریه یا روشی تازه باشد.

اقسام مسئله

شاید بتوان مسئله را به فقهی، کلامی، فلسفی، روایی، تفسیری، تاریخی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و مانند آنها تقسیم کرد. این تقسیم‌بندی در اثر یک تبارشناسی درست صورت می‌پذیرد. البته گاهی تقسیم مسئله به اعتبار، پیشینه، شخصی بودن، علمی بودن، هدفمندی و مانند آن هم قابل توجیه است.

طرح مسئله

بهترین راه طرح مسئله این است که در چند سطر اول به حقایق و واقعیت‌ها در قالب چند جمله خبری اشاره کنیم و پس از این مقدمه چینی ماهرانه، به شکلی طبیعی و منطقی، یک سؤال عمیق و نسبتاً کلی طرح کنیم. البته باید توجه داشته باشیم که انتقال از واقعیت‌های موجود به این پرسش، باید به صورت طبیعی انجام شود و به عبارتی، وصله ناجوری نباشد.

بایسته‌هایی در مورد انتخاب مسئله پژوهشی

در انتخاب مسائل پژوهشی، به نکته‌هایی باید توجه داشت که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱. پرهیز از دوباره کاری در تحقیقات و وفاداری به تحقیقات انجام شده پیشین؛
۲. مهم بودن مسئله تحقیق و ارزش بررسی داشتن آن (جدید و بدیع بودن موضوع، حد و مرز داشتن، مبهم نبودن و برخورداری از اهمیت و اولویت)؛
۳. علاقه‌مندی، کنجکاوی و کشش علمی برای شناخت آن؛
۴. بهره‌مندی از آموزش لازم و برخورداری از شرایط و توانمندی مناسب (متناسب بودن با توانایی، دانش و مهارت پژوهشگر)؛
۵. فراهم بودن اطلاعات برای سنجش و عملی بودن روش تحقیق؛
۶. وجود وسایل و امکانات، منابع و اسناد مورد نیاز تحقیق و اطمینان نسبی به موفقیت آمیز بودن آن؛
۷. پیش‌بینی مسائل، موانع، رویدادها و خسارت‌های احتمالی در رابطه با تحقیق؛
۸. وجود زمان لازم برای انجام تحقیق؛

۹. توجه به گُنه و جنبه‌های مسئله تحقیق با عنایت به سؤال‌های زیر:
- ۹.۱. آیا زمینه مسئله، گستردگی و ویژگی‌های آن با توجه به پیشینه تحقیق بیان شده است؟
  - ۹.۲. آیا مسئله، دامنه مطالعه را محدود می‌کند؟
  - ۹.۳. آیا مسئله قلمرو علمی تحقیق را مشخص می‌کند؟
  - ۹.۴. آیا اهمیت مسئله، بر حسب یک یا چند ملاک زیر بررسی شده است:
    - الف) دست‌یابی به یک شیوه نو در اجرای امور؛
    - ب) تدوین یک نظریه؛
    - ج) عمومیت بخشیدن و گسترش دانش و نظریه‌های علمی؛
    - د) پاسخ‌گویی به مسائل جامعه؛
    - ه) پیشبرد روش‌شناسی در تحقیق؛
  - ۹.۵. آیا می‌توان در مورد آن فرضیه‌هایی مطرح کرد؟
  - ۹.۶. آیا فرضیه‌های تحقیق، قابلیت جهت‌دهی و هدایت سامان‌مند به تحقیق را دارد؟
  - ۹.۷. آیا متغیرهای پژوهش در آن مشخص است؟
  - ۹.۸. آیا تعریف عملیاتی متغیرهای آن امکان‌پذیر است؟

راه‌های انتخاب مسئله تحقیق

- مسئله‌شناسی، ممکن است به یکی از طرق زیر انجام پذیرد:
- الف) تجارب شخصی؛
  - ب) کنجکاوی در اطلاعات منتشره از سوی رسانه‌ها؛
  - ج) بهره‌گیری از دانش تخصصی؛
  - د) تمایل به حل یک مسئله؛
  - ه) بهره‌گیری از فرصت‌ها و تهدیدات پیش‌آمده؛
  - و) وقایع زندگی روزمره؛
  - ز) تأکید بر احیای ارزش‌های فردی؛

ح) مشاوره با متخصصان مجرب؛
 ط) مراجعه به منابع و مقاله‌های تخصصی؛
 ی) مراجعه به منابع الکترونیکی و محیط‌های مجازی؛
 ک) بررسی قسمت انتهایی پایان‌نامه‌ها که دریچه‌های جدیدی از موضوع را گشوده‌اند.

خطاهای احتمالی به هنگام انتخاب مسئله

از آنجایی که انتخاب مسئله تحقیق، از پیچیدگی و ابهام‌های بسیاری برخوردار است، بیشتر محققان در تشخیص مسئله دچار مشکل می‌شوند. این مشکل، هنگام پیدا کردن مسئله تحقیق، بیشتر خود را آشکار می‌سازد؛ زیرا در پژوهش‌های غیردانشجویی، بیشتر، سفارش‌دهنده تحقیق مسئله تحقیق را بیان می‌کند و یا اینکه مسئله در یک فرایند آسیب‌شناسی تعریف و تدوین می‌شود. اما پژوهشگران به هنگام انتخاب مسئله پایان‌نامه، خود معمولاً مرتکب چهار نوع اشتباه عمده می‌شوند که عبارت‌اند از:

۱. مسئله را بدون تحلیل جنبه‌های گوناگون آن، شتاب‌زده انتخاب می‌کنند؛
۲. بدون مطالعه منابع مرتبط با موضوع، مسئله‌ای را انتخاب می‌کنند؛
۳. پیش از انتخاب مسئله پژوهشی، روش اجرای تحقیق را مشخص می‌کنند؛
۴. به جای تعریف دقیق و روشن مفاهیم موجود در مسئله، آن را به صورت کلی توصیف می‌کنند.

به طور کلی، آنچه اهمیت دارد، این است که بدانیم در پی پاسخ‌گویی به چه مسئله‌ای هستیم و به عبارت دیگر، باید مطمئن شویم که پیامدها و علایم یک مشکل را به عنوان مشکل اصلی در نظر نگرفته‌ایم.

بی‌شک، شناخت مسئله اصلی، بیش از حل مشکل اهمیت دارد؛ زیرا ممکن است هزینه و زمان بسیاری برای یک مشکل فرعی و کم‌اهمیت به کار گرفته شود. بنابراین، پیش از هر چیز باید اطمینان یافت که آنچه توجه ما را به خود جلب کرده، همان مشکل اصلی است یا تنها نشانه و علامتی است که باید از طریق آن، مشکل اصلی را ردیابی کرد.

ویژگی‌های مسئله تحقیق

اولین سطح از مسئله، صورت مبهمی از آن است و به همین دلیل، به آن مسئله می‌گوییم. این مشکل نیاز به صورت‌بندی دقیق منطقی دارد تا به مسئله تبدیل شود. انتخاب موفق مسئله در گرو معیار و شاخصه‌های خاصی مانند: محدود و مشخص بودن، مقید بودن، مورد علاقه بودن، سازگار بودن با توانایی محقق، دارای ساختار درست و محدود بودن است (مانند رابطه‌ی توسل با توحید عبادی). اگر مسئله، کلی و یا دارای متغیرها و مفاهیم متعددی باشد، تفسیر نتایج آن دشوار خواهد بود. بنابراین، مسئله باید به گونه‌ای بیان شود که محدود باشد. کسی که درصدد مطالعه تطبیقی امامت در نزد معتزله، شیعه، اشاعره و اهل سنت است، خود را با مسائل بسیار متنوعی درگیر می‌کند. در چنین مواردی، صدها مسئله قابل تحقیق است و محقق، دچار سطحی‌نگری می‌شود. اما با محدود کردن موضوع و حصر توجه به یک یا چند مسئله، محقق می‌تواند به تحقیقی عمیق و دقیق دست بزند.

مسئله باید نو، توجیه‌پذیر و از اولویت بالایی برخوردار باشد. مسائل نو، سبب تولید علم می‌شود. نوآوری محقق در طرح مسئله، شرط لازم تولید علم است. برای انجام یک کار دشوار و پیچیده، باید به مسئله تحقیق علاقه کافی وجود داشته باشد؛ زیرا هر گونه مواجهه منفعلانه یا خلاف علایق، کارایی تحقیق را به شدت کاهش می‌دهد، مسئله تحقیق نیز اگر با توانایی و امکانات محقق هم‌ساز نباشد به نتیجه دلخواهی نخواهد رسید.

مسئله باید واجد همه شرایط، قیدها، بندها و دامنه تحقیق نیز باشد. در واقع موضوع به خودی خود، ذو جانب است و شفافیت و وضوح خاصی ندارد، اما وقتی که به جنبه خاصی از آن توجه می‌کنیم، در واقع، موضوع را تحدید و به یک مسئله تبدیل کرده‌ایم. برای نمونه، مشکلی مانند تورم و بیکاری از موضوع‌هایی هستند که به تجزیه و تبدیل شدن به مسئله نیاز دارند. «بیکاری» یک مشکل است و مسئله‌ای به نام «جذب نشدن فارغ‌التحصیلان دانشگاهی به بازار کار» وجود دارد و پاسخ حدسی آن، «ناهماهنگی بین فارغ‌التحصیلان و

نیازهای بازار کار» است. پس از بررسی‌های لازم این فرضیه در بستر عینی جامعه و دست‌یابی به نتیجه بررسی‌ها، می‌توان به نتایج تحقیق دست یافت و برای اصلاح، پیشنهادهایی را ارائه کرد. همچنین «طلاق» یک مشکل است و مسئله‌ای به نام «ازدیاد طلاق در زوج‌های جوان» وجود دارد و پاسخ حدسی آن، «صبور نبودن و تحمل نکردن سختی‌های پیش روی جوانان» است که پس از بررسی‌های میدانی و مصاحبه‌ای و تحلیل نتایج آن، به درستی یا نادرستی فرضیه تحقیق پی می‌بریم و در نهایت، یافته‌ها و راهکارهای لازم را ارائه می‌کنیم.

فرایند کلی یک مسئله پژوهش محور = مواجهه فعال با مشکل ←

تبدیل مشکل به مسئله ← تدوین فرضیه‌ها یا پاسخ حدسی محقق به

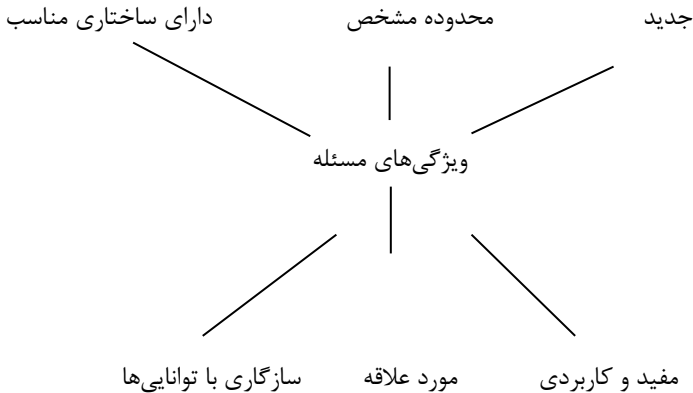
مسئله ← آزمون فرضیه ← نظریه یا پاسخ نهایی محقق به مسئله

با توجه به این فرایند، اگر مسئله‌یایی نشود و تنها با موضوع محوری، کار پژوهش به انجام برسد، این کار تنها می‌تواند مقدمه‌ای باشد برای پژوهش‌های مسئله محور؛ زیرا پژوهش‌های موضوعی، کمتر به تولید علم می‌انجامد؛ زیرا جنبه‌های بسیاری دارد و پرداخت، کلی است. در حقیقت، موضوع پژوهی، بیشتر برای آموزش و اطلاع‌رسانی ترویجی مناسب است.

ناگفته نماند حتی در موضوع محوری هم از نظر مکان، محل، زمان و لایه بندی و تبارشناسی می‌توان آن را محدود و با دقت بیشتری روی آن تحقیق کرد. موضوع را می‌توان با طرح سؤال محدود کرد و پرسش‌ها اگر خوشه‌ای و زنجیروار باشند، موضوع بهتر تحدید می‌شود. سؤال‌ها را می‌توان به ترتیب مفهومی، توصیفی، توجیهی، تبیینی، تطبیقی، نقدی و راهبردی چیدمان کرد.

برخی از ویژگی‌های مسئله تحقیق عبارت‌اند از:

۱. محدود و مشخص بودن

مسئله باید محدود و مشخص باشد و مؤلفه‌های مفهومی آن نیز به شکلی آشکار و متمایز تعریف پذیر باشد. هرگونه ابهامی در صورت مسئله، موجب انحراف در فرایند پژوهش می‌شود. برای محدود کردن موضوع، می‌توان سؤال‌هایی را طرح کرد تا موضوع به مسئله خاصی محدود شود. اگر مسئله، کلی و یا دارای متغیرها و مفاهیم متعددی باشد، تفسیر نتایج آن مشکل خواهد بود. بنابراین، باید مسئله محدود و مشخص باشد. دانش پژوهی که می‌خواهد ولایت را نزد شیعه و مذاهب اربعه اهل سنت به صورت تطبیقی بررسی کند، خود را با مسائل بسیار متنوع درگیر می‌کند. در این حال، بایستی دامنه موضوع را محدود و از زوایای خاص، مانند «مأذون بودن در شفاعت، از دیدگاه فریقین» پژوهش را به انجام برساند.

۲. تازه بودن

مسئله باید نو و تازه باشد؛ به طوری که برای بررسی مجدد آن، توجه کافی وجود داشته باشد. ضرورت‌های اجتماعی و اولویت معرفتی، دو معیار مهم در

تشخیص این امر و انتخاب مسئله‌ای جدید هستند. نوآوری محقق در طرح مسئله، شرط لازم تولید علم است.

در عرف پایان‌نامه‌نویسی، تحقیقی تکراری تلقی می‌شود که ریز موضوع‌های آن با ریز موضوع‌ها و مباحث تحقیقات پیشین، یکسان و دستاورد جدیدی به همراه نداشته باشد. پرداختن به موضوع‌های تکراری، فایده و حاصلی ندارد. بنابراین، شایسته است که رویکرد محقق به موضوع‌ها نو و ابتکاری باشد.

۳. مورد علاقه بودن

هرگونه مواجهه منفعلانه و یا خلاف علایق، کارآیی تحقیق را کاهش و آن‌گونه که باید و شاید، ابعاد مسئله مورد واکاوی قرار نمی‌گیرد؛ زیرا محقق، انگیزه کافی برای انجام کار ندارد.

بی‌تردید، انجام تحقیق با دشواری‌های فراوانی همراه است؛ به طوری که سختی و پیچیدگی، انگیزه انسان را برای ادامه کار کاهش می‌دهد و این امر زمانی تشدید می‌شود که موضوع مورد بررسی، مطابق علایق و سلیقه محقق نبوده و او از ابتدا، موضوع را متناسب با روحیات و علاقه‌مندی‌های خود برنگزیده باشد.

۴. هماهنگی با توانایی‌های محقق

تحدید دامنه تحقیق، مرحله بندی پژوهش و افزایش آموزش‌های پیش نیاز رساله، تدابیری مهم، در جهت انطباق بیشتر توانایی‌های محقق با مسئله تحقیق است. اگر مسئله به گونه‌ای باشد که کار گروهی و مشارکتی را می‌طلبد، باید به همان سمت و سورهنمون شود.

محقق باید با توجه به سوابق مطالعه و توانایی علمی خود، به انتخاب موضوع بپردازد. به طور معمول، پژوهندگان مبتدی، به متن پژوهی نقادانه و یا مسئله پژوهی به معنای خاص آن در موضوع‌های مستحده، ناآشنا و ناتوان‌اند.

۵. ساختار مناسب داشتن

مسئله را باید با تعبیری دقیق و ساختار درست بیان کنیم و از ایجاد هر گونه ابهامی پرهیزیم.

اگر انتخاب موضوع یا مسئله، به درستی انجام شود، دست‌یابی به اهداف ممکن خواهد شد. در غیر این صورت، با انتخابی اشتباه، دچار سردرگمی و حیرانی خواهیم شد. برای نمونه:

موضوع‌های پژوهشی زیرا از جمله عناوینی هستند که به درستی انتخاب نشده و دارای نقاط ضعف و نارسایی هستند. متأسفانه در برخی از موارد به دلایلی به تحدید موضوع تحقیق توجه کافی صورت نمی‌گیرد و چه بسا در مواردی دیده شده که همین عناوین کلی موضوع تحقیق قرار گرفته‌اند:

الف) بررسی و تملیل آموزش در ایران و جهان

این موضوع، محدودیت نداشته و بسیار کلی است؛ زیرا با چهار مشکل زیر مواجه است:

یک. مشخص نیست چه مقطع آموزشی مورد نظر است؛ آموزش را می‌توان در مقاطع پیش دبستانی، دبستانی، راهنمایی و دبیرستان و عالی بررسی کرد. دو. مشخص نیست که کدام زمینه یا بُعد آموزشی مورد نظر است؛ آموزش را می‌توان از منظر اُفت تحصیلی، ترک تحصیل، حجم، ابعاد و عوامل، تجهیزات و لوازم کمک آموزشی و نحوه کاربرد آنها بررسی کرد. همچنین به نسبت فراگیران و مربیان و ویژگی‌های اساسی آنها همچون: سن، جنس، میزان تحصیلات و سابقه خدمت و میزان فعالیت‌های علمی و... نیز مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

سه. مشخص نیست که آموزش، در کدام دوره در ایران مورد توجه محقق است؛ چهار. مشخص نشده که منظور از جهان، کدام کشور یا کشورهاست.

ب) تاریخ تمدن اسلامی

به این موضوع نیز اشکال‌های زیر وارد است:

یک. مشخص نشده که کدام مقطع از تاریخ تمدن اسلامی مورد نظر است؛ دو. تاریخ تمدن را از دیدگاه کدام یک از مکاتب اسلامی مورد مطالعه قرار می‌دهد؛ سه. تاریخ تمدن اسلامی در کدام دوره مورد توجه است؛ چهار. تمدن اسلامی در تاریخ کدام کشور یا کشورهای اسلامی مورد نظر است؛ پنج. مشخص نکرده که چه مسئله‌ای را در طول تاریخ تمدن اسلامی جست و جوی کند.

۵) پیوند تاریخ و حدیث

این هم عنوانی مبهم است؛ زیرا افراد، تفاسیر گوناگونی از آن خواهند کرد. هر دو واژه تاریخ و حدیث به شکلی مبهم به کار رفته است. آیا مراد از حدیث، حدیث مصطلح اهل سنت است یا شیعه؟ و تاریخ، مربوط به کدام ادوار است و در کدام حیطه و گستره جغرافیایی باید مورد توجه قرار گیرد؟! با تجزیه یک مشکل به ابعاد آن، بهتر و سریع‌تر می‌توان از این نقیصه‌ها رهایی یافت؛ برای نمونه، در همین موضوع اخیر، ابعاد مشکل را می‌توان چنین در نظر گرفت: یک. تأثیر فهم تاریخی بر فهم حدیث؛ دو. تأثیر فهم حدیثی بر فهم تاریخی؛ سه. تأثیر روش شناختی علم حدیث (روش اسناد روایی) بر تاریخ‌نگاری؛ چهار. تأثیر اسنادی تاریخ‌نگاری آغازین در دوره اسلامی از حدیث. در ضمن، باید به دوره مورد مطالعه و نظرگاه یک مکتب خاص نیز توجه داشت تا با تمرکزبخشی به تحقیق، از پراکندگی‌های احتمالی جلوگیری شود.

مروری بر انواع تحقیق

همان‌طور که گذشت، تحقیق در حقیقت، تتبعی منظم در متون علمی برای احیای اثری کهن یا خلق اثری جدید است. بنابراین، لزوماً تحقیق در معنای عرفی آن، برای حل مسئله نیست، ولی دو عنصر اساسی دارد:

۱. تتبع ۲. عرضه کاری جدید

بنابراین، صرف ترجمه یا استنساخ، تحقیق خوانده نمی‌شود؛ زیرا تتبعی در

آن صورت نمی‌گیرد. باید دانست که عرضه کار جدید، عرضه نظریه‌ای جدید نیست. با وجود این، تصحیح را با اینکه مصحح نظر جدیدی در آن اظهار نمی‌کند، تحقیق می‌خوانند.

مسئله پژوهشی هم در پژوهش‌های علمی، مسئله‌ای است که دارای ویژگی‌ها و شرایط خاصی است. مسائل شناخته شده و بسیار جزئی یا کاملاً فردی، مسئله پژوهشی به حساب نمی‌آید. این فعالیت جست‌وجوگرانه باید بر اساس روش علمی منطقی استوار باشد و چارچوب، نظریه و پیش‌فرض‌های مناسبی داشته باشد و نتایج آن را هم بتوان در قالبی علمی ارایه کرد. تحقیق از جنبه‌های گوناگون به انواعی تقسیم می‌شود:

۱. بنیادی و کاربردی

«تحقیق بنیادی» تحقیقی است که با موضوع‌های زیربنایی در ارتباط است. ولی «تحقیق‌های کاربردی»، از جمله تحقیق‌هایی هستند که در پاسخ به مسائل عصری به انجام می‌رسد و نتایج آن برای اصلاح امور به کار می‌رود. برای نمونه، ناسخ و منسوخ و ظاهر و باطن و اعجاز قرآن، تحقیقی بنیادی است. اما نوگرایی، تحجرگرایی و پاسخ به شبهه‌ها و مسائل مستحدثه فرهنگی معاصر، کاربردی‌اند.

۲. میدانی و اسنادی

«تحقیق میدانی» روی پدیده‌های عینی صورت می‌گیرد، حتی برای دستیابی به مفاهیم انتزاعی نیز باید حجم نمونه آن را روی پدیده‌های عینی بررسی کرد. در حالی که «تحقیق اسنادی» بر روی متون علمی انجام می‌شود.

۳. درون رشته‌ای و میان رشته‌ای

بسیاری از موضوع‌ها به اعتبارهای گوناگون، در علوم متعددی مورد بحث قرار می‌گیرند. «تحقیق درون رشته‌ای»، تحقیقی است که برای رسیدن به نتایج مورد نظر، به مباحث مطرح در یک علم بسنده می‌شود. ولی در «تحقیق میان رشته‌ای»، باید به مباحث دو یا چند علم مراجعه شود.

بر این اساس، مقایسه قصاص در علوم فقهی و حقوق، موضوعی میان رشته‌ای است. اما قصاص در فقه اسلامی، درون رشته‌ای محسوب می‌شود.

۴. متن پژوهی، موضوع یا مسئله پژوهی

برخی از تحقیق‌ها مانند: ترجمه و نقد یک اثر یا تصحیح و تعلیق یک نسخه خطی که برای حل یک مسئله یا مسائل خاصی انجام نمی‌شوند، را می‌توان «متن پژوهی» نامید. بعضی از پژوهش‌ها به موضوع خاصی می‌پردازد مانند شفاعت یا توسل اما برخی دیگر از تحقیق‌ها که برای پاسخ‌گویی به سؤال یا سؤال‌های خاصی انجام می‌شوند، «مسئله پژوهی» نام دارند؛ مانند اینکه بدانیم زبان قرآن، چه زبانی است؟ آیا عرفی است یا فراعرفی؟ به این سه نوع پژوهش، متن محوری، موضوع محوری و مسئله محوری هم گفته می‌شود.

۵. تحقیق معناشناختی و پدیده شناختی

در تحقیق معناشناختی، موضوع آن معناست و رابطه معنا با لفظ، یا معنا با معنا بررسی می‌شود. معنا هم دو قسم است: الف) معنای بسیط که عبارت است از: مفهوم یا تصور؛ ب) معنای مرکب که عبارت از قضیه یا تصدیق است. در «تحقیق پدیده شناختی»، موضوع آن پدیده یا رابطه دو پدیده خارجی با یکدیگر، بررسی می‌شود که آیا وجود یکی، سبب وجود دیگری می‌شود (تحقیق علی) و آیا اوصاف مشترکی با هم دارند (تحقیق توصیفی) و مانند آن.

۶. تحقیق توصیفی، انتقادی و تبیینی

در «تحقیق توصیفی» پژوهشگر به گزارش دهی اطلاعات حاصل از تحقیق می‌پردازد، بدون آنکه در مورد آنها هیچ‌گونه اظهارنظری بکند. البته گاهی توصیف از منظر صاحبان اقوال و انظار است و زمانی نیز محقق از منظر یک ناظر بیرونی به اقوال می‌نگرد. ولی در «تحقیق انتقادی»، محقق علاوه بر گزارش اطلاعات، به ارزیابی ورد و اثبات آنها می‌پردازد. در تحقیق انتقادی، برای اینکه طلبه‌ای بتواند با شناسایی مواضع غفلت و

ایجاد هوشیاری برای تکرار نشدن آنها، در کار خویش بهره گرفته و با فرایند رساله نویسی آشنا شود، شایسته است آثار تحقیقی دیگران را بررسی و آنها را با توجه به اصول علمی، از زوایای گوناگون نقد و ارزیابی کند.

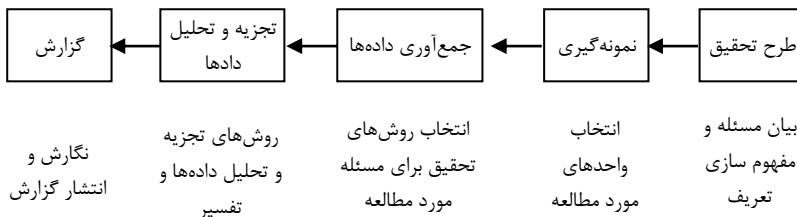
اما «تحقیق تبیینی» آن است که محقق می‌کوشد تا از زوایای پنهان موضوع تحقیق، مانند: علل، انگیزه‌ها، لوازم و عواقب آن پرده بردارد.

فرایند تحقیق

فرایند نظام‌مند پژوهش، در پی رویارویی با یک مشکل یا انتخاب یک مسئله آغاز می‌شود و با تفسیر و استنتاج از اطلاعات جمع‌آوری شده، به پایان می‌رسد. البته این فرایند، مراحل گوناگونی دارد که براساس نوع نگاه به آن، متفاوت است.

تحقیق، فرایند ویژه و پیچیده‌ای دارد. مدل‌های این فرایند عبارت‌اند از: «خطی»، «گام به گام»، «حلقوی» و «حلزونی». این فرایند در مدل حلزونی پایان‌ناپذیر است و امکان بازنگری اقدامات را به محقق می‌دهد و به نقاط شروع گوناگونی او را باز می‌گرداند. در ذیل نمودار این فرایندها را می‌توانید ببینید:

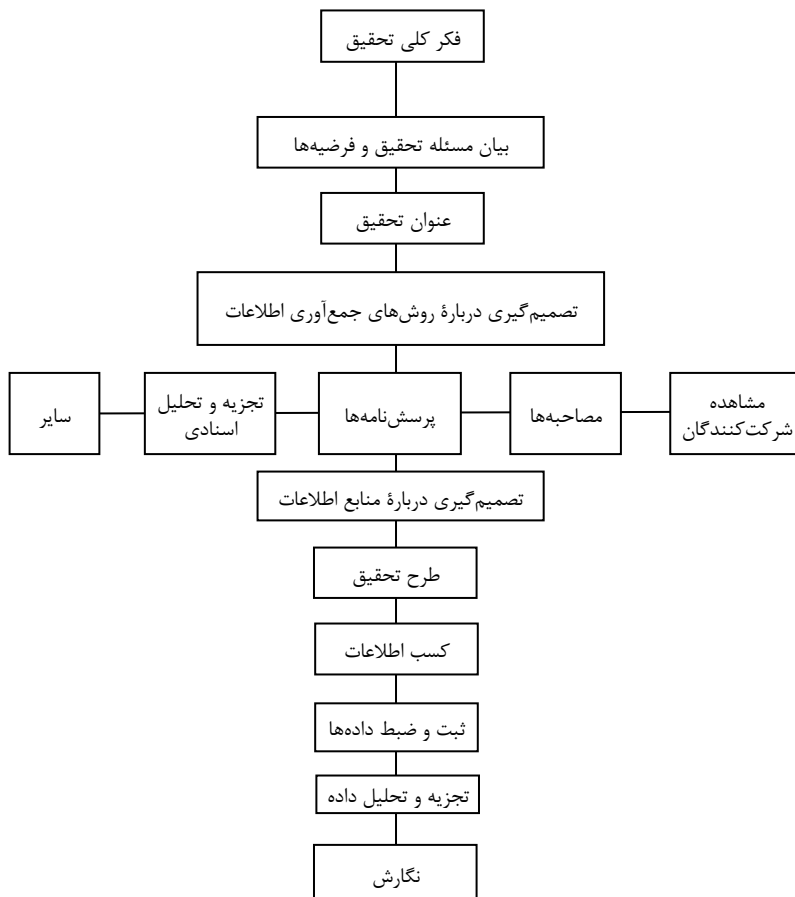
الف) فرایند خطی (بورگس)

۱. برای تفصیل بیشتر نک: روش‌های پژوهشی در علوم اجتماعی، فرانکفورد، حاوا و نچیماس، دیوید، ترجمه: فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران، سروش، ۱۳۸۱ و روش‌های کاربردی تحقیق، داوسون، کترین، ترجمه: محمدرضا داوری، جمشید امانی، مصطفی قاضی‌زاده، تهران، انتشارات هرمس.

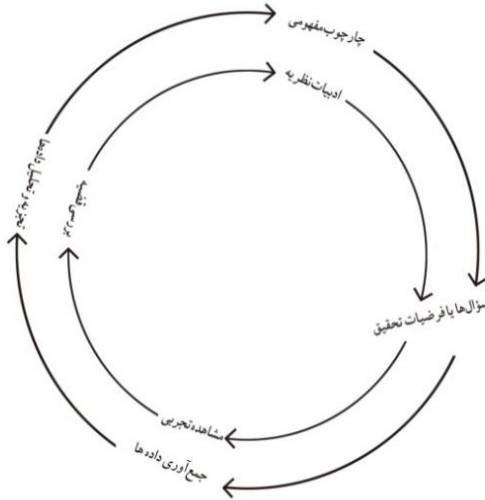

ب) فرایند گام به گام (کین)

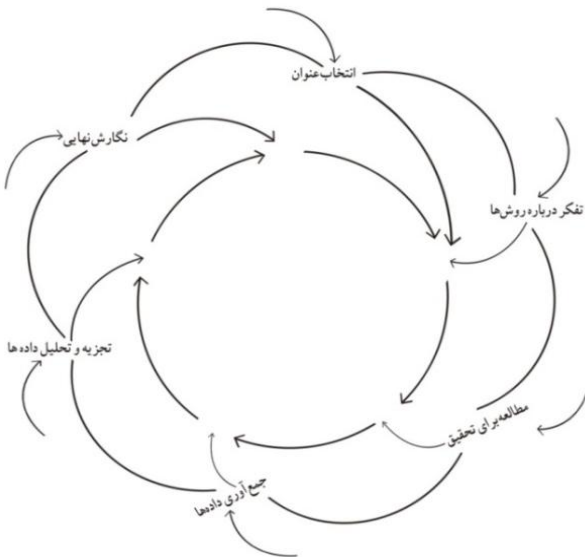

(ج) فرایند حلقوی تحقیق (رودستام و نیوتن)

(د) فرایند حلزونی (بلاکستر و دیگران)

ه) فرایند تحقیق در پژوهش‌های دینی

پژوهش‌های دینی را نیز می‌توان از جنبه‌های گوناگون طبقه‌بندی کرد. پژوهشگر علوم دینی، می‌خواهد براساس آنچه در منابع و متون دینی آمده، درصد پاسخ‌گویی به مسئله‌ای باشد و یا اینکه می‌خواهد درباره فرضیه‌ای قضاوت کند. به پژوهش گروه اول، «توصیفی» و به پژوهش گروه دوم، «تحلیلی و تبیینی» می‌گویند. البته پژوهش‌های دینی به پژوهش‌های تفسیری، حدیثی، فقهی، اخلاقی و فلسفی و عرفانی و... نیز طبقه‌بندی می‌شوند. این پژوهش مانند دیگر پژوهش‌ها، مراحل را طی می‌کند؛ مراحل هم‌چون: ۱. انتخاب مسئله پژوهشی؛ ۲. تعریف و تعیین حدود مسئله؛ ۳. پیشینه‌شناسی؛ ۴. انتخاب روش براساس نوع تحقیق که توصیفی یا تحلیلی است (در تحلیلی نیاز به فرضیه دارد)؛ ۵. منبع‌شناسی؛ ۶. مطالعه و جمع‌آوری اطلاعات؛ ۷. ساماندهی اطلاعات؛ ۸. ارزیابی یافته‌ها و اعتبار سنجی آنها؛ ۹. تفسیر مطالب و استنباط از یافته‌ها؛ ۱۰. نقد و بررسی و تفسیر و استنباط مجدد از مجموعه اطلاعات؛ ۱۱. تهیه گزارش پژوهش.

آشنایی با روش‌های تحقیق

هر محققی باید در طرح نامه، روش تحقیق خود را مشخص کند. روش‌هایی که در پژوهش‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند، عبارت‌اند از:

الف) روش کتابخانه‌ای (اسنادی)

در این روش، اطلاعات لازم در مورد ریز موضوع‌های تحقیق، از طریق مطالعه کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها و دیگر آثار مکتوب که به طور معمول در کتابخانه‌های عمومی یا تخصصی موجود است و نیز با اندیشه‌ورزی و تدبر بر روی اطلاعات، به دست می‌آید. بر این اساس، پژوهشگر نخست باید نوعی کتاب‌شناسی متناسب با پژوهش خود را فراهم آورد. منبع‌شناسی، محقق را آگاه می‌سازد که از هر منبع در چه موضوعی و به چه اندازه‌ای باید استفاده کند.

ب) تحقیق میدانی

تحقیقی است که بر روی پدیده‌های عینی محسوس و قابل اندازه‌گیری صورت می‌گیرد. به طور کلی، هر مطالعه علمی بزرگ یا کوچکی که روابط را به طور نظام یافته دنبال می‌کند و فرضیه‌ها را می‌آزماید و نیز در شرایط زندگی واقعی مانند: جوامع محلی، مدارس، کارخانه‌ها، سازمان‌ها و مؤسسه‌ها که اجرا می‌شود، از انواع مطالعه میدانی است. در تحقیقات میدانی، محقق از سه روش «مشاهده»، «مصاحبه» و «پرسشنامه» برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز خود بهره می‌برد.

اما روش‌های تحقیق بر مبنای هدف و ایجاد شناخت به گونه‌های زیر تقسیم می‌شود:

۱. آشنایی با روش و جهت‌گیری تحقیق بر مبنای هدف

در تقسیم روش‌ها بر مبنای هدف، روش تحقیق به بنیادی، کاربردی و توسعه‌ای تقسیم می‌شود. چنانچه محقق روش تحقیق خود را بر مبنای هدف پایه‌گذاری کند، باید روش‌های زیر را به کار برد:

الف) پژوهش‌های بنیادی

در این پژوهش، محقق بدون توجه به کاربردهای علمی، به بررسی و اثبات یا نفی کامل یا جزئی یک فرضیه یا اصل اساسی آن علم می‌پردازد. این تحقیقات، با هدف تبیین نظریه‌ها انجام می‌شود و لزوماً در پی نتایج عملی آن نیست.

ب) پژوهش‌های کاربردی

این تحقیق برای ایجاد زمینه‌های علمی، در جهت عملی شدن یک فرضیه برای حل مسائل جاری یا آتی آن علم و یا با هدف کسب دانشی جدید با کاربردی ویژه انجام می‌گیرد. این پژوهش از نظریه تولید شده در تحقیقات بنیادی استفاده می‌کند و آنها را در دنیای واقعی به کار می‌برد.

۵. پژوهش‌های توسعه‌ای

کاربرد این روش، به منظور کشف مطالب جدید نیست، بلکه با تکیه بر دانش موجود و به منظور ایجاد روش‌های جدید یا بهبود روش‌های گذشته یا وسعت دادن به گستره یک علم، صورت می‌گیرد.

موارد ذیل می‌تواند زیرمجموعه‌ی یکی از روش‌های سه‌گانه بالا باشد.

یک. پژوهش‌های انتزاعی

پژوهشی است که با یک مسئله برخورد انتزاعی داشته باشد. موضوع‌هایی مانند: جوهر اراده‌ی انسان، مفهوم آزادی و مفهوم وظیفه‌ی اجتماعی از این قبیل‌اند که تنها متفکران بزرگ به آن می‌پردازند.

دو. پژوهش‌های تطبیقی

در این روش مسئله‌ای مانند فلسفه‌ی بازگشت ارواح از منظر دو اندیشمند اسلام و غرب یا مسئله‌ای بین چند مذهب مانند طلاق در فریقین و یا دیدگاه دو شخصیت علمی مانند ارسطو و ملاصدرا درباره‌ی عالم مُثُل و برهان صدیقی از منظر ابن سینا و علامه طباطبایی مورد بررسی تطبیقی و مقایسه‌ای قرار می‌گیرد.

سه. پژوهش‌های تاریخی

در صورتی است که موضوع پژوهش، به یک مسئله تاریخی یا مسئله‌ای در یک برهه‌ی خاص تاریخ می‌پردازد؛ مانند: تاریخ و سیره اهل بیت علیهم‌السلام.

چهار. پژوهش‌های اکتشافی

در تحقیق اکتشافی محقق درگیر مسئله جدیدی می‌شود که کمتر شناخته شده و سابقه‌ی چندانی ندارد؛ زیرا در شروع کار نمی‌توان طرح تحقیق مناسبی تنظیم کرد. چنین تحقیقی برای پایان‌نامه‌ها، توصیه نمی‌شود.

پنج. تحقیق‌های تجربی

در این روش، محقق می‌کوشد تا حدود تعمیم‌های پیشنهادی قبلی را مشخص کند. محقق با این کار که جنبه بنیادی دارد، می‌تواند به وسیله‌ی تعریف، اصلاح و یا رفع ابهام کردن از موضوع تحقیق، آن علم را متکامل کند.

البته ممکن است تحقیقات دیگر، مطالعات میان رشته‌ای و علوم مضاف نیز روش‌های خاص خود را داشته باشد که در جای خود باید مورد توجه قرار گیرد.

۲. تقسیم روش‌ها از بُعد شناختی و پاسخ‌گویی

اگر کار تحقیقی پژوهشگر، برای ایجاد شناخت باشد، روش‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱. روش بررسی در تمقیق توصیفی

هدف برخی از تحقیق‌ها، توصیف جزء به جزء یک موقعیت یا یک رشته شرایط است. تحقیق توصیفی، آنچه هست را توصیف و تفسیر می‌کند و به شرایط یا روابط موجود، عقاید متداول، فرایندهای جاری، آثار مشهود یا روندهای در حال گسترش توجه دارد. تمرکز اصلی به زمان حال است؛ هر چند رویدادها و آثار گذشته نیز به شرایط موجود مربوط می‌شود و مورد بررسی قرار می‌گیرد. این روش تحقیق به پرسش‌هایی مانند: «چقدر؟»، «چه کسی؟» و «چه اتفاقی در حال رخ دادن است؟» پاسخ می‌دهد.

۲. روش بررسی در تمقیق علی

در تحقیقات علی، رابطه علت و معلولی بین دو متغیر بررسی می‌شود. برای نمونه، در بررسی اثر آراستگی ظاهری یک مبلغ دینی در تأثیرپذیری مخاطبان، سنجش رابطه متغیر مستقل و اثرگذار (تغییر آراستگی) با متغیر وابسته (تأثیرپذیری مستمعین)، یک تحقیق علی خواهد بود.

مراحل تحقیق

مراحل تحقیق به مرحله عمومی و اختصاصی تقسیم‌بندی می‌شوند:

اول) مراحل عمومی تحقیق

تحقیقات برای اجرایی شدن، باید این سه مرحله را پشت سر بگذرانند: الف) طراحی؛ ب) اجرا؛ ج) نگارش.

الف) طراحی

در این مرحله، محقق برای تهیه و تصویب طرح، فعالیت‌های زیر را انجام می‌دهد:

- یک. انتخاب موضوع؛ دو. انتخاب استادان راهنما و مشاور؛
- سه. تعریف موضوع؛ چهار. انتخاب عنوان؛ پنج. تعریف مصطلحات؛ شش. منبع‌شناسی؛ هفت. مطالعه پیشینه تحقیق؛ هشت. مطالعه ریز موضوع‌ها؛ نه. تحدید ریز موضوع‌ها؛ ده. تنظیم ریز موضوع‌ها؛ یازده. تعیین روش تحقیق؛ دوازده. زمان بندی؛ سیزده. تکمیل فرم طرح تحقیق؛ چهارده. تأیید استادان راهنما و مشاور؛ پانزده. تصویب کمیته تحصیلات تکمیلی.

ب) اجرا

در این مرحله، اطلاعات لازم گردآوری می‌شود و با بررسی آنها، تجزیه و تحلیل لازم صورت می‌گیرد. در حقیقت، این بخش در دو مرحله انجام می‌شود:

یک. گردآوری و تتبع؛ دو. اندیشه ورزی یا تدبّر.

در مرحله گردآوری، به کتابخانه‌ها، به ویژه کتابخانه‌های تخصصی مراجعه و منابع مورد نیاز واکاوی و از آنها یادداشت برداری می‌شود. سپس، دسته‌بندی اطلاعات گردآوری شده، سامان‌دهی می‌شوند و در مرحله دوم، بر روی این یافته‌ها بررسی‌های فکری و ژرف‌نگری مدبرانه‌ای به عمل می‌آید. ناگفته نماند که روش اجرایی در مطالعات میدانی متفاوت است که در جای خود بیان شده است.

ج) نگارش

این مرحله در سه فاز صورت می‌گیرد:

یک. چرک نویسی؛

دو. بازبینی؛

سه. پاک نویسی.

در مرحله چرک نویسی، مطالب بدون وسواس و بازنگری نوشته یا تایپ می‌شوند. در مرحله بازبینی، مطالب چند بار مرور و کار ویرایش انجام می‌شود و سرانجام در مرحله پاک نویسی یا تایپ پایانی، اصلاحات را لحاظ می‌کنند. در حال حاضر، استفاده از نرم افزار «فیش نویسی»، (one note) یا تایپ در محیط (word) توصیه می‌شود.

پیش‌نیازهای تحقیق عمومی

بعضی از پیش‌نیازهای تحقیق که در مرحله عمومی تحقیق انجام می‌گیرد، عبارت‌اند از:

۱. انتخاب استادان (راهنما و مشاور)^۱

به طور معمول، «استاد راهنما» با پیشنهاد محقق و «استاد مشاور» با پیشنهاد استاد راهنما انتخاب می‌شود هر چند که امروزه این رویه متداول نیست. انتخاب این اساتید پس از تأیید کمیته تحصیلات تکمیلی قطعیت می‌یابد. این اساتید در تمام مراحل تحقیق، اعم از طراحی، اجرا و نگارش، راهنمایی و نظارت دارند و در کنار محقق خواهند بود. بنابراین، ضروری است که طرح تحقیق، با کمک و مشورت آنها تهیه شود.

مهم‌ترین شرایط و وظایفی که این اساتید باید داشته باشند، عبارت‌اند از:

الف) احاطه و اشراف علمی در رشته مربوط به موضوع تحقیق؛

ب) برخورداری از سابقه پژوهشی و آشنایی لازم به روش تحقیق؛

ج) تأیید موضوع تحقیق انتخابی محقق؛

د) کمک و انجام مشاوره با محقق در تهیه طرح؛

۱. از آنجا که انتخاب موضوع و مشاوره با اساتید راهنما و مشاور در ابتدای کار، بسیاری از مشکل‌های ضمن تحقیق را بر طرف می‌سازد، بهتر است پژوهشگران پس از انتخاب اولیه موضوع با اساتید مشورت و به توافق دست یابند تا بعدها در انجام تحقیق، دچار دوگانگی در برداشت مفاهیم و محتوا نشوند و از همان آغاز کار در هدایت موضوع‌ها به سوی مسئله محوری و تعیین حدود و دامنه کار با اساتید به تفاهم لازم نایل آیند. بعضی از صاحب‌نظران، حتی انتخاب استاد را بر انتخاب موضوع مقدم می‌دانند، نه اینکه استاد برای محقق انتخاب موضوع کند، بلکه با تعامل و هم‌فکری به مسئله مشترک دست یابند.

ه) راهنمایی و نظارت مستمر بر حسن اجرای تحقیق؛
و) تأیید و امضای اتمام تحقیق در چارچوب طرح مصوب.

۲. انتخاب موضوع

در این مرحله، با همیاری استاد راهنما و مشاور، باید بررسی کرد که چگونه و با مراجعه به چه منابعی برای شناسایی و انتخاب موضوع باید اقدام کرد و کدام موضوع، شایسته بررسی است. (هر موضوعی، ارزش پژوهش را ندارد). یک موضوع قابل پژوهش، باید ویژگی‌های زیر را دارا باشد:

الف) سودمند و نتیجه بخش بودن

ممکن است تحقیقی در عین نوآمد بودن، مشکل مهم علمی یا کاربردی‌ای را حل نکند. بنابراین، شایسته است موضوع انتخابی، در صدد برطرف ساختن نیازهای علمی و کاربردی باشد.

ب) تناسب با فرصت محقق

گاهی بعضی از تحقیقات در محدوده زمانی معینی باید انجام شوند و پژوهشگر نیز به علت درگیری‌های شخصی و پذیرش مسئولیت‌های جانبی از عهده این تحقیق در زمان بندی معینی برنمی‌آید.

ج) توجه به کمیت تحقیق

گاهی موضوع انتخابی و دامنه آن، بسیار گسترده است و از نظر کمی، فراوانی مطالب را به همراه دارد. در چنین وضعیتی، محقق باید به تناسب موضوع به کمیت و حجم درخواستی توجه داشته باشد.

د) دست‌یابی به منابع کافی

یکی از عوامل مؤثر در تحقق پژوهش، تتبع و جست‌وجو در منابع تحقیق است. اهمیت این پایه به قدری است که بدون آن، امکان متمیم کار وجود ندارد. بدون در اختیار داشتن منابع کافی، نمی‌توان ابعاد موضوع را مورد بررسی قرار داد.

ه) صراحت و شفافیت موضوع تحقیق

موضوعی که انتخاب می‌شود، باید صریح و شفاف بوده و چارچوب و

حدود و اجزای آن معین باشد و این در صورتی محقق می‌شود که بتوانیم تعریفی جامع و مانع از موضوع ارایه دهیم.

۳. تعریف موضوع

پس از انتخاب موضوع، نوبت به ارایه تعریفی منطقی و شفاف می‌رسد. برای تبیین مفهومی موضوع، باید موارد زیر در نظر گرفته شوند:

الف) تعریف باید شفاف و روشن باشد. بنابراین، در تعریف موضوع نباید از الفاظ مبهم و چند پهلو استفاده کرد؛

ب) تعریف باید جامع باشد و به عبارتی، گستره موضوع را از هر زاویه‌ای پوشش دهد؛

ج) تعریف باید مانع باشد، بدین معنا که ابعاد پیش‌بینی نشده در موضوع را شامل نشود.

۴. انتخاب عنوان

عنوان باید به خوبی بیانگر موضوع تحقیق باشد. بنابراین، از آوردن الفاظ صرفاً ادیبانه و شاعرانه بدون اشعار به مباحث تحقیق، باید به شدت پرهیز کرد. عنوان نباید مبهم و چند پهلو باشد. افزون بر این، برای انتخاب عنوان نباید از کلمات زاید و هم معنا استفاده کرد.

۵. منبع شناسی

منظور، آشنایی اجمالی با آخرین و معتبرترین آثاری است که در زمینه موضوع تحقیق نوشته شده است. بدین ترتیب، می‌توان به دائرةالمعارف‌ها، فهرست برگه‌های موضوعی کتابخانه‌های عمومی و تخصصی، کتاب شناسی اختصاصی، مراکز اطلاع‌رسانی رایانه‌ای، مجله‌های تخصصی، تازه‌های نشر، مقاله‌ها، چکیده پایان‌نامه‌ها، مراکز پژوهشی، کتاب‌نامه‌های کتاب‌ها یا مقاله‌های تخصصی و کتاب‌شناسی پایان‌نامه‌ها مراجعه کرد. همچنین می‌توان از اهل فن و متخصصان امر نیز کمک گرفت.

بهرتر است در استفاده از منابع - که برخی از ویژگی‌های آن در ادامه آمده - به

نکته‌های زیر توجه کنید:

- الف) تناسب مطالب منبع با موضوع‌ها تحقیق؛
- ب) دست اول بودن منبع؛
- ج) چاپ جدید با اضافات و تجدیدنظر؛
- د) تازگی مطالب؛
- ر) وجود معیارهای علمی، همچون آمار و ارقام و جداول و نمودارها؛
- ز) داشتن فهرست‌های موضوعی، اعلام و نمایه‌های دیگر؛
- ح) دقت نویسنده منبع در ارجاع و استنادها؛
- ن) برخورداری از ادبیات روان؛
- و) اعتبار و شهرت و مقبولیت نویسنده در مجامع علمی و عمومی؛
- ی) مرتبط بودن بیشترین بخش منبع با موضوع تحقیق؛
- ه) آثار اولویت‌دار و مشحون از نقد و بررسی دیدگاه‌های گوناگون.

ویژگی‌های یک منبع معتبر عبارتند از:

اصالت منبع (مؤلف شناخته شده، صحت انتساب به نویسنده و مصون از جعل و تحریف)؛ **شهرت علمی مؤلف**؛ **قدمت** (دست اول بودن یا نزدیک به صاحب اصلی)؛ **جامعیت** (حاوی دیدگاه‌های گوناگون اعم از موافق و مخالف)؛ **وثاقت** (صداقت و امانت‌داری محقق در نقل دیدگاه)؛ **اتقان محتوا** (قوت تحلیل و استدلال و برخورداری از مستندات و ارجاعات معتبر)؛ **نوآوری** (داشتن دیدگاهی نو و دانشی جدید).

البته این بدان معنا نیست که هر منبعی تمام شرایط بالا را داشته باشد چه اینکه بعضی از علوم از سابقه و قدمت آنچنانی برخوردار نیستند بنابراین منظور از سابقه به زمان رویش هر علمی باز می‌گردد.

۴. پیشینه شناسی

فلسفه مطالعه پیشینه موضوع، جلوگیری از تکرار و دوباره کاری است. عموماً در هر تحقیقی نیاز به بررسی در پیشینه کار می‌باشد، اگر در این مرحله مشخص شود که در زمینه موضوع، جنبه‌های پژوهش نشده و مسائل پاسخ

نیافته‌ای وجود دارد و یا آن ابعاد و پاسخ‌ها به درستی تنقیح نشده، موضوع تحقیق به طور قطعی انتخاب می‌شود. با این کار، حاصل تحقیقات گذشتگان مورد استفاده قرار می‌گیرد و زوایای مبهم و سؤال‌های پاسخ داده نشده در مورد موضوع روشن می‌شود. در پیشینه تحقیق، باید به این سؤال‌ها پاسخ دهید:

الف) آخرین تحقیقاتی که بر روی موضوع صورت گرفته، چیست؟

ب) چه بخشی از این تحقیقات، باریز موضوع تحقیق ما ارتباط دارد یا ندارد؟

ج) چه بخش‌هایی از این منابع، در عین هم‌سویی با ریز موضوع‌ها از اتقان و تنقیح کافی، برخوردار نیست؟

از رهگذر این سؤال‌ها، هم به ریز موضوع‌های ناکاویده و هم به ریز موضوع‌ها منقح نشده می‌رسیم که در آن صورت، این موارد، قابل بررسی خواهد بود. البته در نقل اقوال و دیدگاه‌های پیشینیان، باید رعایت امانت داری صورت گیرد و مطالب‌شان تقطیع نشود و به ویژه آنجا که به مقصود مؤلف لطمه وارد می‌سازد، ذکر اقوال و نظریه و ترتیب تاریخی آن مراعات شود. در بیان اقوال علما، از منابع دسته اول و نزدیک به صاحبان آنها استفاده و در نقل نظرها، جانب اعتدال و عفت کلام را رعایت کنید.

۷. مطالعه ریز موضوع

بررسی اجزا و جزئیات موضوع، دارای فواید زیر است:

الف) ابعاد و محدوده تحقیق را مشخص می‌سازد؛

ب) محقق را از حاشیه روی و انحراف از مسیر تحقیق باز می‌دارد؛

ج) سبب رعایت زمانبندی می‌شود؛

د) در ارزیابی پیشرفت تحقیق، به عنوان معیار عمل می‌کند.

برای تعیین ریز موضوع‌ها، باید با در نظر گرفتن ابعاد ناپژوهیده یا تنقیح نیافته، به مطالعه شمار قابل توجهی از منابع پرداخت و مطالب مربوط به آنها را یادداشت برداری کرد. عناوین این یادداشت‌ها، می‌تواند، ریز موضوع‌های تحقیق را تشکیل دهد.

اگر موضوع تحقیق، شیء باشد، ریز موضوع‌های آن اجزای آن است و

چنانچه مفهومی کلی باشد، مصادیق و افراد آن و اگر واقعه باشد، عوامل پدید آورنده، مراحل وقوع و آثار آن و چنانچه نظریه باشد، مبانی و اصول، ادله و مؤیدها، شبهات و ایراداتی است که درباره آن مطرح شده است. ریز موضوع‌ها بسته به نوع تحقیق، متفاوت‌اند. برای نمونه، ریز موضوع‌های تحقیق، در پژوهش‌های متن محور، عبارت‌اند از: مقابله تصحیح؛ استخراج مآخذ؛ استدراک مآخذ؛ استدراک مطالب؛ شرح اعلام؛ توضیح الفاظ غریب؛ شرح عبارات مجمل و مغلق؛ ترجمه؛ گردآوری؛ نمایه‌سازی؛ شرح حال مؤلف؛ شرح نسخه‌ها و اعتبار و اهمیت و آدرس آنها؛ نقد و...

ریز موضوع‌های تحقیق مسئله محور نیز شامل: بیان مسئله؛ ذکر اهمیت مسئله؛ طرح دیدگاه‌ها؛ بیان ادله دیدگاه‌ها؛ نقد دیدگاه‌ها؛ دیدگاه برگزیده؛ ادله دیدگاه برگزیده؛ شبهات دیدگاه برگزیده؛ پاسخ شبهات.

۸. تمدید ریز موضوع‌ها

چه بسا، ممکن است بر اثر تتبع و تدبر روی موضوع، ریز موضوع‌های فراوانی شناسایی شوند که پرداختن به تمام آنها، مطلوب و مقرون به صرفه نیست. از این رو، باید اولویت‌ها را مشخص و بقیه را از چرخه کار خارج کرد؛ زیرا:

الف) برخی از ریز موضوع‌ها، پیش از این بررسی شده و نو و ناپژوهیده نیستند؛

ب) بعضی، نتایج علمی و یا کاربردی چندانی ندارند؛

ج) بررسی برخی از ریز موضوع‌ها، در توان علمی محقق نیست؛

د) با توجه به فرصت و زمان بندی کار، امکان و مجال پرداختن به تمام ریز

موضوع‌ها وجود ندارد؛

ن) شماری از ریز موضوع‌ها، چندان مورد علاقه محقق نیست؛

و) برای برخی از ریز موضوع‌ها، منابع کافی وجود ندارد یا دردسترس نیست؛

ه) برخی از ریز موضوع‌ها، خود دامنه بسیار گسترده‌ای دارند.

۹. تنظیم ریز موضوع‌ها

پس از اولویت بندی ریز موضوع‌ها باید:

الف) ربط میان ریز موضوع‌ها و سیر تقدم و تأخر آنها با نظام بخشی، آشکار شود؛

ب) نواقص کار و اینکه در میان ریز موضوع‌ها، چه چیزهایی است که هنوز نیامده و باید تکمیل شود، مشخص شوند؛

ج) تمام ریز موضوع‌های مترادف را می‌توان یکسان ساخت؛

د) با تنظیم ریز موضوع‌ها، باید شاکله تحقیق و به عبارتی، بخش‌ها و فصول را مشخص کرد.

برای تنظیم ریز موضوع‌ها باید دو کار مهم انجام داد:

یک. دسته‌بندی: در این مرحله، تمام ریز موضوع‌های با یک عنوان عام، در یک دسته قرار می‌گیرند. سپس، هر چند دسته از آنها هم، تحت عنوان یک دسته عام‌تری قرار می‌گیرند و بدین ترتیب، طرح فصل‌ها و ریز فصل‌ها ریخته می‌شوند.

دو. مرتب‌سازی: در این مرحله، مشخص می‌کنیم که کدام ریز موضوع یا کدام دسته از ریز موضوع‌ها، به لحاظ تاریخی یا منطقی بردیگری تقدم دارند. آنگاه با رعایت این تقدم و تأخر، به مرتب‌سازی می‌پردازیم. در این حال، هر چند که در کلیت طرح تحقیق، تغییری ایجاد نمی‌شود، اما در برخی از اجزای طرح و بعضی از ریز موضوع‌ها، تغییراتی رخ می‌دهد.

۱۰. تعریف اصطلاح‌ها

چنانچه در طرح، واژگان و مصطلح‌هایی به کار رفته باشد که معانی گوناگونی داشته باشند یا محقق از آنها، معانی ویژه‌ای را قصد کرده باشد، تعریف آنها ضروری است. هدف از این تعریف‌ها هم، روشن ساختن مقصود محقق در طرح تحقیق است. محقق باید از جعل اصطلاح بپرهیزد و مصطلح‌ها را در همان معانی معهود و آشنا به کار ببرد؛ مگر اینکه مفهومی را که محقق اراده کرده، با معانی معهود و آشنا مطابقت نداشته باشد که در این صورت، تصریح و توضیح آن ضروری است.

۱۱. تعیین روش تمقیق

اجرای تحقیق، در دو مرحله «تتبع» و «تدبّر» انجام می‌گیرد و برای هر مرحله هم باید روش خاص آن را پیش‌بینی کرد. در مرحله‌ی تتبع باید مشخص شود که آیا تحقیق، به روش اسنادی «کتاب‌خانه‌ای» انجام می‌گیرد یا «میدانی» و یا هر دو. سپس، در مورد جزئیات هر یک نیز باید توضیح داد. در صورت کتابخانه‌ای بودن روش تحقیق، باید روشن شود که اطلاعات لازم چگونه گردآوری می‌شود در یک مرحله یا فصل به فصل؟ با چه شیوه‌ای یادداشت برداری می‌شود؟ چه فیش‌هایی و با چه ویژگی‌هایی مورد استفاده قرار می‌گیرند؟ کتابخانه‌های مورد مراجعه کدامند؟ ...

در مرحله‌ی تدبّر نیز باید در مورد روش به طور کامل توضیح داده شود و دستاوردهای تحقیق، از یک روش منطقی پیروی کند.

۱۲. زمان‌بندی

در زمان‌بندی تحقیق، باید دقیقاً مشخص شود که هر مرحله از تحقیق (اعم از اجرا یا نگارش) و نیز کل تحقیق، طی چه مدتی به انجام می‌رسد. زمان‌بندی تحقیق اهمیت بسیاری دارد و فواید آن عبارت‌اند از:

الف) از نظر روانی سبب می‌شود محقق، مراحل تحقیق را در مدت معین شده، انجام دهد؛

ب) با زمان‌بندی تحقیق، میزان پیشرفت کار مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. مطابق زمان پیش‌بینی شده، درمی‌یابیم که به چه میزان کار تحقیق پیش‌رفته و با چه شتابی می‌توان آن را به موقع پایان داد. همچنین، می‌توان پیش‌بینی کرد که برای مرحله گردآوری، تدبّر و اندیشه‌ورزی و نگارش هر یک از فصول، باید چه زمانی را در نظر گرفت.

۱۳. پر کردن فرم طرح تمقیق

اطلاعات به دست آمده بهتر است، ابتدا در فرم پیش‌نویس نوشته شود و به رؤیت استادان راهنما و مشاور برسد و با انجام اصلاح‌ها و تأیید نهایی

اساتید، به فرم اصلی منتقل شود. به طور معمول، در مراکز حوزوی و دانشگاهی بدین منظور فرمی لحاظ شده است.

۱۴. تأیید استادان راهنما و مشاور

پس از تکمیل فرم اصلی، باید این فرم به تأیید و امضای استاد راهنما و مشاور برسد.

۱۵. تصویب کمیتهٔ تمصیلات تکمیلی

در آیین‌نامه‌های دوره تحصیلات تکمیلی، این طرح باید به تأیید و امضای کمیتهٔ تمصیلات تکمیلی برسد. به طور معمول، این کمیته در سطح گروه آموزشی یا در سطح دانشکده و حتی در سطح دانشگاه، شورایی به نام شورای تحصیلات تکمیلی پیش‌بینی شده است.

دوم) مراحل اختصاصی تحقیق

تحقیق به اعتباری، یا متن پژوهی است و یا مسئله پژوهی که هر کدام از آنها هم مراحل خاص خود را دارد.

الف) مراحل متن پژوهی

۱. انتخاب متن؛ ۲. معرفی متن؛ ۳. تعیین ریز موضوعها؛ ۴. تحدید ریز موضوعها؛ ۵. گردآوری متن (در صورتی که متن پراکنده باشد)؛ ۶. تنظیم متن (در صورت تنظیم نبودن)؛ ۷. اندیشه ورزی بر متن؛ ۸. نگارش.

ب) مراحل مسئله پژوهی

۱. انتخاب مسئله؛ ۲. بیان مسئله؛ ۳. تعیین ریز مسائل؛ ۴. تحدید ریز مسائل؛ ۵. بیان نظریه؛ ۶. بیان فرضیه؛ ۷. گردآوری مطالب؛ ۸. تحلیل و استنتاج؛ ۹. نگارش.

منابع، ابزار و روش‌های دستیابی به معرفت و شناخت

انسان برای دستیابی به حقیقت، ابزارهای گوناگونی دارد که متناسب با

نوع ناشناخته‌ها از آنها استفاده می‌کند: این ابزارها عبارت‌اند از: ۱. حواس؛ ۲. عرفان و شهود (درون‌نگری)؛ ۳. عقل؛ ۴. وحی و الهام؛ ۵. گواهی دیگران.

۱. **حواس**: بخش عمده‌ای از شناخت و درک ما از جهان پیرامون، در نتیجه حواس پنج‌گانه ما و به عبارتی بینایی، شنوایی، بویایی، چشایی و بساوایی است. البته از حس بینایی، بیش از دیگر حواس کمک می‌گیریم. گرچه ادراک‌های حسی ممکن است با خطاهایی همراه باشد، ولی می‌توان با به‌کارگیری ابزار و شیوه‌های گوناگون، احتمال خطای آن را کاهش داد.

۲. **عرفان و شهود**: یکی دیگر از راه‌های شناخت، درون‌نگری یا حس باطنی است که البته در صورت وجود شرایطی، مانند سیر و سلوک، با این ابزار می‌توان فراتر از درون، بیرون را نیز شناخت.

۳. **عقل**: عقل از ابزارهای مستقل شناخت ماست که دیگر ابزارها و منابع شناختی به کمک آن به دست می‌آیند. عقل با ساختن مفاهیم کلی، تجزیه و تحلیل، استدلال و استنتاج، شناخت‌هایی در اختیار ما قرار می‌دهد و ما به وسیله آن، به صورت مستقل می‌توانیم پاره‌ای از امور مجهول را بشناسیم.

۴. **وحی و الهام**: دسترسی مستقیم به این منبع، جز برای انسان‌های خاص امکان‌پذیر نیست. وحی و الهام به وسیله انبیا و ائمه علیهم‌السلام دریافت و به مردم ابلاغ می‌شود تا در صورت نیاز برای یافتن پاسخ به برخی از پرسش‌ها به آن مراجعه کنند. در شرایط کنونی امکان شنیدن کلام و گفتار و دیدن اعمال و رفتار این خصیصین وجود ندارد و تنها راه دسترسی ما به وحی و الهام، رجوع به منابع و متون وحیانی (قرآن و سنت) است.

۵. **گواهی دیگران (اسناد و مدارک)**: گفته‌ها، نوشته‌ها و گواهی دیگران نیز می‌تواند ما را به شناخت و معرفت برساند. در شرایط کنونی، با همین میراث مکتوب می‌توانیم به وحی و الهام هم راه یابیم.

بدین ترتیب، در حال حاضر، چهار روش یا ابزار کسب معرفت و انجام پژوهش وجود دارد که عبارت‌اند از: «حس» و «عقل» و «درون‌نگری» که متکی به منابع اولیه هستند و «گواهی دیگران یا رجوع به اسناد و مدارک معتبر» که

منبع ثانویه قلمداد می‌شود. از نوع چهارم در حال حاضر محرومیم؛ هرچند که به طور غیر مستقیم وجود مبارک امام زمان همچون خورشیدی پنهان در زیر ابر، ولایت مداری می‌کند.

بررسی تفصیلی روش‌های کسب معرفت

نوع اول از پژوهش‌ها که به آن پژوهش حسی یا تجربی می‌گویند، براساس اینکه چگونه از حس استفاده می‌کنیم، به دو گروه اصلی پژوهش‌های «آزمایشی» و «غیرآزمایشی» (توصیفی) تقسیم می‌شوند. پژوهش آزمایشی براساس اینکه پژوهشگر، از طریق علت بتواند معلول را شناسایی کند یا اینکه از طریق معلول، علت را بشناسد به دو دسته پژوهش علت و معلولی و یا معلول و علی تقسیم می‌شود. برای تبیین بیشتر روش‌ها در ذیل، مهمترین روش‌های کسب معرفت و شناخت را توضیح می‌دهیم:

۱. مراحل پژوهش تجربی (حسی)

پژوهش‌های تجربی انواع گوناگونی دارد که سه نوع معروف آنها عبارت‌اند از: پژوهش‌های زمینه‌یابی (پیمایشی)؛ پژوهش‌های هم‌بستگی؛ تحلیل محتوا. این پژوهش‌ها، طی مراحل زیر انجام می‌گیرد:

الف) انتخاب مسئله

مسئله پژوهشی در پژوهش‌های آزمایشی علوم تجربی در واقع، سؤال از پدیده‌های عالم طبیعت است و به طور معمول، با انتخاب و تبیین مسئله پژوهشی آغاز می‌شود و در ارتباط با روابط علی و معلولی پدیده‌هاست؛ مانند تأثیر آبیاری بر رشد گیاهان. در مورد پژوهش‌های علوم انسانی، مسئله می‌تواند درصدد بررسی رابطه یا تأثیر دو یا چند متغیر باشد که امکان بررسی عینی و مشاهده دقیق آنها نیز وجود داشته باشد؛ مانند بررسی اثر تمرین یک درس بر میزان پیشرفت تحصیلی فراگیران.

ب) مطالعه منابع مربوط به مسئله

در این مرحله، پژوهشگر گزارش پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام گرفته را بررسی می‌کند تا از این طریق، با روش و شیوه‌های پژوهشی دیگران، آشنا شود. آنگاه فرضیه‌ها و نظریه‌هایی که در این زمینه وجود دارد را نقد و بررسی می‌کند.

ج) ساماندهی فرضیه یا فرضیه‌های تمقیق

در پژوهش‌های آزمایشی که هدف از آنها کشف روابط علی و معلولی است، پژوهشگر برای جمع‌آوری نوع اطلاعات و ابزار جمع‌آوری و دست‌یابی به نتایج، به فرضیه یا فرضیه‌هایی نیاز دارد. در حقیقت فرضیه‌ها، جهت‌گیری، چارچوب پژوهش، شیوه اجرای آن و در نهایت، روش تجزیه و تحلیل و آزمون را مشخص می‌کند. فرضیه بیان فرضی است که به صورت جمله خبری بیان می‌شود و روابط بین دو یا چند متغیر را پیش‌بینی می‌کند. برای نمونه، با افزایش تنبیه بدنی، افت تحصیلی ایجاد می‌شود.

د) تعریف عملیاتی متغیرها

متغیر چیزی است که مقادیر متفاوت می‌پذیرد. در هر فرضیه‌ای دست‌کم دو متغیر یکی مستقل (آزمایشی) و دیگری وابسته (پیرو) وجود دارد. پژوهشگر در متغیر مستقل، دستکاری و آن را کم و زیاد و یا حذف می‌کند و متغیر وابسته نیز در اثر آن تغییرات، واکنش نشان می‌دهد. برای نمونه، وقتی می‌گوییم افزایش تشویق، پیشرفت تحصیلی را افزایش می‌دهد، در این فرض، «تشویق» متغیر مستقل ما و «پیشرفت تحصیلی» متغیر وابسته ما خواهد بود. در گام بعدی باید متغیرها را تعریف و وسیله اندازه‌گیری آنها را نیز مشخص کنیم. برای نمونه، نوع تشویق باید مشخص شود که کلامی، رفتاری، جمععی یا فردی است و ملاک سنجش پیشرفت تحصیلی را نیز نمره لحاظ می‌کنیم.

ه) تعیین جامعه آماری

در هر پژوهشی باید حجم و اندازه‌گیری مشخص شود. فرضیه پژوهش، عنصر تعیین‌کننده دامنه و قلمرو پژوهش است و نشان می‌دهد که گستره تحقیق ما به چه میزان است و چگونه باید از نمونه‌گیری استفاده کنیم. این نمونه، باید معزف واقعی جامعه مورد بررسی باشد. این نمونه‌گیری‌ها می‌تواند تصادفی، طبقه‌ای، خوشه‌ای و... باشد.

و) مشخص ساختن ابزار اندازه‌گیری متغیرها

طراحی ابزار و روش‌هایی برای اندازه‌گیری داده‌ها و تبدیل آنها به کمیات، بسیار مهم است. باید مشاهدات و شواهد تجربی را در پژوهش‌های آزمایشی جمع‌آوری و به داده‌های کمی (عدد و رقم) تبدیل کرد. در حوزه علوم انسانی، به دلیل ممکن نبودن مشاهده مستقیم، بیشتر تحقیقات کیفی هستند. به همین دلیل، اعتبار و پایایی آنها همواره مورد تردید قرار می‌گیرد. برای ارزیابی پژوهش‌های علوم انسانی، معمولاً از پرسش‌نامه، مصاحبه، آزمون‌ها و مقیاس‌های دیگر استفاده می‌کنند. این ابزارها باید دارای پایایی و قابلیت اعتماد باشد؛ بدین معنا که اگر خصیصه یا صفت مورد سنجش را با همان ابزار یا ابزارهای مشابه، دوباره اندازه‌گیری کنیم، به نتایجی یکسان و مشابه دست یابیم.

ز) تهیه و تنظیم طرح آزمایشی

اجرای عملی یک پژوهش به طرح و برنامه آزمایشی هم نیاز دارد که نشان‌دهنده توانایی پژوهشگر در نمونه‌گیری مناسب و جامعه آماری مورد قبول و دقت در تنظیم متغیر مستقل و رابطه متغیر وابسته با آن است.

ح) اجرای آزمایشی با پیمودن مراحل پیشین

در این مرحله، پژوهشگر به اجرای آزمایش می‌پردازد و با مشاهده و اندازه‌گیری دقیق متغیرها، اطلاعات لازم را برای آزمون فرضیه‌ها، جمع‌آوری می‌کند.

ب) تجزیه و تحلیل یافته‌ها

مرحله‌ای است که پژوهشگر با استفاده از روش‌های آماری (توصیفی یا استنباطی)، یافته‌ها را طبقه‌بندی و پس از آن با استفاده از آزمون‌های T ، Z ، F ، X^2 و برای نمونه با به دست آوردن میانگین و واریانس در مورد نتایج تحقیق به تجزیه و تحلیل، ارزیابی و داوری می‌نشیند.

ی) تهیه و ارائه گزارش پژوهشی

آخرین مرحله کار در پژوهش‌های تجربی، تهیه و ارائه گزارش پژوهشی است.

۲. پژوهش‌های درون‌گرا یا عرفانی

مسئله پژوهشی در این نوع از پژوهش‌ها، همواره یکی از مسائل عالم درون از قبیل تمایل و خواسته‌ها بوده و همیشه قابل تسری و تعمیم نیست.

۳. پژوهش‌های عقلی

پژوهش‌هایی که تنها از عقل برای حل مسائل یا کشف امور مجهول استفاده می‌شود، پژوهش‌های عقلی می‌گویند. در این پژوهش‌ها، به کمک اندیشه و استدلال قیاسی و بدون نیاز به شواهد خارجی مسائل را حل می‌کنیم. براساس نوع مسائل یا علمی که مسائل آنها عقلی است، پژوهش‌ها نیز متفاوت‌اند؛ پژوهش‌های فلسفی که در مورد خداوند و عالم ماوراء و یا درباره مفاهیم و مسائل عقلی علوم و موجودات بحث می‌کنند و نیز پژوهش‌های ریاضی و منطقی، از این دسته‌اند.

پژوهش‌های عقلی را براساس سنخ مسئله یا هدف پژوهش به پژوهش‌های تعریفی، اثباتی (تبیینی و توجیهی)، تطبیقی و مقایسه‌ای و انتقادی تقسیم می‌کنند. در این حال، پژوهشگر می‌کوشد معانی و مفاهیم انتزاعی را تعریف کرده و ماهیت آنها را روشن سازد یا گاهی وجود موجودات و مفاهیم انتزاعی را اثبات کند و یا زمانی دیگر، دیدگاه و اندیشه‌های پژوهشگران را مورد مقایسه و تطبیق قرار دهد. همچنین در نوع دیگری از تحقیق عقلی، در پی ارزیابی و قضاوت درباره دیدگاه و اندیشه‌ها، بر می‌آید.

۴. پژوهش مستند به گواهی دیگران

در این نوع از پژوهش، برای حل مسئله پژوهشی باید به گواهی دیگران اعم از گفتاری یا نوشتاری یا آثار آنها رجوع کرد تا از این طریق، از تجارب و دیدگاه و اندیشه‌های علمی دیگران استفاده شود؛ از آنجایی که پیامبر ﷺ و امامان با پیروی به منبع وحی و الهام دسترسی داشته‌اند به آنها مراجعه می‌کنیم تا از این طریق، به اطلاعاتی دست یابیم که امکان دیدن یا شنیدن آنها به طور مستقیم، برای ما وجود ندارد.

به طور کلی، برای دست‌یابی به گواهی دیگران، پژوهش‌های ما یا مستند به افراد است، یا مستند به اسناد و مدارک و یا مستند به اشیا و آثار. در مورد اسناد و مدارک، یا به منابع وحیانی و یا به اسناد و مدارک حسی - که مؤلف آنها را از طریق حس (شنیدن و دیدن) به دست آورده - یا به منابع فلسفی که از روش تعلقی برای دریافت آنها بهره گرفته شده و یا به اسناد و مدارک عرفانی که حاکی از سیر و سلوک نویسنده است، مراجعه می‌کنیم.

البته پژوهش‌های تاریخی مستند به گزارش‌های تاریخی و یا مستند به منابع علمی نیز می‌تواند در کنار پژوهش‌های دینی در پژوهش‌های اسناد و مدارکی استفاده شود.

فصل دوم

آماده سازی طرح تحقیق

مزیت‌های تهیه طرح تحقیق

طرح پژوهشی به محقق امکان می‌دهد تا در مراحل تحقیق، به عنوان یک نقشه نظام‌دار از آن پیروی کند و در نهایت، ارزیابی تحقیق نیز براساس آن صورت می‌گیرد. طرح پژوهشی به ساده‌ترین بیان، نقشه اولیه پژوهش است که چارچوب نظری آن را به دقت ترسیم می‌کند.

همان‌طور که می‌دانیم پژوهش، فرایند حل مسئله است. محقق برای رسیدن به پاسخ مسائل پژوهش، نقشه تحقیقاتی را طراحی می‌کند که شامل سه عنصر اساسی برنامه، ساختار و استراتژی پژوهش است.

مراد از برنامه، الگوی کلی و فراگیری است که همه آنچه به وسیله محقق انجام خواهد شد، از نوشتن فرضیه‌ها و دلالت‌های ضمنی آنها تا تحلیل نهایی داده‌ها را شامل می‌شود.

ساختار پژوهشی، الگویی است که صورت‌بندی، شاکله و نمای کار را نشان می‌دهد. استراتژی پژوهش نیز روش‌های گردآوری و تحلیل داده‌ها را در بر می‌گیرد و چگونگی دستیابی به هدف‌های تحقیق را بیان می‌کند و نیز روش حل مسائل و موانع و دشواری‌هایی که در حین اجرای پژوهش احتمالاً به میان می‌آیند را روشن می‌سازد.

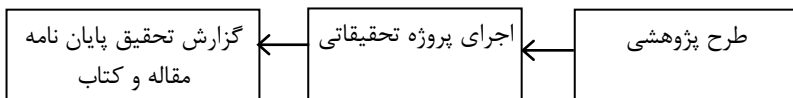
اما فرایند تحقیق مانند پروژه ساختمانی است که از سه مرحله تشکیل می‌شود.

۱. طراحی نقشه و طرح؛

۲. تهیه مواد اولیه و ابزارهای مناسب؛

ج) ساختن بنا.

پروژه‌های تحقیقاتی نیز شامل: «طراحی نقشه و طرح پژوهشی»، «اجرای پروژه» (گردآوری اطلاعات و پردازش آنها) و «تدوین گزارش تحقیق» اند.

در واقع، کسانی که در تدوین پایان‌نامه به کام‌یابی و اثربخشی رسیده‌اند، در مقام طراحی نقشه پژوهش از خلاقیت، ابتکار و دقتی کافی برخوردار بوده‌اند. تأثیر طرح تحقیقاتی در کارآیی و اثربخشی پایان‌نامه، جنبه‌های گوناگونی دارد. هرگونه ابهام یا اهمال در طراحی و تکمیل کاربرد طرح تحقیقاتی، سبب نقصان در اصل تحقیق می‌شود. یکی از دانشمندان می‌گوید که اگر مرا مأمور قطع درخت تنومندی کنند و برای این کار هشت ساعت فرصت دهند، شش ساعت آن را صرف تیز کردن تبر می‌کنم. این سخن اهمیت درنگ و تأمل در طراحی نقشه پژوهش را آشکار می‌سازد. مگر نه اینکه اگر کسی بدون بصیرت کافی، در مورد امری، اقدام کند، مانند کسی است که در بیراهه، راهپیمایی می‌کند.

طراحی دقیق طرح پژوهشی، بسیاری از آفت‌ها و عوارض زاینبار را پیش‌گیری و درمان می‌کند.

ناگفته نماند که هر رساله علمی باید:

الف) پاسخ‌گوی شبهه و یا حل مسئله و یا دست کم همراه با تتبع و ارایه یافته‌های جدید باشد؛

ب) نوآوری و ابتکار و طرحی نو داشته باشد؛

ج) ضمن سلیس و روان بودن، به زبان و ادبیات علمی بیان شود؛

د) ساختاری روش‌مند و مقبول داشته باشد.

برای دست‌یابی به چنین پایان‌نامه‌ای، نگارنده رساله باید چهار مرحله اساسی را طی کند:

۱. تهیه طرح تحقیق؛

۲. جمع‌آوری اطلاعات با مطالعه و تتبع؛

۳. ترکیب و تدوین مطالب با رعایت قواعد علمی و مورد پذیرش مجامع علمی؛

۴. تدوین مطالب در قالب رسمی یک پژوهش.

نقش طرح تحقیق در فرایند پژوهش

در طرح تحقیق، پژوهشگر باید ابتدا به روشنی قلمرو و محدوده موضوع تحقیق که در واقع، همان سؤال اصلی تحقیق است را توضیح دهد و بگوید درصدد حل چه مشکل و پاسخ گویی به چه پرسشی است.

طرح پژوهشی، هم ترتیب زمانی هر فعالیت را مشخص می کند و هم چگونگی انجام فعالیت ها را به نوعی توضیح می دهد. از این گذشته، براساس کیفیت طرح تحقیق، توانایی و درجه علمی پژوهشگر نیز مشخص می شود و همچنین با هم فکری و مشاوره علمی، از ابتدا کاستی های طرح برطرف و به وزانت علمی کار در پرتو خرد جمعی افزوده می شود.

بنابراین، در فرایند پایان نامه نویسی آماده کردن طرح تحقیق، گامی مهم و اساسی در طرح پیشنهادی است. دانش پژوه باید بداند که:

۱. آیا این موضوع، ارزش بررسی و تحقیق را دارد؟
۲. آیا من توانایی لازم برای انجام تحقیق (مورد نظر) را دارم؟
۳. آیا میل و علاقه ای به انجام این تحقیق دارم؟
۴. آیا منابع و اطلاعات کافی درباره این پژوهش در دسترس است؟
۵. آیا می توان استادی مسلط و متخصص برای هدایت پایان نامه به سمت نتیجه ای مطلوب را انتخاب کرد یا خیر؟ ...

مسائل کاربردی و نظری بسیاری وجود دارد و ارزش هر موضوعی می تواند بر مبنای هدفی که دنبال می شود مورد قضاوت قرار گیرد. بهتر است موضوع پایان نامه ها با مسائلی مرتبط باشد که در حوزه های تخصصی وجود دارد. در مرحله موضوع یابی، توانایی دانش پژوه، نیاز جامعه، دسترسی به استادی شایسته، آشنایی با موضوع و مهم بودن آن، علاقه مندی به موضوع و اطمینان از دست یابی به اطلاعات از طریق مراجعه به منابع و دستگاه های ذیربط و از همه مهم تر، مرتبط بودن موضوع انتخابی با رشته تحصیلی دانشجو، باید در نظر گرفته شود. استاد راهنما و کمیته علمی تحصیلات تکمیلی، موظف اند با بررسی های پیشین، افق روشنی را برای انتخاب موضوع فراراه دانشجویان قرار دهند. ارتباط

اعضای این کمیته علمی با اعضای گروه‌های آموزشی و پژوهشی و با پیشرفت‌های علمی در سطح کشور و جهان و سازمان‌های علمی، پژوهشی و کاربردی می‌تواند در تقویت این امر مؤثر باشد.

بهتر است که سازمان‌های علمی - پژوهشی، فهرستی از زمینه‌های مورد علاقه و اولویت‌های کاری خود را در اختیار طلاب عالم و فرهیخته قرار دهند تا ارتباط وثیقی بین پژوهش‌ها و به‌کارگیری آنها در عرصه‌های مورد نیاز و کاربردی فراهم آید.

در واقع، طرح تحقیق پژوهشگر، برنامه‌ اجرایی مشخصی برای انجام طرح است. این طرح، همانند قطب‌نما جهت‌گیری پژوهش را نشان می‌دهد. با تأیید طرح پژوهشی، بسیاری از اختلاف‌های ضمن کار کاهش می‌یابد. با طرح تحقیق، زمان بندی کار تنظیم و هر کدام در وقت خاص خود انجام می‌شود. پژوهشگر برای نوشتن طرح تحقیق نباید انتظار داشته باشد که آن را در کوتاه‌ترین زمان ممکن تدوین کند، بلکه گاهی لازم است چندین بار قالب طرح را در هم بریزد و یا با یافتن محتوایی نو، فصلی را بیفزاید یا فصلی را بردارد و یا چینش فصول را در هم بریزد تا بتواند به اسلوب و طرح قابل قبولی دست یابد. پژوهشگر برای تهیه طرح، می‌تواند به شیوه زیر عمل کند:

۱. آنچه در ذهنش خطور می‌کند و قرار است یادداشت کند، بدون تقدم و تأخر ثبت کند؛ ۲. کارهای پیش‌رو را در عبارت یا سطری مکتوب کند؛ ۳. با کاوش ذهنی دریابد که چه چیزی را از قلم انداخته است؛ ۴. عبارت‌ها و محتوا را منظم کند؛ ۵. به فکر تهیه فصل و زیرفصل‌ها باشد و آنگاه آن را مرتب کند؛ ۶. با استفاده از نشانه‌گذاری‌ها با حروف یا عدد، عنوان اصلی و فرعی هر فصل و زیرفصل را مشخص کند.

ارکان طرح تحقیق

به طور معمول، طرح‌های تحقیقاتی در کاربرگ‌های از پیش تعیین شده، ارائه می‌شود که باید براساس آنها اقدام کرد. عناصر علمی طرح پژوهشی که در

حقیقت، از ارکان اصلی پژوهش اند و باید در یک طرح تحقیقی لحاظ شوند، عبارت اند از:

۱. عنوان فارسی / انگلیسی؛ ۲. کلید واژه (واژگان کلیدی)؛ ۳. بیان مسئله^۱ و تعیین قلمرو آن؛ ۴. سؤال های تحقیق؛ ۵. چارچوب نظری؛ ۶. فرضیه تحقیق
۶. پیشینه تحقیق؛ ۷. روش تحقیق؛ ۸. ضرورت تحقیق؛ ۹. زمان بندی؛ ۱۰. موانع و محدودیت های تحقیق؛ ۱۱. ساختار و فصل های پژوهش نامه؛ ۱۲. منابع پژوهش (فهرست منابع).

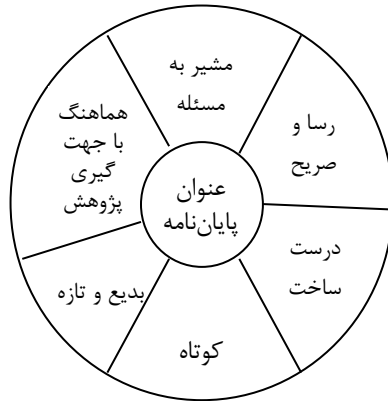
ذیلاً به توضیح بیشتر هر یک از ارکان طرح تحقیق خواهیم پرداخت.

۱. عنوان

در طرح تحقیقاتی، «عنوان» نقشی اساسی را ایفا می کند؛ مانند نام گذاری هر کودکی که تازه متولد می شود، دارای ظرافت ها و پیچیدگی های خاصی است و می تواند حاکی از منویات و دیدگاه نام گذار باشد. عنوان مصوب طرح تحقیقاتی براساس مقررات باید دقیقاً عنوان پایان نامه باشد، مگر اینکه از سوی مراجع تصویب کننده، تغییر مجدد یابد. علاوه بر این، بسیاری از داورها، ابتدا به عنوان طرح توجه می کنند؛ زیرا عنوان پروژه تحقیقاتی، از هدف و مسائل آن حکایت دارد. باید دانست که پختگی و شایستگی عنوان، بیانگر خبرگی و توان علمی محقق است.

به طور معمول، عنوان را به دو زبان فارسی و انگلیسی می نویسند تا امکان اطلاع رسانی، به محافل علمی و جست و جوی الکترونیکی فراهم آید. عنوان پایان نامه باید با در نظر گرفتن شاخص هایی همچون: مشیر بودن به مسئله، رسایی و صراحت، ساختارمندی، کوتاه بودن، بدیع و نو بودن و هماهنگی با جهت گیری پژوهشی انتخاب شود.

۱. گاهی می تواند دو یا چند مسئله مرتبط در پایان نامه های سطح ۳ یا ۴ مورد بررسی قرار گیرد.
۲. از آنجایی که در پایان نامه های حوزوی به چهارچوب نظری توجهی نمی شود، در کنار فرضیه آمده، و گرنه می تواند در پژوهش های علمی جایگاه جداگانه ای داشته باشد. البته بعضی از پایان نامه ها به چارچوب نظری نیازی ندارند. اما در تحقیقات بنیادی و نظری یا برای تبیین و توضیح و تکمیل یک نظریه، از ارایه چارچوب تئوریک و هدایت تحقیق در مورد آن ناگزیریم.

رای نمونه، اگر منظور بررسی جایگاه و تأثیر امور دینی در عصر صفوی باشد، عنوان را باید به گونه‌ای نوشت که به مسئله تحقیق اشاره داشته باشد؛ مانند: «جایگاه دین در عصر صفوی» که نشان می‌دهد که با تتبعی موضوع محاورانه، معطوف به هدف اطلاع‌رسانی یا آموزشی روبه‌رو می‌باشیم. اما تعبیر «رابطه دین و دولت در عصر صفوی» اشاره‌ای ضمنی به مسئله‌ای دارد که محقق در مقام حل آن است. چون این دلالت ضمنی است، شایسته نیست که برای عنوان از آن استفاده شود.

عنوان باید از هر گونه ابهام لفظی و یا معنایی خالی باشد. در انتخاب واژه؛ نباید از واژگان نامأنوس یا بی‌معنا استفاده کرد؛ برای نمونه، عنوان: «برخی از احکام دفاعی اسلام»، شایسته پایان‌نامه نیست؛ زیرا این عنوان سبب اهمال و ابهام می‌شود.

همچنین در انتخاب عنوان، نباید از تعابیر ابهام‌دار، خیال‌انگیز، لغزگونه و مبهم استفاده کرد. نوشتار ادبی یا خطابی در پایان‌نامه، سبب ابهام و عدم تفاهم بین پیشنهاد دهنده طرح تحقیقاتی و داوران خواهد شد. عنوان باید به اندازه‌ای صریح و شفاف باشد که ارزیاب به هدف، مسئله و دامنه تحقیق پی ببرد. عنوان از نظر نگارشی نیز، باید درست ساخت و واژگان و عبارات‌ها هم

منطبق بر قواعد نگارش باشد. در انتخاب عنوان، باید اصل کوتاه نویسی نیز رعایت شود. نباید عنوان تحقیق مطالبی را ادعا کند که بیش از آن چیزی است که در عمل، از تحقیق به دست می‌آید، بلکه دقیقاً باید آنچه محقق در پی آن است را تعیین کند.

بدیع و مبتکرانه بودن عنوان نیز مزیت فراوانی را شامل پایان نامه می‌کند که باید برای پرهیز از تکرار و تشابه با آثار دیگران به آن اهتمام ویژه‌ای داشت. به جهت گیری پژوهشی با انتخاب عنوان هم باید دقت کرد و همچنین باید دانست که تحقیقی که در آن سؤال یا سؤال‌های اساسی و امور یا امری بدیهی باشد، مقبول جامعه علمی نیست.

در این راستا، از اضافه کردن عبارت‌هایی چون: «نگاهی به»، «درآمدی بر»، «آشنایی با»، «نظری نوبه»، «سیری در»، «گذری به» و... پرهیزید؛ زیرا این الفاظ موهم جهت‌گیری غیرپژوهشی خواهند بود.

ظرافت‌های انتخاب عنوان تمقیق

الف) عنوان تحقیق باید شناختی دقیق و روشن از حوزه موضوع تحقیق ارائه کند و در عین داشتن ویژگی‌هایی همچون: صراحت، قاطعیت و اختصار، خالی از هر گونه ابهام و پیچیدگی باشد؛

ب) نظم و ترتیب و کاربرد صحیح کلمات در عنوان تحقیق، اهمیت بسیاری دارد؛

ج) عنوان تحقیق باید در پرتو امکانات علمی و واقعیت‌ها و با توجه به اصول و موازین علمی، تهیه و تنظیم شود. به عبارت دیگر، محقق در انتخاب عنوان یا موضوع تحقیق، باید واقع‌گرایی را بر آرمان‌گرایی ترجیح دهد؛

د) هنگام انتخاب موضوع، محقق باید از حدس‌ها و سؤال‌هایی که در مورد موضوع پیش خواهد آمد، آگاه باشد.

۲. کلید واژه (واژگان کلیدی)

«کلید واژه»، نمای کلی کار را در ذهن محقق نشان می‌دهد و با نگاهی به کلید واژه‌ها، نمای کلی کار برای خواننده نیز مشخص می‌شود. ناتوانی محقق در انتخاب کلید واژه‌ها، از نارسا بودن تصور وی از تحقیق خویش حکایت دارد. این واژه‌ها در واقع، راهنمای نکته‌های مهم موجود در طرح است. پس، باید واژه‌هایی انتخاب شوند که ماهیت و محتوای طرح را به وضوح روشن کنند. به طور معمول، استاندارد غالب در کلید واژه‌ها شش کلمه است.

وجه تسمیه کلید واژه، نقش کلیدی داشتن آنها برای جست و جوی رایانه‌ای و کتابخانه‌ای است. در حقیقت، این کلیدها از جنس واژه‌اند و «کلید واژه» نام دارند مانند شفاعت، تبرک، توسل، بداء، رجعت و مانند آن.

۳. بیان مسئله و تعیین قلمرو آن

علاوه بر تعریف موضوع، مسئله تحقیق را باید با تعبیری درست ساخت و با صورت‌بندی دقیق و منطقی بیان کرد و پرسش‌های متعلق به آن را برشمرد. با تأسف، گاهی پژوهشگر نمی‌تواند مسئله پیش‌روی خود را به خوبی تشخیص دهد و بدین ترتیب، نمی‌تواند به آن پاسخ بگوید. بنابراین، پژوهشگر باید قلمرو و محدوده موضوع تحقیق که در واقع، همان سؤال اصلی تحقیق است را به روشنی بیان کند.

به هنگام تعریف مسئله، باید «مسائل نظری» و «مسائل عملی» را از هم متمایز ساخت. «مسائل نظری» در واقع، شکافی معرفتی، نسبتی مجهول و یا چالشی نظری با آنچه از قبل می‌دانیم است و مسائل عملی نیز مانعی در برابر هدف و ایجاد شکاف بین وضعیت موجود و وضعیت مطلوب‌اند. مسئله نه در مقیاس شخص، بلکه در مقیاس محافل علمی، طالب پاسخ است، برخلاف پرسش که در مقیاس شخصی و در فرایند یادگیری به پاسخ نیاز دارد. مسئله، برآمده از مطالعه‌های نظام‌مند پیشین و قابل پاسخ با مطالعه‌های نظام‌مند پسین برآمده است.

۴. تعیین سؤال‌های تحقیق برای نیل به اهداف^۱

با صرف نظر از هدف‌های جزئی که یک محقق معمولاً از انجام پژوهش دارد، هدف اصلی هر تحقیق، پاسخ و حل مسائل علمی و عملی جامعه است. بنابراین، در طرح تحقیق، پژوهشگر باید سؤال‌های تحقیقی که هدف اصلی‌اش پاسخ‌گویی به آنهاست را معین کند.

این سؤال‌ها به دو دسته اصلی و فرعی تقسیم می‌شود. ناگفته نماند که سؤال، باید به گونه‌ای طرح شود که پاسخ به آنها، متوقف بر انجام تحقیق باشد؛ بدین معنا که سؤال‌ها روشن و ابتدایی نباشد. همچنین پاسخ به آن سؤال، باید یک مشکل علمی مهم و تعیین‌کننده را حل کند و به عبارتی، از اهمیت بالایی برخوردار باشد. البته باید سؤال‌ها صریح، شفاف و گویا باشند و در آنها از واژه‌هایی که اشتراک لفظی دارند و خواننده را دچار برداشت‌های نادرست می‌کنند، پرهیز شود.

با همین سؤال‌های تحقیقی، پژوهشگر به ضرورت پاسخ‌گویی تأکید می‌ورزد. این سؤال‌ها دو دسته‌اند:

الف) سؤال اصلی پژوهش: که اصل و منشاء شکل‌گیری پژوهش‌نامه است و از عنوان تحقیق استخراج می‌شود و در حقیقت، انشایی کردن عنوان پایان‌نامه است. برای نمونه، اگر عنوان موضوع تحقیق، اهداف حکومت دینی حضرت مهدی باشد، سؤال اصلی آن این می‌شود که «اهداف حکومت دینی حضرت مهدی چیست؟» از عنوان سؤال اصلی پیداست که باید در این قسمت یک سؤال اصلی داشته باشیم تا دچار جهت‌گیری‌های چندگانه نشویم.

ب) سؤال‌های فرعی (جزئی): این سؤال‌ها به نوعی فرعی و برگرفته از سؤال

۱. در بعضی از طرح‌های تحقیق، اهداف تحقیق نیز خواسته شده، در آن صورت به آرمان‌ها و نتایج مورد انتظار از تحقیق اشاره می‌کنیم. اهداف نیز مانند تحقیق از دو بخش اصلی و فرعی تشکیل می‌شود چون بر اساس سوالات تنظیم می‌شود البته از حیث نوع تحقیق به دیده هدف نیز پژوهش‌ها به سه دسته بنیادی، کاربردی و توسعه‌ای تقسیم می‌شوند که باید نوع آن مشخص شود. [در طرح‌نامه تحقیق (پیوست) انواع تحقیق به دیده هدف در نظر گرفته شده است].

اصلی تحقیق‌اند که از نظر نظم منطقی برای شکل‌گیری مباحث اصلی و فصل‌ها، شایستگی طرح می‌یابند و پاسخ به آنها، دست‌یابی به پاسخ سؤال اصلی را ممکن می‌سازد. این سؤال‌ها از طرح سؤال براساس عناوین فصول به دست می‌آید. برای نمونه، موانع دست‌یابی به اهداف کدام‌اند؟ یا کدامیک از اهداف عقیدتی، سیاسی، اجتماعی و اخلاقی از اهمیت بیشتری برخوردارند؟ و...

۵. چارچوب نظری و فرضیه تحقیق

بیان مسئله، تنها می‌تواند به صورت کلی، پژوهش را هدایت کند و تمام اطلاعات پژوهشی را دربر ندارد؛ چه اینکه اگر همه اطلاعات پژوهشی را در مسئله طرح کنیم، مسئله به گونه‌ای گسترده می‌شود که تدبیر و هدایت آن امکان‌پذیر نیست، در آن صورت، مسئله هرگز به صورت علمی حل نخواهد شد، مگر اینکه به فرضیه یا فرضیه‌هایی تبدیل شود. بدون فرضیه، محقق، سرگردان است. اگر بپذیریم که مسئله وظیفه محقق را روشن می‌سازد، فرضیه چگونگی انجام آن را بیان می‌دارد. اولی مشخص می‌کند که پژوهنده باید چه کاری انجام دهد و دومی، چگونگی انجام آن را روشن می‌سازد. محقق به وسیله فرضیه، از بین روابط کلی، موارد جزئی و عملی را بیرون می‌کشد. فرضیه تحقیق پاسخ حدسی و اولیه محقق به مسئله است که به آزمون و بررسی نیاز دارد. هر گزاره‌ای که در دست آزمون است، «فرضیه» نام دارد. همان طور که گفته شد و تکرار آن خالی از لطف نیست، فرضیه یک حدس مبتنی بر دانش یا تجربه، برای حل یک مسئله است. فرضیه در حقیقت، بیان حدسی و فرضی در مورد روابط احتمالی بین دو یا چند متغیر است. این حدسیات، به طور منطقی از نظریه‌ها بر می‌آید و نظریه‌ها را به سوی درگیر شدن با واقعیت‌ها سوق می‌دهد. فرضیه‌ها، همیشه به صورت جمله‌های خبری بیان می‌شوند.

برای ساختن فرضیه‌ها، دوروش زیرارایج است:

(الف) روش توهمی

منظور از این روش، بیان جنبه‌های گوناگون ذهنی و تصویری پژوهشگر در

مورد پدیده مورد نظر است که از چارچوب نظری الهام گرفته است؛ مانند این فرضیه: «میزان درآمد کارکنان، در میزان تعهد سازمانی آنها مؤثر است».

ب) روش میان بر

منظور از این روش، خارج کردن پرسش های مربوط به مسائل علمی از حالت استفهامی است. کسانی که به بررسی های موضوع محورانه خو گرفته اند، از اهمیت فرضیه بی خبراند و آن را امری زاید یا خاص پژوهش های رایج در علوم پایه و یا گستره هایی همچون روان شناسی، جامعه شناسی و علوم انسانی می انگازند. در حالی که تحقیق بدون فرضیه، تیری در تاریکی انداختن است. محقق باید بداند که در پی نفی، اثبات و یا رد و تأیید چه امری است؟ او برای مسئله خود، پاسخ بخردانه ای دارد و دیگران نیز پاسخی رقیب دارند و پژوهش، در صدد نفی یا اثبات چنین پیش فرض هایی است. محقق به موارد نقض و ابطال فرضیه خود توجه دارد و اگر از این موارد، فرضیه سالم ماند، پژوهشگر به منزله نتیجه تحقیق، از آن دفاع می کند. بنابراین، تمام فرایند تحقیق برای رد یا اثبات فرضیه صورت می گیرد و اساساً هیچ تحقیق فرضیه پذیری، به خوبی انجام نمی شود، مگر آنکه از فرضیه هایی درست، سنجیده و دقیقی برخوردار باشد. با مشاهده فرضیه های یک طرح تحقیق، می توان به مهارت، دقت، توجه و هوشمندی محقق پی برد.

البته فرضیه ها از نظر تعداد و ترتیب، تابع مسائل تحقیق هستند؛ بدین معنا که اگر در یک رساله کارشناسی ارشد (سطح سه)، سه مسئله مورد تحقیق باشد، باید برای آن سه فرضیه ناظر به این سه مسئله مطرح شود.

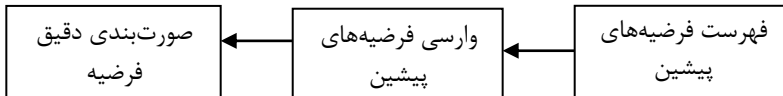
فرضیه از نظر ساختار نیز دارای استاندارد است و باید در جمله خبری درست ساخت و با زبانی دقیق و کمی و با اخذ همه قیود و شروط و به دور از هر گونه اهمال، ابهام و ارزش داوری بیان شود. همچنین ابهام لفظی، مفهومی و ساختاری در جمله نباشد و ساختار منطقی فرضیه کاملاً روشن باشد. جمله ای مانند: «نبی معصوم است»، صلاحیت طرح به عنوان یک فرضیه را ندارد، بلکه این فرضیه باید با ساختار منطقی طرح شود. مانند اینکه: «نبی در حین نبی بودن (نه پیش از آن) از انجام گناهان عمدی، آگاهانه و کبیره مصون است».

و فرضیه دیگر اینکه: «نبی همیشه (پیش و پس از نبوت) از هر گونه خطا و گناه (آگاهانه، ناآگاهانه، صغیره و عمدی و غیرعمدی) مصون است». مهم‌ترین ویژگی فرضیه، تحقیق‌پذیری و آزمون‌پذیری آن است. به همین دلیل، فرضیه نباید متضمن گزاره بدیهی و بی‌نیاز از اثبات باشد. البته این آزمون‌پذیری در علوم اسلامی، مفهومی اعم از تجربی دارد و شامل آزمون‌های تحلیلی، تفسیری و پدیدارشناختی خواهد بود.

فرایند فرضیه‌سازی

فرایند فرضیه‌سازی عبارت‌اند از:

نخستین مرحله، تهیه فهرستی از فرضیه‌های پیشین است. محقق می‌خواهد پژوهش خاصی را انجام بدهد، ابتدا باید فرضیه‌هایی در ذهن داشته باشد. منابع این فرضیه‌ها که آنها را پیشین می‌خوانند، شامل چارچوب نظری، اندیشه، منطق، مشاهده مستقیم و سایر تحقیقات است. رابینز با محققان پیش‌کسوت نیز بیشترین فایده را در پی دارد.

دومین مرحله، بررسی فرضیه‌های پیشین است. تحقیق اکتشافی، واری فرضیه‌ها را ممکن می‌سازد و از طریق مشاهده آزاد یا جمعی، پیش‌فرض‌ها به طور سطحی بررسی، جابه‌جا، تقویت و یا به طور موقت رد می‌شوند.

فرضیه، پیش از جمع‌آوری داده‌ها مطرح می‌شود. فرض‌کنیم محقق داده‌هایی جمع‌آوری می‌کند و براساس آنها، به این فکر می‌افتد که فرضیه دیگری مطرح کند. از آنجایی که هر دسته از مشاهده‌های خاص، یک توزیع انتهایی را نشان می‌دهد، ممکن است به کار بردن چنین مشاهداتی برای آزمودن فرضیه، به یک نتیجه‌گیری نادرست بینجامد. برای اینکه تحقیق از هرگونه جهت‌گیری در امان باشد، ساختن فرضیه پیش از فرایند جمع‌آوری

داده‌ها، امری الزامی است. ساختن فرضیه‌های اضافی پس از جمع‌آوری داده‌ها، در صورتی که این فرضیه‌ها براساس داده‌های جدید آزموده شوند، نه براساس داده‌های پیشین. که مبنای ساختن این فرضیه‌های اضافی بوده است. اشکالی ندارد.

ویژگی‌های فرضیه علمی

۱. سادگی: فرضیه باید به صورت ساده، بدون ابهام و قابل درک، صورت بندی شود.
۲. محافظه‌گری: فرضیه می‌بایست با شواهد عقلی و حقایق علمی، شناخته شده، هماهنگ باشد و از تجربه‌های پیشین و یا نظریه‌ها، استنباط و صورت بندی شود. البته این بدان معنا نیست که فرضیه نمی‌تواند آنها را ابطال یا نقض کند.
۳. آزمون پذیری: فرضیه باید قابل آزمون و بحث ابطال پذیری، درستی یا نادرستی آن قابل بررسی باشد.
۴. دامنه داری: در صورت وجود موارد چندگانه در پدیده مورد بررسی، فرضیه باید بتواند دامنه شمول خود را یا در قالب متغیرهای دخیل و یا متغیرهای کنترل به آنها بسط دهد.
۵. توانایی پیش بینی کردن روابط: به طور کلی، یک فرضیه باید بتواند رابطه بین دو یا چند پدیده یا متغیر را پیش بینی کند.
۶. عملی بودن: فرضیه باید به گونه‌ای صورت بندی شود که پرداختن به آن و آزمون آن، عملی باشد. در تدوین فرضیه باید صرفه جویی‌های زمانی و اقتصادی منظور شوند. اگر دو فرضیه با توان و قدرت تبیین کنندگی یکسانی، تدوین شوند، فرضیه‌ای که از نظر زمانی و اقتصادی مقرون به صرفه تر است، انتخاب می‌شود.

انواع فرضیه‌ها

۱. فرضیه پژوهش جهت داز: فرضیه‌ای است که پژوهشگر در پاسخ به

پرسش خود آن را مطرح می‌کند و امیدوار است که تأیید شود. در اصل، یک فرضیه جهت‌دار، اندیشه و باور پژوهشگر است و تأیید آن به معنای تأیید اندیشه و باور پژوهشگر و رد آن به معنای رد اعتقاد یا باور اوست. البته بعضی از تحقیق‌هایی که در حیطه توصیف، تصحیح، تحشیه و مانند آن انجام می‌گیرد، به فرضیه نیازی ندارد. به نمونه فرضیه زیر دقت کنید:

بین شغل و گرایش به مصرف مواد مخدر، رابطه وجود دارد.

این فرضیه کلی را می‌توان به صورت‌های زیر، جهت‌دار کرد؛ به طوری که گرایش‌های بالا یا پایین را نشان دهد:

شاغل بودن فرد، گرایش او را به مواد مخدر کاهش می‌دهد؛

شاغل بودن فرد، گرایش او را به مواد مخدر افزایش می‌دهد.

فرضیه‌های جهت‌دار، به دو صورت فرضیه یک دامنه و فرضیه دو دامنه تدوین می‌شوند.

الف) فرضیه یک دامنه: اگر پیش‌بینی شما، یک جهت معین را مشخص کند و این پیش‌بینی با صراحت در فرضیه بیاید، آن فرضیه جهت‌دار است؛ مانند اینکه بگوییم: «با افزایش بدحجابی، میزان طلاق در جامعه افزایش می‌یابد». در اینجا با فرضیه خود، جهت را مشخص کرده و گفته‌ایم که با افزایش بدحجابی، طلاق افزایش می‌یابد.

ب) فرضیه دو دامنه: اگر پیش‌بینی، هیچ جهتی را مشخص نکند و فقط به وجود رابطه یا تغییری معتقد باشد، در این صورت، فرضیه جهت‌دار دو دامنه است؛ مانند اینکه بگوییم: «بین بدحجابی زنان و طلاق در جامعه ایران، رابطه وجود دارد».

البته فرضیه‌های جهت‌دار را می‌توان به دو صورت زیر هم تقسیم‌بندی کرد:

الف) فرضیه رابطه‌ای: در صورتی است که ارتباط یا هم‌بستگی بین دو یا چند متغیر وجود داشته باشد؛ مانند اینکه بگوییم: «بین خلاقیت و هوش، رابطه وجود دارد یا با افزایش هوش، خلاقیت افزایش می‌یابد».

ب) فرضیه تفاوتی: به تفاوت بین آزمودنی‌ها در زمینه متغیرهای خاص

می پردازد؛ مانند اینکه بگوییم: «زنان و مردان در زمینه جرئت با هم متفاوت اند».

۲. فرضیه صفر: بیان موضوعی است که پژوهشگر، به واقع امیدوار است که تأیید نشود. به عبارت دیگر، فرضیه صفر به گونه ای صورت بندی می شود که ابطال یا رد آن منجر به پذیرش یا تأیید فرضیه های پژوهش شود؛ مانند این فرضیه ها: «گرایش به مواد مخدر در میان افراد شاغل و غیرشاغل برابر است» و «بین شغل و گرایش به مواد مخدر رابطه ای وجود ندارد» و یا «بین افراد شاغل و غیرشاغل در زمینه گرایش به مواد مخدر، تفاوتی وجود ندارد».

این فرضیه ها، صفر یا خنثی هستند؛ زیرا گرایش به هیچ جهتی را نشان نمی دهند. البته ناگفته نماند که بی طرفی ارزشی پژوهشگر، تنها در قالب شعار معنادار است. ولی باید پژوهشگر در مرحله جمع آوری، تحلیل و تفسیر داده ها، فارغ از گرایش های خود عمل کند و به همین دلیل، می توان جای فرضیه صفر را در تحلیل های آماری باز یافت.

ایجاد چارچوب نظری

پژوهشگر، بر مبنای چارچوب نظری، درباره روابط بین عواملی که در ایجاد مسئله، مهم تشخیص داده شده اند، نظریه پردازی می کند. این نظریه، می تواند ضرورتاً سخن پژوهشگر نباشد و گاهی به طور منطقی از نتایج تحقیقات پیشین به دست آید.

خلاصه این که، چارچوب نظری به رابطه بین متغیرهایی مانند متغیرهای مستقل و وابسته که تصور می شود در پاسخ و حل مسئله تحقیق نقش دارند، می پردازد. ایجاد این چارچوب نظری در برقراری و ساخت فرضیه ها و تکمیل درک پژوهشگر از مسئله تحقیق بسیار مؤثر است. در حقیقت، چارچوب نظری پایه ای است که تمام تحقیق روی آن تکیه دارد. پژوهشگر برای انجام تحقیق، ابتدا باید مسئله را بشناسد و سپس، متغیرهایی که در مسئله نقش دارند را معین کند. پس از شناسایی متغیرهای مناسب، باید شبکه ارتباط ها بین متغیرها را به درستی بنا کند؛ به گونه ای که بتوان فرضیه های مربوط را ایجاد و بعداً مورد آزمون قرار داد.

یک چارچوب نظری مطلوب، متغیرهای مهم و مؤثر در شرایط مربوط به مسئله‌ای تعریف شده را شناسایی و نشان می‌دهد و ارتباط‌ها بین متغیرها را به صورتی منطقی توصیف می‌کند. در چارچوب نظری، روابط بین متغیرهای مستقل و وابسته و در صورت گستردگی متغیرهای تعدیل‌گر و مداخله‌گر به شیوه‌ای علمی بنا می‌شوند. دقت در چارچوب نظری، این سؤال‌ها را به ذهن می‌آورد که چرا و چگونه ما انتظار وجود روابط معینی را داریم و به چه دلیل، می‌خواهیم جهت و ماهیت روابط بین این متغیرها، به شکل مورد علاقه باشد. در واقع، در هر چارچوب نظری، باید پنج ویژگی اساسی وجود داشته باشد:

۱. باید متغیرهای مورد بررسی و مربوط به تحقیق، به روشنی شناسایی و نام‌گذاری شوند؛

۲. در تحقیق، باید چگونگی ارتباط بین دو یا چند متغیر وابسته و مستقل بیان شود؛

۳. در صورتی که بتوان ماهیت و جهت روابط را براساس یافته‌های حاصل از تحقیقات پیشین، به صورت نظری بیان کرد، باید در بحث‌ها، نشانه‌ای مبنی بر مثبت یا منفی بودن این روابط آورده شود.

۴. با استفاده از یافته‌های تحقیقات پیشین، باید به روشنی به این سؤال پاسخ داد که چرا ما انتظار داریم این روابط وجود داشته باشد؟

۵. نمودار شماتیک چارچوب نظری (مدل تحلیلی) باید ارائه شود تا خواننده بتواند روابط نظری را مجسم کند؛

به طور کلی، چارچوب نظری، ساختاری را برای تشریح یک پدیده تجربی فراهم می‌سازد که دامنه آن به قلمرو خاصی محدود نیست، بلکه در برگیرنده مفاهیم گوناگون توصیفی و عملیاتی است و مفروض‌هایی را هم در بر می‌گیرد.

کارکردهای چارچوب نظری

چارچوب نظری دو کارکرد اصلی دارد:

الف) اجازه می‌دهد پرسش آغازین را از نوفرمول‌بندی یا به صورت

دقیق تری بیان کنیم؛
 ب) به عنوان شالوده ای برای فرضیه هایی به کار رود که به اعتبار آنها، محقق پاسخ منسجمی به پرسش آغازین خواهد داد.
 مهم این است که بدانیم کدام چارچوب نظری برای طرح مسئله تحقیق مناسب تر است.

منطقی ترین گزینش، انتخاب چارچوب نظری ای است که گمان می رود با پرسش آغازین و با اطلاعات فراهم آمده از مصاحبه های اکتشافی موجود، بیشترین رابطه را دارد. در پرتو چارچوب نظری انتخاب شده، برای مطرح کردن مسئله تحقیق، پرسش آغازین صورت قطعی و معنای دقیقش را پیدا خواهد کرد. همچنین، مسیری که در آن، پاسخی برایش جست و جو خواهد شد، مشخص می شود. اگر از پیش پرسش آغازین به صورت دقیقی فرمول بندی نشده باشد، انتخاب چارچوب نظری، فرصت نهایی برای فرمول بندی صحیح و دادن معنایی خاص و دقیق به آن است و هدف غایی تحقیق را نیز مشخص می کند.

به طور معمول، انتخاب چارچوب نظری در پی جهتی است که پرسش آغازین ترسیم می کند و کیفیت اطلاعاتی است که از مصاحبه های اکتشافی و آماری موجود فراهم آمده است. فرض کنیم که یک پرسش آغازین به این شکل بیان شده باشد: «شکست های تحصیلی مهم دانش آموزان خانواده های کم درآمد را چگونه می توان تبیین کرد؟»، همچنین، فرض کنیم که آمارها و مصاحبه های اکتشافی این مسئله را تأیید کند که میزان شکست های تحصیلی در میان این طبقه از دانش آموزان، بیشتر از دانش آموزان دیگر است. در این صورت، دو نظریه «کارکرد گزینش نظام آموزشی» و «بازآفرینی مناسبات سلطه»، هر دو چارچوب های نظری معتبری برای تدوین چارچوب نظری مسئله تحقیق هستند.

چیستی متغیر

«متغیر» یکی از عناصر اصلی تحقیق است که می تواند از نظر مقداری تغییر کند و به طور معمول، چیزی است که می تواند ارزش های عددی متفاوتی را

پذیرد. متغیر، ایده اصلی در یک تحقیق است که می‌تواند تغییر کند. مقادیر متغیر می‌توانند در زمان‌های گوناگون برای یک چیز یا یک شخص، متفاوت باشند. متغیرها را می‌توان به صورت‌های ذیل در نظر گرفت:

الف) متغیر وابسته

متغیری است که هدف محقق، تشریح یا پیش‌بینی تغییرپذیری در آن است. محقق به تعیین مقدار و اندازه‌گیری این متغیر و متغیرهای دیگری که روی این متغیر تأثیر می‌گذارند، علاقه‌مند است. مانند: «قدرت ریسک‌پذیری کارکنان برای پویایی فرهنگ سازمانی» که قدرت ریسک کردن، به عنوان یک متغیر وابسته در نظر گرفته شده است.

ب) متغیر مستقل

متغیر مستقل یک ویژگی از محیط فیزیکی یا اجتماعی است که پس از انتخاب، دخالت و دست‌کاری شدن به وسیله محقق، مقادیری را می‌پذیرد تا تأثیرش بر روی متغیر دیگر مشاهده شود. برای نمونه: «ارایه یک محصول جدید به بازار، بر قیمت سهام شرکت در بازار تأثیر دارد.» در اینجا ارایه یک محصول جدید، یک متغیر مستقل فرض شده است.

ج) متغیر تعدیل‌گر

متغیری است که تأثیر بسیاری بر رابطه بین متغیر مستقل و وابسته دارد. بدین معنا که حضور یک متغیر سوم، رابطه مورد انتظار اصلی اولیه بین متغیرهای مستقل و وابسته را تغییر می‌دهد. به عبارتی دیگر، هرگاه رابطه بین متغیر مستقل و متغیر وابسته مشروط به متغیر دیگری باشد، آن متغیر سوم در واقع، نقش تعدیل‌گری را ایفا می‌کند. این متغیر شبیه کاتالیزور در شیمی است که بدون آنکه به طور مستقیم در واکنش دخالت کند، معین می‌کند که واکنش مورد نظر، چگونه پیش خواهد رفت. برای نمونه: «سطح تحصیلات کارکنان در سازمان‌هایی با مدیریت زنان، کمتر از سازمان‌هایی با مدیریت مردان، میزان بهره‌وری را پیش‌بینی می‌کند.»

متغیر مستقل: سطح تحصیلات؛ متغیر وابسته: میزان بهره‌وری؛ متغیر تعدیل‌گر: جنسیت مدیران.

د) متغیر مداخله‌گر

متغیری است که محقق، برای استنتاج از نحوه تأثیر متغیر مستقل بر متغیر وابسته مورد نظر قرار می‌دهد. تأثیر متغیر مداخله‌گر را نه می‌توان کنترل کرد و نه به طور مستقیم و مستقل از سایر متغیرها مشاهده کرد. بنابراین، به این تأثیر در تحلیل نهایی اشاره می‌شود. به طور معمول، متغیر مداخله‌گر، بر اعتبار درونی و بیرونی تحقیق اثر می‌گذارد. برای تشخیص متغیر مداخله‌گر، اغلب می‌توان فرضیه مورد مطالعه را بررسی و این پرسش را مطرح کرد که چه عاملی موجب می‌شود که نتیجه پیش‌بینی شده به دست آید؟ برای نمونه: «کارایی مدیرانی که وظایف خود را بر پایه مقررات انجام می‌دهند، بیش از کارایی مدیرانی است که توجه کمتری به مقررات دارند».

متغیر مستقل: مدیران وظیفه‌شناس مقرراتی در برابر مدیران بی‌توجه به مقررات؛ متغیر وابسته: کارایی مدیران؛ متغیر مداخله‌گر: شخصیت مدیران.

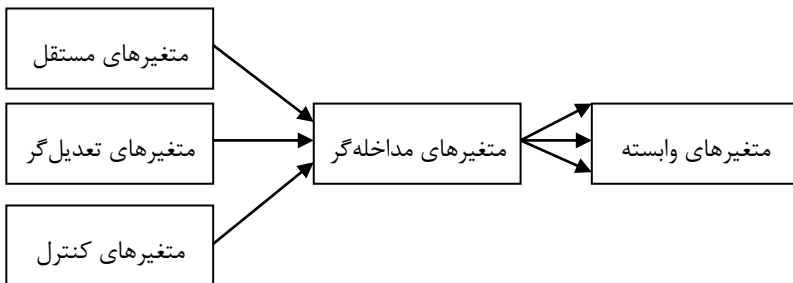
ه) متغیر کنترل

در یک تحقیق، نمی‌توان اثر تمام متغیرها را بر یکدیگر به طور هم‌زمان مطالعه کرد. بنابراین، محقق ناگزیر است که اثر برخی از متغیرها را کنترل و یا آنها را خنثی کند. این نوع متغیرها، متغیر کنترل نامیده می‌شود. تفاوت متغیرهای کنترل با تعدیل‌گر در آن است که اثر متغیرهای کنترل از میان می‌رود، در حالی که آثار متغیرهای تعدیل‌گر مطالعه و بررسی می‌شود. باید توجه داشت که در بیان فرضیه‌ها، الزاماً اشاره‌ای به متغیرهای کنترل نمی‌شود؛ زیرا فرضیه، پیش‌نویس قانون است و باید کلیت داشته باشد و لازم است به گونه‌ای تصریحی یا تلویحی مشخص شود که متغیرهای کنترل چه بوده و اثر آنها چگونه حذف یا خنثی شده است. برای نمونه، در فرضیه زیر:

«بین ارتقای سازمانی با بلوغ سازمانی در زنان، رابطه مستقیمی وجود دارد،

در حالی که بین این دو متغیر در بین مردان، هیچ‌گونه رابطه‌ای وجود ندارد». درباره فرضیه بالا، پژوهشگر احتمالاً باید عامل «سن» را به عنوان متغیر کنترل در نظر بگیرد، ولی متغیر جنسیت نقش تعدیل‌گر را دارد. باید دانست که پژوهشگر، بر پایه تئوری‌ها و نتایج بررسی‌هایی که پیش از این در زمینه تحقیق او انجام شده، از اصطلاح‌های مستقل، وابسته، تعدیل‌گر، مداخله‌گر و کنترل استفاده می‌کند. شکل زیر، رابطه این متغیرها را با هم نشان داده است:

تعریف متغیرها یا مفهوما

در طرح پژوهش، باید تعریف روشن، دقیق و گویایی از مفهوما یا متغیرهای دخیل ارائه شود. این تعریف‌ها چارچوبی را فراهم می‌کنند تا پژوهشگر براساس آنها، به مسئله مورد بررسی بپردازد. در هر پژوهشی، می‌بایست به مسئله اعتبار توجه شود. یکی از مسائلی که در بحث اعتبارسنجی پژوهش مطرح می‌شود، میزان صراحت متغیرهای مستقل و وابسته است. برای اینکه یافته‌های پژوهش، تعمیم‌پذیر و تکرارشدنی باشند، متغیرها یا مفهوما می‌بایست تا حد ممکن به صورت صریح و روشن تعریف شوند.

در پژوهش تعریف‌ها به دو صورت نظری یا عملیاتی ارائه می‌شوند:

۱. تعریف نظری یا مفهومی: باید به صورت صریح، روشن و دقیق انجام گیرد و در آن، هیچ‌گونه ابهامی به چشم نخورد، موارد غیرپوششی را شامل نشود،

به صورت ایجابی بیان شود و صفت های نهفته در مفهوم یا متغیر مورد نظر را بیان کند نه صفت هایی که در آن وجود ندارد. برای نمونه در تعریف نوجوانی می گوییم: نوجوانی به عنوان مرحله گذر از کودکی به بزرگ سالی تعریف می شود که طی آن فرد، برای عهده داری نقش بزرگ سالی آماده می شود. در تعریف پایگاه اجتماعی نیز می گوییم: جایگاه فرد در یک نظام مبتنی بر قشر بندی اجتماعی است و برآن اساس، پاداش یا تنبیه مقتضی را دریافت می دارد.

۲. تعریف عملیاتی: به تبدیل مفاهیم انتزاعی به متغیرهای قابل سنجش و اندازه گیری و تعیین نحوه سنجش و اندازه گیری این متغیرها گفته می شود. در تعریف عملیاتی راه های سنجش و ابعاد آن مشخص می شود. پس، در تعریف عملیاتی به عملیات لازم برای اندازه گیری متغیرها و چگونگی مشاهده و تعیین ملاک هایی برای مشاهده پذیر کردن آنها می پردازیم. برای تعریف عملیاتی یک پژوهش، باید شاخص های متغیر نیز مشخص شوند.

ساختن مدل تحلیلی تئوری ها

در ابتدا، پرسش اصلی تحقیق را تدوین می کنیم و در واقع، در طول مطالعه های اکتشافی است که «مدل تحلیلی» شکل می گیرد. محقق برای رسیدن به این مهم، ابتدا از تدوین فرضیه ها شروع می کند و در مرتبه بعدی به مفاهیم می پردازد و یا اینکه راه معکوسی را طی می کند.

برای نمونه، با وجود مقررات خاص در خطوط هوایی، جنگ قیمت ها بین خطوط هوایی گوناگون آغاز و هر یک از شرکت ها، سعی در کاهش هزینه ها داشتند. در سال (۱۹۸۷) نزدیک زمین چند تصادف هوایی و یک سانحه در آسمان منجر به مرگ ۱۳۷ نفر شد و خطوط هوایی «دلتا» را با جریمه تخلف های ایمنی روبه رو کرد. در این میان، به نظر می رسد که چهار عامل، در این سوانح مؤثر باشند:

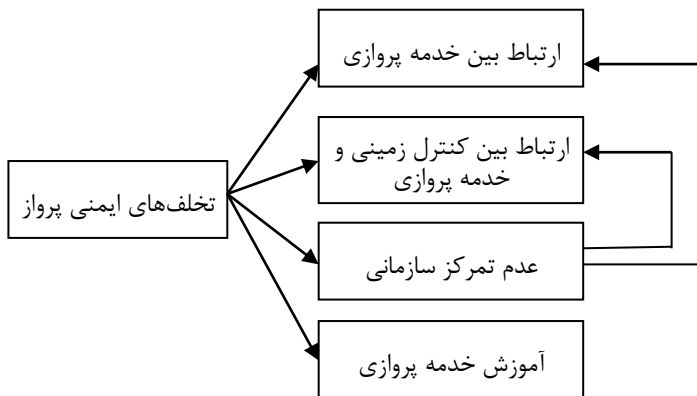
۱. ضعف ارتباط بین خدمه پروازی در کابین خلبان؛
۲. هماهنگی نامطلوب بین کارکنان زمینی و خدمه پروازی؛

۳. کم‌ترین آموزش ارایه شده به خدمه پروازی؛
۴. فلسفه مدیریت که یک ساختار غیرمتمرکز را توصیه می‌کرد.
- در چنین شرایطی مسئله تحقیق، عبارت است از اینکه: آیا این عوامل در تخلف‌های ایمنی نقش داشته‌اند و تأثیر آنها به چه میزان بوده است؟

چگونگی ایجاد یک چارچوب نظری

اولین متغیر تأثیرگذار در این تحقیق، تخلف‌های ایمنی است که تلاش می‌شود تغییر در آن، به وسیله چهار متغیر مستقل مورد بحث قرار گیرد.

متغیر وابسته

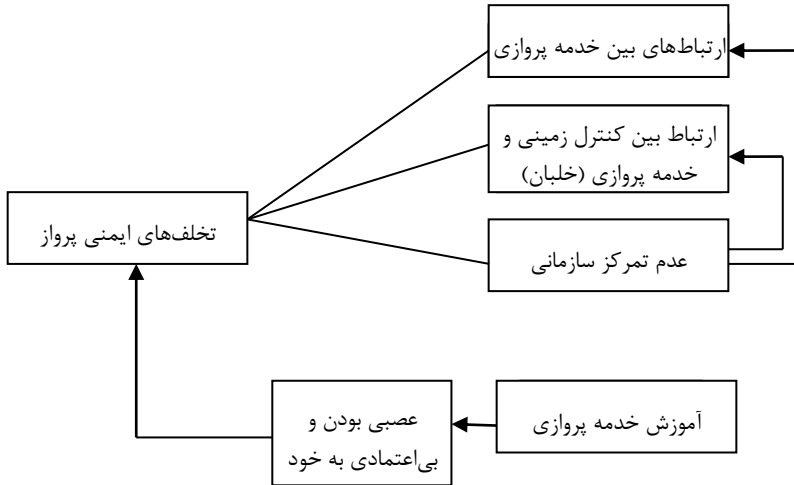
متغیرهای مستقل

هر چه ارتباط بین خدمه پروازی کمتر باشد، احتمال تخلف‌های پروازی بیشتر است، چون اطلاعات کمی بین آنها مبادله می‌شود. هر دو عامل، با اجرای استراتژی «عدم تمرکز»، تشدید می‌شود؛

هر چه دامنه سطوح ارتباط‌ها کمتر بین خود کارکنان پروازی و کارکنان زمینی و خدمه پروازی ایجاد شود، میزان تخلف‌های ایمنی بیشتر می‌شود؛

- همچنین، وقتی خدمه پروازی خوب آموزش نبینند، در اثر بی‌اطلاعی از

قوانین پرواز، تخلف های ایمنی افزایش می یابند؛
 در این چارچوب نظری گاهی می توان متغیر مداخله گر را نیز وارد و آن را
 به طور دیگری سامان دهی کرد:

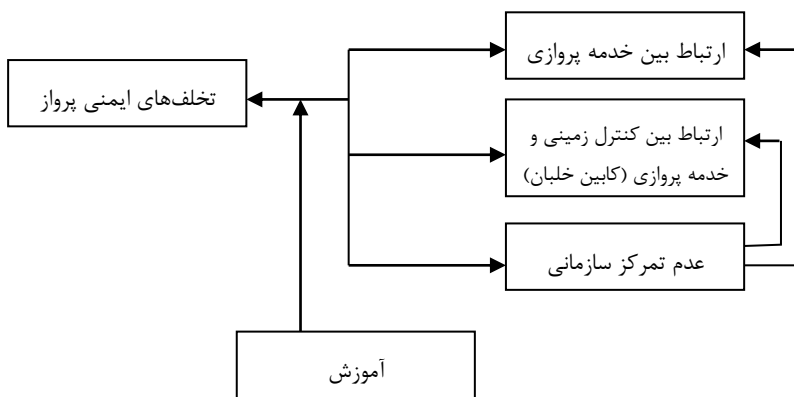
متغیرهای وابسته

متغیر مداخله گر

متغیرهای مستقل

در این حال، می توانیم بگوییم نبود آموزش کافی، خلبان را عصبی و بی اعتماد به خود می سازد و این به نوبه خود، حاکی از تخلف در ایمنی پرواز است؛ زیرا قادر به کنترل نخواهند بود.

البته گاهی هم می توان مدل را با به حساب آوردن آموزش ضعیف، به عنوان متغیر تعدیل کننده به صورت زیر برگردان کرد و فرضیه ای این چنین ساخت که ارتباط ضعیف، هماهنگی کم، عدم تمرکز در مواردی که خلبان مسئول، آموزش کافی ندیده، احتمالاً موجب تخلف های ایمنی می شود و این امر در مورد خلبانان آموزش دیده، به خطرهای ایمنی منجر نشده است. مدل آن به شرح ذیل است:

متغیر وابسته

متغیر تعدیل‌گر

متغیرهای مستقل

۶. پیشینه تحقیق

برای تهیه طرح تحقیق، پژوهشگر در مورد موضوع و مسئله‌ای که برای تحقیق انتخاب کرده، باید به مدارک و اسناد معتبر مراجعه کند، تا آگاهی خود را گسترش دهد و بتواند در پرتو اطلاعات به دست آمده، مسئله تحقیق و متغیرهای خود را دوباره تعریف و محدود کند و کرانه‌های آنها را مشخص سازد. این امر به او کمک می‌کند تا تحقیقات خود را در راستای مجموعه پژوهش‌های هم‌خانواده قرار دهد و آن را با دستاوردهای تحقیقاتی دیگران هماهنگ کند. هدف از گنجاندن بخش پیشینه تحقیق عبارت‌اند از:

۱. برقراری ارتباط منطقی میان اطلاعات پژوهش‌های پیشین با مسئله تحقیق؛

۲. دستیابی به چارچوب نظری و یا تجربی برای مسئله تحقیق؛

۳. آشنایی با روش‌های تحقیق مورد استفاده در پژوهش‌های گذشته.

در واقع، هر تحقیق و پژوهش علمی، بر پایه‌ها، ارکان و نتایج مطالعه و

تحقیق‌های پیشین استوار است. این بررسی‌ها از دو نظر مورد توجه است:

الف) ارتباط مستقیم با موضوع یا مسئله تحقیق؛

ب) ارتباط غیرمستقیم با موضوع و مسئله اصلی تحقیق؛

در مجموع، هر پژوهشگر باید سعی کند مرتبط‌ترین دست‌آوردهای تحقیق‌های پژوهشگران پیشین را مورد شناسایی و بررسی قرار دهد.

البته باید دانست که بررسی پیشینه و استفاده از آن، فقط توالی نقل قول‌ها نیست، بلکه تلفیق مطالب بررسی شده و تفسیر و نقد پژوهشگران دانش موجود، درباره مسئله تحقیق است. به منظور اطمینان از قوت یافته‌ها، شایسته است پژوهش‌گر جست‌وجوی خویش را در منابع مرتبط‌تر با موضوع، معتبرتر، اصیل‌تر و جدیدتر انجام دهد؛ چه اینکه بسیاری از دیدگاه‌ها در معرض تغییر و تکامل قرار دارند. بهتر است برای جست‌وجوی بهتر و جامع‌تر، ابتدا واژگان کلیدی مرتبط با مسئله تحقیق روشن شود تا امکان دست‌یابی به عناوین مرتبط با موضوع در منابع اطلاعاتی با تهیه یک کتاب‌شناسی دقیق صورت پذیرد.

رجوع به پیشینه پژوهش:

۱. سبب تضارب آرا و در نتیجه، نیل به دیدگاه‌های صائب می‌شود؛
۲. از تجارب و اندوخته‌های دیگران به بهترین شکل استفاده می‌شود؛
۳. در ضمن مطالعه با انواع روش‌های تحقیقی آشنا می‌شود؛
۴. گستره انتخاب پژوهشگر را برای گرفتن نظریه‌های جامع و متنوع افزایش می‌دهد؛
۵. ممکن است با اطلاعاتی نو یافته، صورت بندی طرح ذهنی محقق تغییر بسیاری یابد و...

پیشینه‌شناسی از مهم‌ترین عناصر تحقیق است. هر مطالعه سابقه یا پیشینه‌ای دارد. هیچ تحقیقی در خلاء انجام نمی‌شود، بلکه هر پژوهش، در تداوم پژوهش‌های پیشین به انجام می‌رسد. بنابراین، در هر تحقیقی ابتدا باید تحقیق‌های پیشین متناسب با موضوع مورد نظر را بررسی کرد، و آنگاه، تحقیق

خود را در ادامه منطقی آن قرار داد. هدف از نوشتن پیشینه تحقیق، نشان دادن وقوف محقق در مورد سابقه تاریخی مسئله مورد تحقیق در گستره مربوطه است. آگاه نبودن به پیشینه تحقیق، سبب انجام کار موازی و تکراری و استفاده نکردن از سرمایه اطلاعاتی بسیار ارزشمند در تحقیق است. هم‌چنین عمده‌ترین سر‌توجه به پیشینه تحقیق، هویت جمعی پژوهش است. پژوهش، هویتی جمعی و تاریخی دارد و محقق عضوی از یک جریان عظیم تاریخی در یک گستره وسیع است. محقق از طریق آشنایی با پیشینه تحقیق، می‌تواند ارتباط منطقی بین اطلاعات پژوهش‌های پیشین با مسئله تحقیق را کشف کند. به‌راستی چگونه می‌توان در گستره قرآن پژوهی، از مطالعه‌های رایج در ایران، مصر، مالزی، هلند، آلمان، امریکا و بلژیک بی‌اطلاع بود و ادعای نوآوری، کمال‌یابی و یادریافت و اثربخشی تمام را داشت.

اما نگارش پیشینه تحقیق، بدین معنا نیست که هرآنچه می‌دانیم را بنویسیم، بلکه باید به خط‌های تحقیقاتی مربوط به مسئله یا فرضیه تحقیق اشاره کنیم. منظور از خط‌های تحقیقی، پژوهش‌های معتبراند که در مجله‌های علمی-پژوهشی استاندارد، منتشر شده و مقبولیت و اعتبار آنها در جامعه علمی حاصل آمده است. در سنت مطالعه‌های اسلامی، حاشیه‌نویسی، نقدنویسی و نقد النقد یک کتاب، حاکی از اعتبار آن کتاب در محافل علمی است.

گذشته از این، اگر محقق در مقام پژوهشی اصیل و نوآورانه‌ای قرار گیرد، موارد قابل اشاره‌ای در پیشینه تحقیق نخواهد یافت. اما باید توجه داشت که در این مقام، شتاب‌زدگی، عافیت‌طلبی و سهل‌انگاری می‌تواند فرد را به مغالطه «استنتاج عدم وجود از عدم وجدان» بیندازد و «نیافتن» را به معنای «وجود ندارد» تعبیر و رهنز تحقیق شود. عبارت‌هایی که محقق در این راستا به‌کار می‌گیرد، نشان دهنده دقت محقق است. برای نمونه، موارد زیر با هم متفاوت‌اند:

در این موضوع، هیچ نوع کاری انجام نشده است؛

- در این موضوع، مطالعه هایی وجود ندارد؛
- در این مسئله، مطالعه های نظام مندی وجود ندارد؛
- در این موضوع مطالعه های نظام مندی منتشر نشده است.
- ناگفته نماند که طبق الگوی طرح پایان نامه نویسی مرکز «مدیریت حوزه علمیه قم» برخی از اهداف تبیین پیشینه تحقیق عبارت اند از:
- آشنایی بیشتر با موضوع و ارائه آن در یک چارچوب علمی؛
- جلوگیری از تکرار بدون دلیل تحقیق های گذشته؛
- آشنایی با منابع و مستندات تحقیق مورد نظر؛
- آشنایی با پایه گذاران و محققان برجسته در آن موضوع؛
- برقراری ارتباط منطقی میان اطلاعات پژوهش های گذشته با مسئله تحقیق؛
- دستیابی به چارچوب نظری و یا تجربی برای حل مسئله تحقیق؛
- آشنایی با روش های تحقیق مورد استفاده در پژوهش های گذشته و تعیین میزان موفقیت آن.
- گفتنی است که برای رسیدن به این اهداف، توجه به نکته های زیر ضروری است:
- الف) انتخاب منابع اطلاعاتی مرتبط با مسئله تحقیق؛
- ب) ارائه مطالب از کلی به جزئی (عمومی و اختصاصی)؛
- ج) پرهیز از بیان مطالب به طور جداگانه و بدون داشتن رابطه با یکدیگر؛
- د) تنظیم مطالب به طور سازمان دهی شده، همراه با روند های منطقی؛
- ه) ارائه نتایج مطالعه های گذشته و نقد آنها.
- اساساً بررسی پیشینه تحقیق، توانایی محقق را در انتخاب اطلاعات مهم و ارتباط آنها با یافته های تحقیق نشان می دهد و چارچوب مناسبی برای اجرای تحقیق فراهم می آورد.
- باید توجه کرد که در ادبیات موضوع، آخرین دستاوردهای علمی و تحقیقی در مورد مسئله بررسی می شود و در پیشینه تحقیق، تحقیق های مشابه مورد بررسی قرار می گیرد.

۷. روش تحقیق

در اصل، انجام هر کاری راه و روش مخصوص به خود را دارد. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «ایاک و الکلام فیما لاتعرف طریقته و لاتعلم حقیقه»؛^۱ «از سخن گفتن درباره کاری که روش انجام آن را نمی‌شناسی و حقیقت آن را نمی‌دانی، بپرهیز».

رشته علمی و موضوع تحقیق، در انتخاب نوع روش تحقیق و پژوهش مؤثر است. برای نمونه، در علوم اسلامی مانند: علم تفسیر و علم حدیث به منظور بررسی محتوای پیام سوره‌های قرآن و احادیث، بیشتر از روش تحلیل محتوا استفاده می‌شود و در علوم عقلی مانند: فلسفه و کلام و منطق هم بیشتر از روش عقلی و در علوم نقلی، مانند: تاریخ اسلام و لغت، بیشتر از روش تحقیق تاریخی و نقلی بهره می‌گیریم؛ همان‌طور که اگر موضوع‌های مربوط به علوم انسانی مانند: علوم تربیتی و سیاسی باشد، بیشتر از روش‌های تحقیق میدانی برای سنجش آثار و تأثیرات آن بر مخاطبان کمک گرفته می‌شود. بنابراین، باید توجه داشت که همه تحقیق‌ها با یک روش و اسلوب واحد بررسی نمی‌شود.

شیوه گردآوری اطلاعات لازم هم در مورد ریز موضوع‌های تحقیق به وسیله مطالعه کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها و دیگر آثار مکتوب - که معمولاً در کتابخانه‌های تخصصی یا عمومی موجود است - و همچنین، از طریق مطالعه اطلاعات به دست آمده مانند: تصحیح، ترجمه، شرح، نقد، تفسیر، استنباط، تعریف، تحلیل، مقایسه، تبیین و استنتاج در زمینه آن اطلاعات و یا به صورت پیمایشی و میدانی، انجام می‌گیرد.

بنابراین، تتبع و گردآوری اطلاعات، یا کتابخانه‌ای و اسنادی است و یا به صورت میدانی از طریق مشاهده، مصاحبه و یا توزیع پرسش‌نامه انجام می‌گیرد. در هر حال، اطلاعات به دست آمده، بررسی شده و سپس، تجزیه و تحلیل می‌شود.

۱. تصنیف غرر الحکم، ص ۲۱۰.

۸. اهمیت و ضرورت تحقیق

پژوهشگر باید بتواند اهمیت تحقیق خود را با نوع مسئله‌ای که انتخاب کرده است، بیان کند. اما باید مشخص کند که این تحقیق در چه زمینه‌ای اهمیت بیشتری دارد؛ آیا تحقیق او از نظر تئوری حائز اهمیت است و می‌تواند از دیدگاهی جدید و خلاقانه به مسائل نگاه کند.

بیان اهمیت موضوع تحقیق باید بتواند اهمیت و ارزش تحقیق را در مورد نظریه‌های موجود به اثبات برساند و گاهی نتایج حاصل از تحقیق، می‌تواند موجب گسترش و تکامل تئوری گذشته شود. البته اگر تئوری پیشین، سیر تکاملی خود را نیز طی کرده، در آن صورت این تحقیق می‌تواند آزمون مهمی از آن تئوری باشد. البته گاهی هم اهمیت تحقیق، از جهت کاربرد و به‌کارگیری آن است؛ اینکه تأثیر این تحقیق در حل مسائل بخش‌های گوناگون چیست؟ چرا ضرورت انجام دارد؟ چرا باید در این مقطع انجام شود؟ چه مشکلی را حل می‌کند؟ چه تأثیری در پیشبرد علوم دارد؟

۹. زمان‌بندی تحقیق (قلمرو زمانی تحقیق)

در این قسمت، پژوهشگر توضیح می‌دهد که این تحقیق، در چه فاصله‌ی زمانی صورت می‌گیرد. شرح این مسئله، از آن جهت ضروری است که بررسی‌کننده نتایج تحقیق با توجه به این دوره‌ی زمانی، در مورد به‌کارگیری دستاوردهای تحقیق، می‌تواند تصمیم‌گیری کند.

۱۰. موانع و محدودیت‌های تحقیق

تحقیق، حرکت و فرایندی در جهت هدفی به نام حل یک مسئله یا پاسخ به یک پرسش است.

اما حرکت به سوی هر هدفی، به وسیله واقعیتی به عنوان محدودیت‌ها و موانع دچار کندی می‌شود. در ارائه گزارشی از یک پژوهش، مانند پایان‌نامه، محقق سعی می‌کند با بیان محدودیت‌هایی که بر سر راه تحقیق وجود دارد، به خواننده پیام دهد که درباره‌ی فرایند تحقیق او قضاوت عادلانه‌ای داشته باشد و

به موانع و تنگناها توجه کافی داشته باشد. محدودیت‌های احتمالی ممکن است یکی از موارد زیر باشد:

الف) کمبود منابع علمی (کتاب‌ها، مجله‌های تخصصی، مدارک و اسناد...);

ب) کمبود منابع مالی (شخصی، سازمانی، کارفرما، کمک‌های دانشجویی...);

ج) همکاری نکردن مسئولان و پاسخ‌گویان در جامعه آماری با پژوهشگر;

د) نبود سوابق تحقیقاتی در مورد موضوع;

ه) گرفتاری‌ها و مسائل شخصی پژوهشگر;

و) ناهماهنگ بودن استادان با یکدیگر (اساتید راهنما، داور و مشاور);

ز) تعداد و چگونگی متغیرهای ناخواسته;

ح) کمبود زمان در اختیار;

ط) طبقه‌بندی بودن بعضی از مدارک و اسناد از نظر نوع دسترسی به آنها و...

گاهی محدودیت‌ها و مسائلی وجود دارد که مانع پژوهش روشمند و عمیق می‌شود. برای نمونه، کمبود منابع تحقیق، عدم برخورداری از استاد خبره، طبقه بندی اسناد و مدارک و مانند آنها از این دسته‌اند. از این رو، توضیح محدودیت‌ها و مسائل، در حقیقت، یک نوع آینده‌نگری است؛ زیرا محقق با گفت‌وگو با مسئولان، علل انجام نشدن یک پژوهش صحیح و درخور را از ابتدا یادآور می‌شود.

۱۱. ساختار و فصل‌های پژوهش‌نامه

تعداد و عناوین فصل‌ها یکی دیگر از عناصری است که در طرح تحقیق باید مشخص شود. پژوهشگر باید در طرح تحقیق خود با توجه به سؤال‌های تحقیق، توضیح دهد که فصل‌های پژوهش‌نامه او، چه تعداد و دارای چه عناوینی هستند؟ البته ممکن است در ضمن تحقیق، این فصول با اندکی تغییر مواجه شود که این امر طبیعی و قابل پیش‌بینی است. در هر حال، این تغییرات نیز باید دارای دلایل قانع‌کننده‌ای باشد.

۱۲. منابع پژوهش (فهرست منابع)

بهبتر است پژوهشگر در انتهای طرح نامه، فهرستی از مهم‌ترین منابعی که تا زمان تهیه طرح به آنها دست یافته را بیان کند. با این کار، تصویب‌کنندگان به قدرت تتبع و جست‌وجوی پژوهشگری می‌برند و در صورت اطلاع از وجود منابع دیگر، آنها را به فهرست منابع محقق اضافه می‌کنند.

نمونه آموزشی یک طرح تحقیق

۱. عنوان: راهبردهای تبلیغی در جهانی شدن فرهنگ اسلامی (مسئله مورد بررسی)
۲. کلید واژه (واژگان کلیدی): راهبرد، جهانی شدن، جهانی سازی، فرهنگ، فرهنگ اسلامی، تبلیغ، تبلیغ دینی^۱.

راهبرد

راهبرد معادل فارسی واژه استراتژی و نوعی فعالیت آگاهانه است که برای مقابله با وضعیت یا رخدادی خاص و یا نیل به مطلوبی در آینده، پیش بینی می شود. در واقع راهبرد، بهره‌گیری از وسایل، ابزار، شیوه‌ها و روش‌های جهت‌دار برای دستیابی به اهداف است.

جهانی شدن

جهانی شدن را بسیاری به عنوان فرآیندی تلقی کرده‌اند که در آن به دلیل فشردگی فزاینده زمان و مکان مردم دنیا در گذر از محدوده‌ی مرزهای جغرافیا، فارغ از فرهنگ‌ها، بینش‌ها و گرایش‌ها به صورتی نسبتاً آگاهانه در جامعه جهانی ادغام می‌شوند و جهان برای آن‌ها به مکان واحد تبدیل می‌شود.^۲

جهانی سازی

جهانی سازی را عده‌ای پروژه‌ای از پیش طراحی شده و هدایت شده می‌دانند که در پشت پرده سیاست‌ها، اهداف و منافع قدرت‌های بزرگ و اعمال رهبری و مدیریت آن‌ها تأمین می‌شود. اما جهانی شدن فرآیندی طبیعی

---

۱. معمولاً در طرح نامه‌ها تنها به ذکر کلید واژه‌ها بسنده می‌شود و تعریف آن‌ها انجام نمی‌شود. صرفاً در صورت درخواست از طلاب و دانش‌پژوهان در طرح تحقیق، مبادرت به تعریف یا عدم تعریف واژه‌ها می‌نماییم. تعاریف واژه‌ها در اینجا تنها جهت آشنایی طلاب با محتوا و روح حاکم بر تحقیق و انسجام بخشی محتوایی ذهن آنان می‌باشد.

۲. آل‌حمید عباس، الاستراتیجیه الاسلامیه، بیروت دارالمحجّه البیضاء ۲۰۱۰، ص ۹۰. سجادی، درآمدی بر اسلام و جهانی شدن، ص ۱۸.

و غیر ارادی است که ناظر به بستر جدید جهان و فرآیند طبیعی و همگرایی جهانی، به علت رشد و گسترش علم و فن آوری به وجود آمده و فواید زیادی برای بشر دارد.

بنابراین جهانی شدن یک پروسه طبیعی است و جهانی سازی یک پروژه هدفمند، جهانی سازی فرآیند طبیعی جهانی شدن نیست بلکه در جهانی سازی مسیر جهانی شدن متناسب با اهداف و منافع قدرت های بزرگ تعیین می شود.^۱

فرهنگ

فرهنگ مرکب از «فر» که پیشاوند است و «هنگ» اوستایی به معنای کشیدن و نیز به معنی تعلیم و تربیت است به معنی فرهنگ هم است که علم و دانش و ادب است.^۲

در دایرة المعارف کوپرآمده: فرهنگ عبارت است از شیوه زندگی یک قوم، شامل الگوهای مرسوم تفکر و رفتار، در بردارنده ی ارزش ها، اعتقادات قوانین و احکام و رفتار، سازمان سیاسی، فعالیت اقتصادی و هر چیز دیگری که از طریق یادگیری نه توارث زیستی از نسلی به نسل دیگر انتقال می یابد.^۳

از نظر جامعه شناسان و اندیش ورزان فرهنگ عبارت است از تمام عوامل مربوط به شناسایی اعتقاد، هنر، اخلاقیات، حقوق، آداب و رسوم و به طور کلی امکانات علمی که فرد در اجتماع کسب می کند و فرهنگ «مجموعه فراگیری های بشر برای خودیابی است».^۴

فرهنگ دینی و اسلامی

آن است که منشأ اجزای تشکیل دهنده آن (نظام باورها و شناخت ها،

۱. سجادی، عبدالقیوم ص ۱۸، ۱۹ و گلشنی، مهدی، ص ۷.

۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۳۵، ص ۲۲۷.

۳. نوید، مهدی، فرهنگ و مقاومت فرهنگی، تهران، فلق ۱۳۷۴، ص ۱۲.

۴. صدر، سید موسی، اسلام و فرهنگ قرن بیستم. ترجمه علی حجتی کرمانی. ص ۲۴.

ارزش‌ها و گرایش‌ها، رفتارها و کردارها) الهی و محتوا و هدفش نیز دینی و ملکوتی باشد.^۱ و فرهنگ اسلامی، فرهنگی است که نظام باورها و شناخت‌ها، ارزش‌ها و گرایش‌ها، رفتارها و کردارهای آن اسلامی و مطابق با شریعت اسلام باشد.

تبلیغ

تبلیغ، مدیریت هوشمند جریان انتقال اطلاعات است. پستمن می‌گوید در خصوص تبلیغ از طریق رسانه باید دانست که، رسانه دارای هویت فرهنگی و یک عامل فرهنگی است و با به کارگیری رموزها و علائم فنی ویژه روی محتواهای فرهنگی که قصد انتقالشان را دارد، تأثیر می‌گذارد و آن‌ها را از جهات مختلف متأثر می‌سازد.

تبلیغ دینی

بهره‌برداری از فرصت‌های جهانی شدن و رسانه‌های نوین به منظور تعمیق و توسعه فرهنگ و ارزش‌های دینی هویت ساز را تبلیغ دینی گویند. در مورد شیوه‌های تبلیغ دینی از طریق رسانه‌ها، باید دانست که رسانه یک منبر صرف دینی و مذهبی نیست و مفاهیم و معنای خاص خود را دارد که عدم توجه به آن مشکل‌آفرین خواهد بود و دین سکولار را پرورش خواهد داد. مسیحیت با این مشکل روبرو شده و واتیکان با دیدگاهی مثبت به این موضوع نگریند و رسانه را یک هدیه الهی خطاب کرده است که پی‌آمد آن تشدید دین سکولار بوده است. باید توجه داشت که رسانه‌ها به ویژه تلویزیون یک ابزار سکولار است. و ضرورتاً ماهیت دینی ندارد و پیام دینی را در شرایط خاص و متفاوت با شرایط واقعی آن آرایه کرده است. از جمله تعارضات برای رسانه‌های تصویری، بصری بودن آن است و تمام امور را در ظاهر و آنچه می‌توان دید، می‌بیند در حالی که دین دارای جنبه‌های غیبی و عرفانی است و تصور آن

۱. کاشفی، محمد رضا، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، قم. مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۲۹

قابل تصویر بصری نیست و نخواهد بود. بصری بودن تلازم با فرهنگ مادی و معرفت تجربی دارد در حالی که دین حاوی معارف الهی و حقایقی است که به خرق حجاب بصر نیازمند است.^۱

رسانه می‌تواند از روش‌های عاطفی، عقلی، شهودی و مانند آن در تبلیغ استفاده کند. و با بهره‌گیری از محورهای جذابی که دارد، آن را فراگیر کند. با تمام مشکلات، رسانه‌ها به علت تأثیرگذاری فوق العاده آن، باید در صدد رفع نقایص باشند. لزوم شناخت کامل رسانه پیش از ورود به آن ضروری است و می‌بایست بعد از شناخت رسانه و قابلیت‌ها و کارکردهای آن بر اساس منابع اسلام، کتاب و سنت، رسانه‌های نوین تحلیل و چگونگی و کیفیت بهره‌برداری از آن روشن شود.^۲

۳. بیان مسئله و تعیین قلمرو تحقیق

جهانی شدن فرآیندی است که بر اساس آن همه مردم جهان در یک جامعه واحد و فراگیر جهانی با هم پیوند می‌خورند.^۳ و جهانی شدن اسلام یعنی نشر دین اسلام در تمام گوشه‌های جهان و وارد شدن بیشترین تعداد ممکن از انسان‌ها به پذیرش دین اسلام از سوی بیشترین تعداد ممکن از بشریت به صورت اختیاری و نه به صورت اکراه و اجبار.^۴

اسلام دین جهانی و خاتم است و ظرفیت و جامعیت لازم را برای پاسخگویی به نیازهای اعصار و امصار دارد. اینک که با ارتباط تنگاتنگ بین فرهنگ‌ها و تمدن‌ها و تعامل جدی آنان با یکدیگر، امکان تأثیرگذاری فرهنگ‌ها برهم ایجاد شده، شایسته است که آن‌گونه که باید و شاید از ابزارها و روش‌های تبلیغی برای بازنمایی فرهنگ غنی و ارزشی اسلام در اقصی نقاط جهان فراهم آید و در این راه باید از ابزارهای نوین تبلیغی و تکنولوژی‌های

۱. حسینی، محمّد، موجودیت غرب و رسانه‌های تکنولوژیک، فصل پنجم درباره تصویر، ۱۹۷-۱۶۸.

۲. راوودراد، اعظم، رک تعامل دین و رسانه، ص ۲۲۲ و حسینی، سید حسن، رسانه دینی یا دین رسانه‌ای، ص ۱۴۰-۱۴۵.

۳. سجادی، عبدالقیوم، درآمدی بر اسلام و جهانی شدن، ص ۱۸.

۴. آل حمید، عباس، الاستراتیجیه الاسلامیه، ص ۳۰.

مدرن در باز تعریف ارزش‌های متکامل اسلامی بهره‌گرفت تا دروازه‌های قلوب جهانیان به سوی معارف ناب اسلامی گشوده شود و جهانی شدن اسلامی تحقق یابد.

۴. سئوال اصلی

راه‌کارها و شیوه‌های تبلیغی - ارتباطی جهانی شدن فرهنگ اسلامی چیست؟

۱-۴ سئوال فرعی

۱. جهانی شدن چه معنایی دارد؟
۲. جهانی شدن غربی و اسلامی چیست؟
۳. فرهنگ و فرهنگ اسلامی به چه معناست؟
۴. تهدیدها و فرصت‌ها برای جهانی سازی فرهنگ اسلامی کدام است؟
۵. راه‌کارهای تبلیغی معصومین (ع) چه بوده و از چه ابزارهایی بهره‌می‌گرفتند؟
۶. شیوه‌ها و ابزارهای نوین تبلیغی که می‌تواند در خدمت تبلیغ دینی قرار گیرد کدامند؟

ناگفته نماند که بر اساس این سؤالات، ابعاد هدف تحقیق که شناخت ابعاد فرهنگی جهانی شدن اسلام و به کارگیری شیوه‌های گسترش فرهنگ دینی است، نیز مورد توجه قرار می‌گیرد.

۵. چهارچوب نظری و فرضیه تحقیق

از مهمترین نظریه‌های اندیش‌ورزان اسلامی در باره جهانی شدن اسلام، می‌توان به تئوری‌های زیر اشاره کرد که دانش‌پژوهان می‌توانند ارکان تحقیق خود را به یکی از آنها استوار سازند^۱ و بر اساس آن سؤالات و فرضیه خود را ساماندهی کنند.

---

۱. شایان ذکر است که در بعضی از مراکز به چارچوب نظری تکیه نمی‌شود و تنها به بیان فرضیات بسنده می‌نمایند. از این رو تنها به بیان نظریه‌ها بسنده شده و چارچوب بندی و تعیین متغیرهای آن انجام نگرفته است. هر چند می‌بایست چهارچوب نظری مقدم بر فرضیه‌ها و پایه و اساس آن باشد.

نظریه آیت الله سید محمد شیرازی

حرکت به سمت جهانی شدن امری لازم است و چاره‌ای جز حرکت به سوی آن نیست و این حرکت از امروز آغاز نشده بلکه با شروع نبوت پیامبران اولوالعزم آغاز شده است. سرانجام روزی اسلام راستین تحت لوای امام مهدی (عج) زمام امور عالم را در دست خواهد گرفت. حقایق روشن اسلام بر انحرافات که نوع بشر را در طول تاریخ به بند کشیده، پیروز خواهد شد و این وعده‌ای است که در تحقق آن برای روشن اندیشان و عدالت طلبان و آزادی خواهان همه اعصار هیچ تردیدی وجود نداشته و نخواهد داشت.^۱

نظریه محمد رضا حکیمی

سرانجام در یک دگرگونی الهی و تحول مردمی (انسان‌ها) به یگانگی و برادری انسانی دست خواهند یافت و به یکپارچگی و وحدت در مرام و باور و یکسانی نظام حقوقی و اقتصادی خواهند رسید و زیر یک نظام و حکومت واحد الهی خواسته شده از سوی همه به سر خواهند برد.^۲

نظریه عباس آل حمید

گسترش و رسوخ و اصالت بخشی فرهنگ اسلامی (با تمامی ملزوماتش) در تمامی بشر، از حیث درس و فهم عقلی، ایمان قلبی و تطبیق قلبی و ممارست عملی میسور می‌گردد.^۳

نظریه سید قطب

اسلام خود را خیر و برکت و رحمت برای تمام انسان‌های جهان می‌داند و این‌ها را برای قوم خاص و یا گروه خاص نمی‌خواهد و در عین حال نمی‌خواهد که انسان‌ها را مجبور به پذیرش و تبعیت از خود کند. لا اِکراه فی الدین قد تبین

۱. شیرازی، سید محمد، فقه العولمه، ص ۵۶ اسلام و جهانی شدن، ترجمه عبدالحسین هراتی، قم، یاس زهرا ص ۸۸ پیوست نظریه سید قطب.

۲. حکیمی، محمد رضا، جهانی شدن مهدوی، جهانی سازی غربی، قم، دلیل ما، ۱۳۸۵، ص ۲۴.

۳. آل حمید، عباس، الاستراتیجیه الاسلامیه، ص ۳۰.

الرشد من الغی^۱ و تمام آن چه که می خواهد آزادی و امکان دعوت و تبلیغ میان تمامی ساکنان کره زمین است تا آنان را به خیر مطلق که آن را به ارمغان آورده و خاص گروهی قرار نداده برساند.^۲ البته نظریه های دیگری نیز از متفکران غربی در این راستا طرح شده است که به برخی از آن ها ذیلاً اشاره کرده ایم.^۳

۱. البقره: ۲۵۶.

۲. قطب، سید محمد، السلام العالمی و الاسلام، بیروت، دار الشروق، ۱۹۸۰، ص ۹۸.

۳. برخی از نظریه های مهم غرب:

۱. ساموئل هانتینگتون:

پس از تضعیف نظریه ی فوکویاما، ساموئل هانتینگتون یکی از نظریه پردازان مشهور آمریکایی، نظریه جدیدی را برای تبیین آینده ی جهان ارائه کرد. بر اساس نظریه او که در سال ۱۹۹۳ میلادی در فصل نامه ی فارین افیزر از انتشارات شورای روابط خارجی آمریکا منتشر شد، جهان در آینده، عرصه ی پیکار تمدن ها خواهد بود.

به اعتقاد او، که مهم ترین درگیری های آینده میان تمدن های غربی، کنفوسیوس چینی، ژاپنی، اسلامی، هندو، اسلاو - ارتدکس، آمریکای لاتین و احتمالاً تمدن آفریقایی رخ خواهد داد. اما چرا چنین وضعی پیش خواهد آمد؟ پاسخ هانتینگتون چنین است:

نخست آن که، وجود اختلاف میان تمدن ها نه تنها واقعی، بلکه اساسی است. تمدن ها با تاریخ، زبان، فرهنگ، سنت و از همه مهم تر مذهب، از یکدیگر متمایز می شوند. این تفاوت ها که در طول قرن ها پدید آمده است، به سادگی از میان نخواهد رفت. همین اختلاف ها، طولانی ترین و خشن ترین درگیری ها را بین تمدن ها پدید آورده است.

دوم، برویگی ها و تفاوت های فرهنگی نمی توان سرپوش گذاشت. از این رو، آن ها دشوارتر از مسائل اقتصادی و سیاسی، حل و فصل می شوند. مذهب حتی بیش از نژاد، افراد را از هم متمایز می سازد. یک نفر می تواند نیمه فرانسوی و نیمه عرب باشد یا حتی تابعیت مضاعف داشته باشد، ولی نیمه مسیحی و نیمه مسلمان بودن او بسیار دشوار است.

سوم، منطقه گرایی اقتصادی، در حال رشد است که اهمیت آن در آینده بیش تر آشکار می شود. از یک سوء موفقیت منطقه گرایی اقتصادی، خود آگاهی های تمدنی را تقویت می کند. و از سوی دیگر، اقتصاد منطقه ای تنها در صورتی توفیق می یابد که در یک تمدن مشترک، ریشه داشته باشد. ساموئل هانتینگتون در پایان چنین نتیجه می گیرد: هنگامی که مردم، هویت خود را بر مبنای قومیت یا مذهب تعریف می کنند، در روابط خود با افراد وابسته به مذاهب یا قومیت های دیگر، احتمالاً «ما» را در مقابل «دیگران» می بینند. تفاوت فرهنگ ها و مذاهب، موجب پیدایش اختلاف در زمینه های گوناگونی مانند حقوق بشر، مهاجرت، داد و ستد، محیط زیست و... می شود.

۲. پتر برگر و همفکرانش:

آن چه همه تصور می کنند و چندان نادرست هم نیست در حقیقت یک فرهنگ جهانی هم اکنون در حال تبلور یافتن است که ریشه و متن آمریکایی دارد. آن ها حتی در کشورهای اسلامی نیز این

۱-۵ فرضیه

ضرورت جهانی شدن اسلامی با توجه به آیات و روایات و سیره مسلمین^۱ در طول اعصار اسلامی بر کسی پوشیده نیست.

تفاوت پیش فرض‌ها با فرضیه‌های تحقیق

توجه داشته باشیم که هیچ‌گاه پیش فرض‌ها را به جای فرضیه نپنداریم.

تجدد را مشاهده کرده و می‌گویند:

جنبش‌های اسلامی در ترکیه و نیز در سایر کشورهای اسلامی به خوبی جایگزین تجدد به شمار می‌رود و تجدد کشورهای اسلامی با بطن تجدد غربی فاصله‌ای ندارد. (گلشنی، مهدی، گزارش پژوهش ملی ایران و جهانی شدن، تهران، پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸، ص ۱۱).

۳. رابرتسون:

او نیز با تأکید بر آگاهی، جهانی شدن را چنین تعریف می‌کند:

مفهوم جهانی شدن به در هم فشردن جهان و هم تراکم آگاهی نسبت به جهان به عنوان یک کل دلالت دارد. (رابرتسون، جهانی شدن تئوری‌های اجتماعی و فرهنگی جهانی، ترجمه کمال پولادی، تهران، نشر ثالث، ۱۳۸۰).

۴. مارتین آلبرو:

جهانی شدن فرآیندی است که براساس آن همه مردم جهانی در یک جامعه واحد و فراگیر جهانی با هم پیوند می‌خورند. (اسلام و جهانی شدن، سی دی، ص ۱۸).

۱. این فرضیه براساس آموزه‌های روایی و دینی گرفته شده است:

تحریص و ترغیب مؤمنان بر هدایت انسان به اسلام و دین حق «لئن یهدی الله بک رجلاً واحداً خیراً لک من الدنیا وما فیها»، منیة المرید، ص ۱۰۱.

آیات و روایات وجوب و لزوم امر به معروف و نهی از منکر: وسائل الشیعه، حر عاملی، ج ۱۶، ص ۱۵۰-۱۱۵.

روایات ارشاد مردم به سوی اسلام و ایمان: وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۱۸۶، باب استحباب الدعاء الی الایمان و الاسلام.

روایات لزوم تحقق قوانین و احکام الهی و اجرای حدود الهی: مستدرک الوسائل، نوری، ج ۱۸، ص ۷، ابواب مقدمات الحدود و احکامها العامه.

احیای امر اهل بیت (ع): شیخ طوسی، الامالی، ص ۱۳۵، رحم الله من أحیا امرنا، احیوا أمرنا، بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۳۵۱.

برای تفکیک این دو از هم به تعدادی از پیش‌فرض‌ها اشاره می‌کنیم تا تفاوت آن‌ها را با فرضیه دریابیم.

پیش‌فرض اول: فرهنگ اسلامی، فرهنگی برای تمام بشریت و تأمین‌کننده نیازهای آنان، به علت جامعیت آن است.

پیش‌فرض دوم: جهانگیری تفکر غربی، به معنای دور شدن از تفکر الهی و فراگیر شدن تفکر مادی اومانیستی خواهد بود.

پیش‌فرض سوم: یافتن راه‌کارهای تحقق جهانی سازی فرهنگ اسلامی از لوازم رسیدن به آن است و این اتفاق به خودی خود رخ نخواهد داد.

پیش‌فرض چهارم: سردمداران و نظریه پردازان تفکر غرب با انواع استراتژی و تاکتیک‌ها و پروژه‌ها و بهره‌گیری از رسانه‌های جمعی در پی تسری فرهنگ خود به سایر کشورها هستند.

۶. پیشینه تحقیق

در پیشینه‌شناسی دو مفهوم جهانی شدن و درگذر زمان و نگاه مکاتب و متفکران به آن و روش‌های ترویج فرهنگ و جهانی شدن به عنوان یک مبحث مطالعاتی در علوم انسانی و ادبیات گفتمانی آکادمیک و روش‌ها و ابزارهای نوین تبلیغ فرهنگی مورد توجه قرار می‌گیرد.

در رابطه با موضوع جهانی شدن اسلامی تحقیقات ارزشمندی انجام گرفته است. از آن جمله:

- ۱) اسلام و جهانی شدن ترجمه (فقه العولمه)، آیت الله العظمی سید محمد شیرازی
- ۲) درآمدی بر اسلامی و جهانی شدن، دکتر سید عبد القیوم سجادی
- ۳) تفکر شیعی و پدیده‌های جهانی شدن، دکتر مصطفی ادیب
- ۴) اسلام و جهانی شدن، دکتر عماد افروغ
- ۵) اسلام و جهانی شدن یوسف قرضاوی، ترجمه الاسلام والعولمه
- ۶) جهانی شدن مهدوی، جهانی سازی غربی، استاد محمد حکیمی

- ۷) اصالت جاوید، گفتگوی تمدن‌ها در بوته نقد و نظر، سید حسین اسحاقی
- ۸) مهدویت و جهانی شدن، بتول ده شیخی
- ۹) جهانی شدن و فرهنگ مهدوی، زینب متقی
- ۱۰) جهانی شدن و آینده جهان اسلام، فتحی یکن
- ۱۱) تعامل دین و رسانه، اعظم راوودراد، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان
- ۱۲) کاربردهای نظریه ارتباطات، مون ویندال و جین اولسون، ترجمه علی رضا دهقان
- ۱۳) موجودیت غرب و رسانه‌های تکنولوژیک و فرهنگ و رسانه‌های نوین، محمد حسنی
- ۱۴) ارتباطات میان فرهنگی در دهه‌های نخستین اسلامی، محسن الویری
- ۱۵) چشم‌اندازهای جهانی، آنتونی گیدنز
- ۱۶) تعامل دین و ارتباطات، حسن بشیر
- و بسیاری از آثار دیگر که می‌توان وجه مشترک آن‌ها را بررسی مسأله‌ی جهانی شدن اسلامی دانست.

در کتاب‌های قرضای و سجادی بر مسأله اثبات جهانی بودن اسلام، در آثار آقای شیرازی و سایرین نشان دادن برتری اسلام بر دیگر تفکرها و فرهنگ و کتاب اصالت جاوید بر برتری دین اسلام در گفتگوی تمدن‌ها به علت غنای معارف آن و به مسائلی نظیر جهانی شدن در پرتو حکومت مهدوی، تعریف جهانی شدن غربی و اسلامی و تقابل مدینه‌های فاضله و موعود با هم نیز توجه شده است. اما در زمینه‌ی پیشینه‌ی مسأله‌ی مورد بررسی (راهبردهای تبلیغی در جهانی شدن فرهنگ اسلامی) بر اساس تتبع انجام گرفته اثر خاص و مستقلی یافت نشد، بنابراین شایسته است این زاویه مورد توجه جدی قرار گیرد. ناگفته نماند که در خصوص ابزارها و روش‌های انتقال فرهنگ در عصر کنونی به ویژه در بهره‌گیری از رسانه‌ها پژوهش‌های فراوانی به ویژه در غرب انجام گرفته و از بین شخصیت‌های قابل طرح در جامعه ایرانی افکار و آرا

حضرت امام (ره)، رهبر فرزانه انقلاب، شهید آوینی و دیگر متفکران رسانه دینی رهنمودها و آثار قابل توجهی ارایه نموده‌اند که می‌تواند در این رساله مورد توجه قرار گیرد.

۷. روش تحقیق

این پژوهش از دوروش نظری و کاربردی بهره خواهد گرفت. در بخش نظری به صورت کتابخانه‌ای به دریافت آراء و مبانی دینی دست خواهیم یافت و در بخش کاربردی با توجه به شناخت راه‌کارهای درون و برون دینی نیل به جهانی شدن فرهنگ اسلامی را از طریق اسنادی، مشاهده و مصاحبه با اندیش‌ورزان پی می‌گیریم و بعضاً از روش‌های تحلیل محتوا نیز بهره خواهیم گرفت.

۸. اهمیت و ضرورت تحقیق

هم اینک محیط جهانی به یک محیط فشرده و درهم تنیده و به بیانی به دهکده جهانی تبدیل شده است. محیط‌های علمی به واحدهای مشارکتی همسو با فرهنگ غالب و محیط خانواده کم‌تأثیر و محیط فردی بدون مرز و قابل نفوذ شده و گسترش فزاینده اطلاعات از طریق تکنولوژی‌های نوین، محیط امنی را بر جا نهاده است و نظریه پردازان در صددند تا از این فرصت ایجاد شده، در راستای انتقال فرهنگ خود و جهانی نمودن آن با انواع ترفندها، بهره‌برداری کنند. از این رو شایسته است تا دین اسلام که دینی جامع و خاتم و سرشار از آموزه‌های غنی است که سعادت فرد و جامعه در گرو پیروی از آن قرار دارد با بهترین شیوه‌ها و متدها و با بهره‌گیری از فن‌آوری نوین زیبایی‌های زندگی دینی و شعایر و ارزش‌های دینی را به جهانیان و فطرت‌های بیدار عرضه نماید. در آن صورت ایدئولوژی اومانستی در برابر ایدئولوژی الهی رنگ می‌بازد و زشتی‌های «بنیان‌های بشر نهاد» کاملاً گویا می‌شود. اگر این روش زندگی در بعضی از کشورها تبعیت می‌شود یا بعضاً در کشورهای اسلامی به وسیله‌ی عده‌ای مورد تأسی قرار می‌گیرد در اثر ناآگاهی از معارف متعالی اسلام و یا معرفی ناقص و نارسای آن می‌باشد. بنابراین شایسته است تا با بهره‌گیری از فنون و ابزارهای تبلیغی و استفاده از تکنولوژی رسانه‌ای و روش‌های روزآمد،

تصویر حقیقی و زلال اسلام را در بسته بندی های مناسب ارایه نماییم تا بر آحاد جامعه ی جهانی و قلب های تأثیر لازم را بر جای گذاریم.

۹. زمان بندی تحقیق

زمان بندی به ماه												مراحل فعالیت ها	ردیف	
۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱			
													۱	مطالعات مقدماتی و اکتشافی
													۲	جمع آوری اطلاعات
													۳	تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع آوری شده
													۴	تدوین گزارش تحقیق (با راهنمایی استاد)

توضیح

سیاه نمودن مستطیل ها تنها جنبه آموزشی دارد، تعیین زمان بندی واقعی برای هر یک از مراحل به عهده ی طلاب ارجمند خواهد بود.

۱۰. موانع و محدودیت های تحقیق

عدم دسترسی به منابع به روز که در خارج کشور منتشر می گردد چرا که با توجه به اهمیت مطلب، نگاه بسیاری از اندیش ورزان و متفکران اسلامی در مناطق جغرافیایی مختلف، به این امر معطوف و هر روز مطالعات جدیدی بر این حوزه افزوده می شود. اما دست یابی به آن ها به آسانی میسر نمی باشد. افزون بر اینکه در حیطه ی شیوه های نوین تبلیغی و ترفندهای روز آمد رسانه ها با اتکا به نظریات نوین نیز آگاهی لازم وجود ندارد. در کنار آن دست یابی به نظریات جدید نظریه پردازان جهانی سازی در غرب و دسترسی به پایان نامه ها و پژوهش های جدید به اعتبار انحصاری بودن و افشا نشدن یافته های آن ها

دور از نظر می‌ماند. در نتیجه آن‌طور که باید و شاید نمی‌توان رویکردهای تدافعی را در برابر آن‌ها در عرصه‌های نظری و کاربردی اتخاذ کرد و نکته آخر این‌که دسترسی به اطلاعات و شیوه‌های تبلیغی رسانه ملی و رسانه‌های جمعی و اطلاع‌گیری از ارباب رسانه‌ها در داخل کشور نیز امری صعب و دشوار خواهد بود و باید در دست‌یابی به آن‌ها، کوشا بود.

۱۱. ساختار و فصل‌های پژوهش‌نامه

در مجموع این پژوهش با ساختار ذیل شکل می‌گیرد.

در **فصل اول** به تبیین مفهوم جهانی شدن از منظر اسلام و غرب می‌پردازیم و مفهوم فرهنگ را از دو دیدگاه واشکافی می‌کنیم. ریزفصل نیز با تأکید بر پیشینه‌ی جهانی شدن، ابعاد جهانی شدن، جهانی شدن اسلامی، تعریف فرهنگ و فرهنگ اسلامی خواهد بود.

در **فصل دوم** به بررسی تهدیدها و فرصت‌های فرهنگی درباره‌ی جهانی شدن اسلامی و غربی می‌پردازیم. در ارتباط با تهدیدها مواردی از سیاه‌نمایی چهره اسلام، معرفی چهره‌های انحرافی به عنوان متفکران اسلامی، محدودیت در بازار کالاهای فرهنگی و انحصارگرایی در کالاهای فرهنگی، انحصارگرایی در رسانه‌های دنیا، القای فرهنگ غربی بر مسلمانان و... مورد مذاقه قرار خواهد گرفت. و در ارتباط با فرصت‌ها، گسترش ارتباطات جهانی، قابلیت‌ها و غنای موجود در معارف دینی و سطح وسیع جغرافیای اسلامی و پویایی قوانین و دستورات اسلامی، منابع و امکانات تبلیغی و تغییرات فرهنگی اجتماعی معاصر و آمادگی برای پذیرش تفکرات اسلامی و مانند آن مورد توجه قرار می‌گیرد.

در **فصل سوم** به دنبال چگونگی فراگیری آیین مقدس اسلام و جهانی سازی فرهنگ اسلامی در پرتو روش‌ها و ابزارهای تبلیغی، با تأکید بر آیات و روایات خواهیم بود و در این فصل از ابزارهای تبلیغی معصومین (ع) در ساحت‌های تبلیغ شفاهی (گفتاری) عملی، مکتوب و... سخن می‌گوییم و

دریچه‌ای از روش‌ها و شیوه‌های تبلیغ اسلامی در دوش عطفی و عقلی می‌گشاییم و...

و در فصل چهارم نیز به ارایه راه‌کارهای مناسب برای جهانی شدن فرهنگ اسلامی می‌پردازیم و در خصوص چگونگی بالا رفتن سطح علمی و بهره‌گیری از دانش ارتباطات و تکنولوژی ارتباط جمعی و رسانه‌های نوین خواهیم پرداخت و در فرازهای دیگر به نقش علما و اندیشمندان علوم اسلامی در تحقق جهانی سازی و تأسیس سازمان‌های اسلامی قدرتمند برای برقراری مناسبات بهینه دینی و تقویت تولیدات فرهنگ اسلامی و هم‌افزایی مسلمانان و بازوان فرهنگی-ارتباطی آن اشاره خواهیم داشت و در فراز آخر نیز درباره‌ی چگونگی مقابله با تهدیدها و بهره‌برداری از فرصت‌ها سخن می‌گوییم و برای مقابله با تهدیدها از تبیین دیدگاه‌های اسلام و معرفی اسلام واقعی و نمایاندن اسلام خرافی و انحرافی و گسترش و تقویت فرهنگ و محصولات اسلامی و مقابله با انحصار رسانه‌ای و مواجهه با بحران هویت و از خود بیگانگی و بیزاری از فرهنگ خودی و گرایش به فرهنگ غیر سخن می‌گوییم و تلاش لازم را برای بازسازی و بازیابی مفاهیم صحیح دینی به انجام می‌رسانیم.

۱۲. منابع پژوهش و فهرست منابع و مأخذ

۱. تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ، داریوش آشوری، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۷۶.
۲. استراتیجیه الاسلامیه (۲۰۱۰م) عباس، آل حمید، بیروت، دارالمحججه البیضاء، ۲۰۱۰.
۳. نقش رسانه در تهدیدها و فرصت‌های جهانی شدن دین، حمید رضا آیت‌اللهی، تهران، طرح آینده، ۱۳۸۶.
۴. اسلام و پست مدرنیسم، احمد اکبر.ص.، ترجمه فرهاد فرهمندفر، تهران، گفتمان، ۱۳۸۰.
۵. تفکر شیعی و پدیده جهانی شدن، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی، ۱۳۸۸.
۶. نظریه‌های جهانی شدن، دیوید هلد، آنتونی مک گرو، ترجمه مسعود کرباسیان، تهران، نشر چشمه، ۱۳۸۸.
۷. جهانی شدن و مخالفان آن، دیوید هلد و آنتونی مک گرو، تهران شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۲.
۸. اسلام و جهانی شدن، عماد افروغ، تهران، کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۴.
۹. ارتباطات میان فرهنگی در دهه‌های نخستین اسلامی، محسن الویری، تهران، دانشگاه امام صادق (ع) و مرکز تحقیقات پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی، ۱۳۸۷.
۱۰. شیوه‌های فرهنگی - ارتباطی پیامبر در عهد مکی، محسن الویری، تهران، دانشگاه امام صادق (ع) و مرکز تحقیقات پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی، ۱۳۸۷.
۱۱. چالشی تازه در انتظار جهانی سازی، عبدالهادی بوطالب، ترجمه ا. زارع زاده، نشریه ترجمان اقتصادی، سال سوم، شماره ۱۸، سال ۱۳۷۹.

۱۲. تعامل دین و ارتباطات، حسن بشیر، تهران، دانشگاه امام صادق (ع) و مرکز تحقیقات پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی، ۱۳۸۷.
۱۳. عصر دوم رسانه‌ها، پاستر مارک، ترجمه غلام حسن صالحیار، تهران، مؤسسه ایران، ۱۳۷۷.
۱۴. مخاطبان و رسانه‌ای کردن، استوارت. ام. هور، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه، حمید عبداللهیان، تهران، طرح آینده، ۱۳۸۶.
۱۵. الفكر الاسلامی والنظام العالمی، حسان، حسان عبدالله، المنصوریه، دارالوفاء، ۲۰۰۲.
۱۶. رسانه، دین و فرهنگ، استوارت. ام. هور، نات لاندبای، ترجمه مسعود آریایی نیا، تهران، سروش، ۱۳۸۵.
۱۷. دین و رسانه، رسانه دینی یا دین رسانه‌ای، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه و حمید عبداللهیان، تهران، طرح آینده، ۱۳۸۶.
۱۸. فرهنگ و رسانه‌های نوین، محمد حسنی، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۵.
۱۹. موجودیت غرب و رسانه‌های تکنولوژیک، محمد حسنی، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۴.
۲۰. جهانی شدن مهدی، جهانی سازی غربی، محمد رضا حکیمی، قم، دلیل ما، ۱۳۸۵.
۲۱. موعودی که جهان در انتظار اوست، علی دوانی، قم، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۵.

۲۲. مهدویت و جهانی شدن، بتول ده شیخی، تهران، پژوهشکده باقرالعلوم، ۱۳۸۹.
۲۳. تعامل دینی و رسانه، اعظم راودراد، به کوشش محمد رضا جوادی یگانه، حمید عبداللهیان، تهران، طرح آینده، ۱۳۸۶.
۲۴. نظریه‌های ارتباطات، سورین ورنر و تانکارد جیمز، ترجمه علی رضا دهقان، تهران، دانشگاه تهران مؤسسه چاپ و انتشارات، ۱۳۸۴.
۲۵. کاربرد نظریه‌های ارتباطات، سون ویندال، جین اولسون، نبوسیگناتیز، ترجمه علی رضا دهقان، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۶.
۲۶. اسلام و جهانی شدن، سید محمد شیرازی، ترجمه عبدالحسین هراتی، قم، یاس زهرا(س)، ۱۳۷۸.
۲۷. جهان آینده در اندیشه اسلامی، علی رضا عظیمی فر، قم، مهر امیرالمؤمنین(ع)، ۱۳۸۸.
۲۸. اسلام و جهانی شدن، یوسف قرضاوی، ترجمه موسی تیموری، تایباد سنت، ۱۳۸۲.
۲۹. اسلام و العالمی و الاسلام، سید محمد قطب، بیروت، دارالشروق، ۱۹۸۰.
۳۰. جهانی شدن فرهنگ، احمد گل محمدی، تهران، نشرنی، ۱۳۸۳.
۳۱. چشم‌اندازهای جهانی، گیدنز، آنتونی، ترجمه محمد رضا جلالی پور، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴.

فصل سوم

عملیاتی کردن طرح تحقیق

(نگارش پایان نامه)

تقدم آموزش کافی بر پژوهش، اصلی مهم در پایان نامه نویسی است. کسی که می خواهد درباره مسئله روان شناختی، پایان نامه بنویسد، باید با برخورداری از آموزش کافی در گستره روان شناسی بتواند چارچوب نظری، روش ها، ابزارها، مقیاس ها و مبانی آن علم را بشناسد. این امر در حوزه دین پژوهی اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا مسائل معرفتی این حوزه، مسائلی چند تباری اند. برای نمونه، دانش پژوهی که می خواهد در مورد رابطه بین توکل به خدا و موفقیت شغلی، پایان نامه بنویسد، باید بداند که این مسئله ریشه در چه علومی دارد.

علاوه بر دانش، برخورداری محقق از مهارت های منطقی و روش شناختی نیز شرط کام یابی در تدوین پایان نامه است. مهارت روشی را می توان دو گونه دانست:

۱. مهارت های نرم افزارانه؛
۲. مهارت های سخت افزارانه.

منظور از مهارت های نرم افزارانه، مهارت در اخذ روی کرد و به کار گرفتن روش های مناسب تحقیق است. مهارت در اخذ روی آورد درون دینی و به کارگیری روش های مطالعه های تطبیقی، تاریخی، تحلیلی، تجربی، پدیدارشناختی و میان رشته ای نمونه هایی از مهارت روشی نرم افزارانه اند.

اما مهارت های سخت افزارانه از اهمیت بیشتری برخوردارند؛ داشتن مهارت های سخت افزارانه، بدین معناست که در تدوین پایان نامه چگونه بتوانیم ماخذ شناسی کنیم، پرونده علمی تشکیل دهیم، یادداشت برداری کرده و تحلیل یادداشت ها را انجام دهیم؟

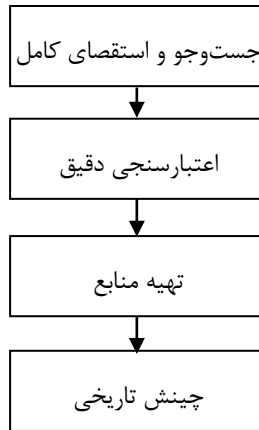
فرایند تحقیق همچون فرایند تولید یک کالاست و آغاز آن، گردآوری داده‌ها و یافته‌ها و آن‌گاه تبدیل داده‌ها به اطلاعات و سپس پردازش اطلاعات برای تولید علم است.

بسیار مهم است که یافته‌ها، با مسئله تحقیق مرتبط، صادق، دقیق، واضح و مستند باشند تا به عنوان مواد اولیه بتوانند شایستگی ورود به چرخه پژوهش را پیدا کنند.

بنابراین، در اجرای طرح تحقیقاتی در مطالعه‌های کتابخانه‌ای، سه گام عمده را باید طی می‌کنیم: تشکیل پرونده علمی، یادداشت برداری از منابع و سنجش و تحلیل یادداشت‌ها.

۱. تشکیل پرونده علمی

تشکیل پرونده علمی، خود مرکب از گام‌هایی چون: شناسایی، ارزیابی، نقد و اعتبارسنجی، تهیه منابع و چینش تاریخی است که باید به ترتیب طی شوند.

نخستین گام در مطالعه کتابخانه‌ای شناسایی منابع و مآخذ تحقیق است و وقوف محقق به این منابع، توانایی او را در تحقیق افزایش می‌دهد. این منابع،

شامل: کتاب های چاپی، دست نویس، پایان نامه های تحصیلی و مقاله های علمی-پژوهشی است.

دومین گام، سنجش و پالایش منابع به دست آمده است که باید از نظر اعتبار منابع و ارتباط آنها با مسئله تحقیق، مورد توجه قرار گیرد. استناد به منابع غیراصل و نامعتبر، تلاش محقق را بی ثمر می سازد.

در سومین مرحله، به تهیه منابع معتبر می پردازیم. اصل کتاب یا تصویر آن و یا CD آن تفاوتی ندارد. ولی باید مشخصات کامل کتاب شناسی را در صفحه اول آورد و در مورد استفاده از نرم افزارها، تطبیق با اصل کتاب ضروری است.

در گام چهارم، چینش تاریخی منابع، از نظر ترتیب زمانی، از گذشته به آینده است؛ زیرا ذهن ما در مطالعه تاریخی یک مسئله و فهم تطور آرا از سلف به خلف، خلاقیت خود را باز می یابد. چینش تاریخی منابع می تواند تطور آرا، تکامل نظریه ها و ترمیم و بازسازی ها را در حوزه مطالعاتی نشان دهد. پس، ابتدا کار پژوهش را باید از قدیمی ترین منبع آغاز کرد.

۲. یادداشت برداری

حال که مواد خام را یافته ایم، باید از میان آنها مواد شایسته تحقیق را اخذ کنیم. در یادداشت برداری، باید شیوه ای را برگزینیم که در مرحله گردآوری و پردازش اطلاعات، کم ترین زمان ممکن را طلب کند. همچنین، شیوه ای باشد که تمرکز ذهنی را برای محقق فراهم آورد و دیگر اینکه، یادداشت برداری مسئله محورانه، نسبت به شیوه موضوع محورانه بهتر است و در نهایت، به یاد داشته باشیم که در یادداشت برداری، ترتیب تاریخی رعایت شود. در مقام یادداشت برداری شیوه اختصار نویسی را باید اخذ کنیم و مطالب را با بیانی موجز یادداشت برداری کرده و پس از اتمام یادداشت، نام منبع، جلد و صفحه را به اختصار بنویسیم.

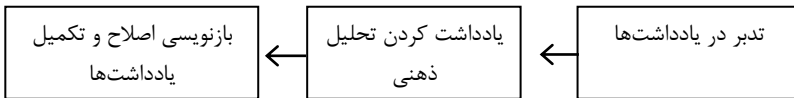
برای نمونه، وقتی می خواهید در مورد «چیستی علم کلام» تحقیق کنید، آن را به مسائل جزئی تر تجزیه کرده اید و یکی از آن مسائل، علم کلام از منظر

اندیشمندان است. در این صورت، به ترتیب تاریخ، اقوال علما را تا زمان معاصر یادداشت برداری می‌کنیم.

۳. پردازش اطلاعات

در این مرحله، محقق اطلاعات به دست آمده را به عنوان مواد اولیه شایسته به کار می‌گیرد تا از طریق آنها، به اطلاعات جدید و در نهایت، به نوآوری برسد. بهترین ملاک برای واحد تحقیق، مسئله و ریز مسئله است. در مرحله یادداشت برداری، گفتیم که یادداشت‌های مربوط به هر مسئله را ذیل هر یک بیاورید، اما اینجا می‌گوییم که یادداشت هر ریز مسئله را به صورت مستقل مورد تحلیل و پردازش قرار می‌دهیم و به این صورت عمل می‌کنیم:

در مرحله تدبر با یادداشت‌های مسئله محور با ترتیب تاریخی مواجه ایم. تنها کافی است با تمرکز به این یادداشت‌ها به مقایسه دقیق دیدگاه خلف و سلف پردازیم، تحلیل کنیم و هرگونه تفاوت، تشابه، اخذ، اقتباس، ترمیم، بازسازی، نقض و نوآوری را شکار کنیم. در این مرحله، باید از هرگونه شتاب زدگی پرهیز کرد.

مرحله دوم، نوشتن تحلیل‌های ذهنی است. این تحلیل‌ها به سرعت ظهور می‌یابند و با شتاب سپری می‌شوند؛ کتابت دامی است برای صید این اطلاعات. باید این موارد را در برگه جداگانه‌ای نوشت. البته باید این بخش از تحقیق را در شاداب‌ترین اوقات انجام داد تا جَولان ذهنی لازم انجام گیرد.

در مرحله سوم که نوبت به بازنویسی می‌رسد، باید یادداشت‌ها و تحلیل‌های شخصی و اطلاعات جانبی را در نظر داشت و برگه مربوط به تحلیل اطلاعات را محور قرار داده و آن را براساس یافته‌های دیگر، اصلاح، بازنویسی، تکمیل و تدقیق کرد، حتی اگر لازم باشد که دوباره به متن اصلی برای اتقان کار در پاره‌ای از موارد مراجعه کنیم.

ساختار پایان نامه

در واقع، مراکز و مؤسسه های گوناگون، ساختارهای متفاوتی را بر اساس سلايق خود پیشنهاد می کنند. آنچه مهم است دست یابی به یک رویه واحد است تا دانش پژوهان با خیال راحت و آرامش کافی به همان رویه عمل کنند. با توجه به شرایط خاص در مطالعه های دینی، ساختار زیر برای پایان نامه ها و رساله ها پیشنهاد می شود:

۱. عنوان فارسی؛ ۲. پیش نوشت ها (تقدیم، اهداء و...); ۳. چکیده؛ ۴. فهرست ها؛ ۵. مقدمه؛ ۶. متن اصلی، شامل فصل های گوناگون (از فصل اول تا آخر)؛ ۷. نتیجه گیری؛ ۸. پیوست ها؛ ۹. نمایه (در صورت نیاز)؛ ۱۰. کتاب شناسی (منابع و مأخذ)؛ ۱۱. چکیده انگلیسی یا عربی (در صورت نیاز)؛ ۱۲. عنوان انگلیسی یا عربی (در صورت نیاز).

پایان نامه و رساله، یک سند علمی و رسمی است و باید ساختار یکنواخت، منسجم و استاندارد داشته باشد. هر چیزی باید در جای خود قرار گیرد و ارتباط منطقی در میان ساختار آن نیز مشهود باشد. بنابراین، باید از یک رویه متفق علیه و مورد توافق جمعی پیروی کرد.

۱. عنوان پایان نامه

عنوان، باید دقیقاً همانی باشد که در طرح پژوهشی پیشنهادی، از سوی مرجع تصویب کننده تصویب شده است، مگر آنکه از طریق فرایندی قانونی، تغییر داده شود.

عنوان تحقیق در واقع، دریچه ای است تا از طریق آن، خواننده با افق و محتوای یک تحقیق آشنایی کلی پیدا کند و یا با تأمل در آن بتواند قلمرو و گستره تحقیق را دریابد. عنوان تحقیق، زمینه ساز ایجاد انتظار و ذهنیت هایی است که موجبات چگونگی قضاوت در مورد کلیت رساله پژوهشی را فراهم می آورد. از این رو، محققان همواره باید دغدغه آن را داشته باشند که موضوع خود را به گونه ای عبارت بندی کنند که در خواننده، انتظاری فراتر یا کم تر از

آنچه در نظر دارند، ایجاد نشود. از سویی دیگر، در نگاه اول، خواننده را به مطالعه پایان‌نامه تشویق و ترغیب کنند. بنابراین، باید به توصیه‌های زیر توجه کافی داشته باشد:

۱. استفاده از واژه‌ها و تعابیر دقیق؛
  ۲. ایجاد وزن و آهنگی خاص در عبارت موضوع؛
  ۳. کوتاه و مختصر بودن و بدون به‌کارگیری واژه‌های مترادف؛
  ۴. رعایت سلاست و بلاغت؛
  ۵. غیرسؤالی بودن عبارت و عنوان؛
  ۶. متناسب بودن با روش تحقیق (اگر می‌خواهد واژه‌هایی چون «بررسی» «مطالعه»، «تبیین» و «طراحی» را در نظر بگیرد، این واژه‌ها با روش تحقیق هم‌خوانی داشته باشد).
- به طور کلی، عنوان باید فشرده و مختصر باشد و هدف‌های تحقیق را به روشنی نشان دهد. بزرگ‌نمایی و مبالغه در عنوان، انتظاری مضاعف در خواننده ایجاد می‌کند و محتوای پایان‌نامه، نمی‌تواند پاسخ‌گوی آن باشد. عنوان مناسب، تأثیر فراوانی در جذب مخاطب دارد. در حقیقت، عنوان شبیه یک آدرس است که خواننده را به اثر راهنمایی می‌کند.

۲. پیش‌نوشت (صفحه‌های آغازین)

برخی از دانشگاه‌ها و مؤسسه‌ها، برای اموری چون: اهدا، سپاس‌گزاری و حقوق معنوی، صفحه‌های جداگانه‌ای را در آغاز رساله و پیش از چکیده اختصاص می‌دهند که متناسب با رویه آنها باید اقدام کرد. به طور معمول در رساله‌ها، از حمایت‌های مادی و معنوی اشخاص حقیقی و حقوقی و همچنین، از گروه‌های آموزشی و پژوهشی یا اساتید تقدیر می‌شود. باید دانست که حقوق مادی پایان‌نامه‌ها از نظر نتایج مطالعه‌ها، خلاقیت‌ها و نوآوری‌ها از آن دانشگاه یا مؤسسه‌ای است که به عنوان دانشجوی یا طالب علم در آنجا به تدوین پایان‌نامه پرداخته‌ایم. در مورد حقوق معنوی،

برخی آن را مربوط به پژوهشگر و برخی دیگر علاوه بر دانشجو، آن را به استاد راهنما نیز متعلق می دانند. دیدگاه نزدیک تر به اخلاق پژوهشی، آن است که استاد راهنما و مؤسسه مربوطه را نیز صاحبان حقوق معنوی بدانیم. بحث سوم، تقدیم اثر است. اینکه حاصل تلاش علمی را که جنبه معنوی دارد، به اشخاصی اهدا کنیم. برخی اهدای چنین اثری را فرصتی مغتنم، برای تکریم عزیزانی، چون: پدر، مادر، همسر، استاد، مربی و... می دانند. پایان نامه حاصل یک تلاش پی گیر و محصول بضاعت علمی یک دانش پژوه و تحفه ای است ارزشمند برای پیشکش به کسانی که مرهون زحمت هایشان هستیم؛ کسانی که لطف بی انتهایشان شامل حالمان شده است. باید توجه داشت که هر چه این امر از چارچوب «تعارف های عرفی» خارج شود و تحفه کسانی شود که اهلیت آن را دارند، شایسته تر است. مانند: «تقدیم به او که جهان در انتظار اوست و با درخشش نورش، گیتی به روشنی می نشیند» و...

۳. چکیده

چکیده دو نقش عمده دارد:

۱. جست و جوی الکترونیکی را در شبکه های اطلاعاتی ممکن می سازد. از آنجا که، آوردن همه پایان نامه در سایت امکان پذیر نیست، محقق از طریق آرایه چکیده مقاله، دست یابی به خلاصه پایان نامه را ممکن می سازد و با محققان دیگر، ارتباط برقرار می کند؛

۲. با توجه به عصر انفجار اطلاعات و فراوانی تحقیقات عرضه شده، صرفه جویی در وقت خواننده، یک اصل اخلاقی در حرفه پژوهش است. چکیده پایان نامه به خواننده کمک می کند تا در مورد تخصیص وقت برای مطالعه همه پایان نامه، تصمیم بگیرد.

پس چکیده باید آینه تمام نمای پژوهش باشد و به گونه ای تدوین شود که همه رساله اعم از مسئله، فرضیه، ادله و شواهد، روش، نقد فرضیه های رقیب و نتایج تحقیق را نشان دهد. استاندارد کمی چکیده، در حدود سیصد کلمه

است. به هنگام چکیده‌نویسی، باید دقت کنیم تا با آسیب‌های زیر مواجه نشویم:

الف) تبدیل چکیده به فهرست؛ چکیده هرگز مروری بر مباحث رساله نیست. **ب) تبدیل چکیده به طرح مسئله؛** برخی از افراد، در چکیده به شرح و تفصیل موضوع پایان‌نامه، مسائل آن و ضرورت بحث از مسئله می‌پردازند که نادرست است. البته بیان اجمالی مسئله نیز از مباحث چکیده است، اما سهم آن، متناسب با سهم حجم چکیده است، نه اینکه اهم مطالب چکیده بر محور بیان مسئله بنا شده باشد.

ج) ارجاع به مآخذ؛ رویکردی با معرفی منابع و مآخذ در چکیده نیز، نادرست است.

د) بیان خطایی؛ ادبیات چکیده، باید همانند ادبیات رساله باشد. در واقع، استفاده از زبان انگیزشی، بیان شعارگونه، گزاف‌گویی و خطابه در شأن رساله و مقاله علمی نیست.

۴. فهرست مطالب

فهرست مطالب، خواننده را با عنوان‌های کلی پایان‌نامه آشنا می‌سازد. فهرست باید به گونه‌ای تنظیم شود که خواننده به آسانی بتواند قسمتی که مورد نظر اوست را پیدا کند. به طور معمول، در پایان‌نامه از فهرست اجمالی پرهیز و فهرست تفصیلی را تنظیم می‌کنند و بدون افراط و تفریط، تمامی جزئیات و قسمت‌های تشکیل‌دهنده فصل‌ها و بخش‌ها، در این فهرست، آورده می‌شود.

پایان‌نامه و رساله مانند کتاب، دارای فهرست‌های گوناگونی است. عمده‌ترین فهرست‌ها عبارت‌اند از: فهرست اجمالی، فهرست تفصیلی، فهرست جدول‌ها، نمودارها، تصاویر و فهرست علائم اختصاری.

نقش عمده‌ارائه فهرست در آغاز پایان‌نامه، تسهیل و تصحیح ارتباط خواننده با پایان‌نامه است. به همین دلیل، دقت و وسواس کافی، کارآیی

فهرست را افزایش می دهد. فهرست آیه ها، روایت ها، اشعار، امثال و مانند آن را تنها در بخش پیوست و نمایه می آوریم.

۵. مقدمه (کلیات)

در مقدمه، به مباحث زیر می توان اشاره کرد: بیان مسئله، پیشینه تحقیق و ضرورت آن، فرضیه ها، چارچوب نظری، روش آزمون فرضیه، ساختار مباحث و منطق حاکم بر ترتیب فصول و نتایج تحقیق.

دانش پژوه، با اختصاص چند صفحه به عنوان مقدمه، تلاش می کند تا دریچه ای کلی و گسترده را بر روی خواننده بگشاید. نقش اساسی مقدمه در پایان نامه، آن است که به گونه ای کلی، اهمیت و ضرورت قلمرویی که موضوع در آن شکل می گیرد را نشان می دهد. در مقدمه، بیشتر به وضعیت و شرایطی اشاره می شود که پژوهشگر، با درک آنها به موضوع رساله، روی آورده است. بنابراین، مقدمه نباید بیش از اندازه طولانی و جزئی نگر باشد. به طور معمول، از صفحه روی جلد تا انتهای این صفحه، از شماره گذاری متداول استفاده نمی کنند، بلکه حروف ابجد، رومی یا هر نشانه دیگری آورده می شود. در مقدمه، موارد زیر مورد بررسی قرار می گیرند:

الف) طرح مسئله

طرح مسئله، نقش مهمی در سامان منطقی رساله دارد. از طریق صورت بندی مسئله، می توان از پراکنده کاری و حاشیه زدگی مصون ماند. مهم ترین وظیفه محقق، بیان درست مسئله و ارائه راه حل مناسب به آن است. به همین دلیل، در طرح مسئله باید ارتباط بین مسئله و پاسخ آن بیان شود. طرح دقیق مسئله، ارتباط منطقی مباحث و تناسب ادله و مدعا باید به خوبی تأمین شود. هر چه تصور خود و خواننده را از مسئله تحقیق بیشتر روشن کنیم، کارایی و اثربخشی رساله بیشتر می شود. صورت بندی منطقی مسئله، بیان پرسش ها و مسائل فرعی و بیان انگیزه محقق از انتخاب مسئله را می توان در طرح مسئله آورد.

ب) پیشینه تمقیق

در پیشینه تحقیق باید مشخص شود که:

۱. نقاط قوت و ضعف تحقیق‌های پیشین در چیست و پژوهش شما با توجه به چنین پیشینه‌ای، چه ضرورتی برای انجام دارد؟
۲. آیا اساساً مسئله جدیدی را به میان آورده و مورد بررسی قرار داده‌اید؟
۳. آیا مسئله تحقیق شده قبلی را با فرضیه‌ها و مبانی جدیدی مطرح کرده‌اید؟
۴. آیا همان مسئله و فرضیه را در شرایط نوینی به تحلیل و آزمون کشیده‌اید؟

ج) ضرورت تمقیق

بیان ضرورت تحقیق انسان را از پرداختن به امور تکراری و بی‌فایده مصون می‌دارد. در بیان ضرورت تحقیق، هدف پایان‌نامه و اهمیت آن را می‌آورید. البته بیان فواید تحقیق هم مانعی ندارد. ضرورت تحقیق را باید در پرتو گزارش مستند و نقد مستدل پیشینه تحقیق نشان دهید.

د) فرضیه

فرضیه، پاسخ حدسی و اولیه محقق به مسئله تحقیق است. بعضی از محققان، پیش‌فرض‌ها را همان فرضیه تحقیق می‌پندارند که این درست نیست. پیش‌فرض‌ها، مقدمه و مبادی تصویری و تصدیقی هستند که تحقیق بر آنها استوار است. اما محقق آنها را به عنوان مسئله، مورد بحث تفصیلی قرار نمی‌دهد. در حالی که فرضیه، پاسخ محقق به مسئله است؛ به گونه‌ای که تمام تحقیق، صرف ارزیابی و آزمون آن فرضیه خواهد شد.

برخی هم، فرضیه تحقیق را حدس بن‌خردانه‌ای درباره رابطه دویا چند متغیر دانسته‌اند که به صورت جمله خبری بیان می‌شود و بیانگر نتایج مورد انتظار است.

این تعریف تنها بر فرضیه در نوع خاصی از تحقیقات مانند تحقیقات هم‌بستگی که به کشف یا تبیین رابطه بین متغیرهای گوناگون با استفاده از

ضریب هم بستگی توجه دارد، می پردازد و بر پژوهش های دیگر، مانند: تحقیقات کیفی، زمینه یابی و تحلیل منطقی صدق نمی کند.

البته رابطه بین دو یا چند متغیر در مطالعه های دینی نیز قابل مشاهده است، به ویژه در رهیافت های تاریخی، تطبیقی، درون دینی و مطالعه های اخلاقی، پرداختن به چنین تحقیق هایی اولویت دارد؛ مانند: «بررسی ایمان و آرامش روانی در قرآن». اما بسیاری از پژوهش های دیگر، نسبت بین دو متغیر را جست و جو نمی کنند. بیشتر مطالعه های فلسفی، پژوهش های تحلیلی، منطقی، مطالعه های کلامی، فقهی، اصولی و حتی مسائل گوناگون در قرآن پژوهشی، اساساً معطوف به هم بستگی نیستند؛ مانند: بحث از ترجمه ناپذیری قرآن و واکاوی مسائل و موضوع های گوناگون.

ه) روش تمقیق

تلاش محقق در پایان نامه برای اثبات و تأیید فرضیه خود و نفی فرضیه های رقیب است که این امر، به چارچوب نظری، روش و ابزارهای مناسبی نیاز دارد. محقق در طرح تحقیق، به اجمال روش خود را معرفی می کند، اما در مقدمه رساله، همه عناصر روش شناسی تحقیق به نحو تفصیلی و با اشاره به جزئیات ارائه می شود. علاوه بر آنها، محقق دلایل خود را در مورد انتخاب این روش ها و ابزارها می آورد. برای نمونه، در بررسی مسئله «دامنه و شعاع عصمت نبی ﷺ» باید تبیین شود که چرا روش کلامی را اخذ می کند و یا چرا روش مطالعه های درون دینی را بر میگزیند. یا وقتی از رهیافت های میان رشته ای استفاده می کند، باید نشان دهد که مسئله تحقیق، از مسائل چند تباری است. افزون بر این، باید روش و الگوی پژوهشی خود را در رهیافت میان رشته ای بنگارد.

و) پیش و فصل بندی مطالب

از نکته های مهم در مقدمه، بیان فصل های پایان نامه، ترتیب آنها و منطق حاکم بر ترتیب چینش آنهاست؛ به گونه ای که انسجام و ارتباط منطقی رساله معلوم شود. باید فصل های رساله و چرایی ترتیب این فصول و به وجود آمدن این نقشه راه تبیین شود.

(ز) بیان اجمالی حاصل پژوهش (نتیجه نهایی)

در اینجا تنها به بیان اجمالی نتیجه پژوهش، بسنده می‌کنیم. ادله و مستندها و سایر مباحث مربوط در متن پایان‌نامه می‌آید.

۶. متن اصلی رساله

متن اصلی، شامل تعدادی از فصول است که از پیش، در نظر گرفته شده است. البته در تهیه محتوای فصل‌ها، باید از پرداختن به مقدمه‌های دور، پرهیز کرده و به بررسی مطالبی پرداخت که ما را به هدف نزدیک‌تر می‌سازد.

۷. نتیجه و جمع‌بندی

بخش پایانی رساله، رایحه نتایج آن است. پایان‌نامه، گزارش مستند و مستدل از تحقیق است که به تفصیل بیان می‌شود. در پایان، می‌توان نتایج تحقیق را بدون استدلال، استناد و ارجاع، گزارش داد. البته باید با امانت‌داری و صداقت، تنها به آنچه از پایان‌نامه به دست می‌آید، بسنده کرد.

۸. پیوست

پس از اتمام پایان‌نامه، می‌توان پیوست‌ها را نیز آورد. پیوست‌ها می‌توانند شواهد گوناگونی از عناوین و عبارات‌هایی باشند که در پایان‌نامه به دلیل اختصار و انسجام، از آوردن آنها خودداری شده است. یادداشت‌های گوناگون و نمونه‌های قابل تأمل را هم می‌توان در این بخش آورد.

۹. نمایه

نمایه‌ها اهمیت فراوانی در سهولت استفاده از پایان‌نامه‌ها دارند. البته آوردن نمایه‌ها، الزام قانونی ندارد، اما می‌توان اعلام، مکاتب، شخصیت‌ها، مفاهیم و اصطلاح‌ها، کتاب‌ها، اشعار، روایت، آیه‌ها و... را آورد.

۱۰. کتاب‌نامه

شامل گزارشی مرتب از منابع و مآخذ مورد استفاده در پایان‌نامه با همه مشخصات چاپی است. منابع تحقیق، شامل همه اسناد قابل مراجعه و به

- عبارتی، یعنی کتاب اعم از چاپ شده یا دست نویس، مقاله های علمی - پژوهشی، سایت های معتبر و نرم افزارهای شناخته شده اند.

آشنایی با شیوه ارجاع

اعتبار علمی پایان نامه، به مستند و یا مستدل بودن مباحث آن است. استدلال متقن و استناد معتبر، ملاک سنجش و ارزش گذاری علمی رساله است. منظور از ارجاع نویسی، ارائه مستندهای یک سخن، انگاره و یا دیدگاه است و نقش و فایده آن، امانت داری در حق صاحبان دیدگاه، سهولت مراجعه خواننده به اصل سخن و دریافت زمینه های آن در مآخذ مربوط است.

نگارنده پایان نامه در مواضع گوناگون باید به بیان مستندها پردازد. به هنگام نقل یک سخن یا گزارش از یک پژوهش نظام مند، نقد دیدگاه و ارزیابی نظریه ای خاص و حتی در مورد نوشته های پیشین خود و البته ملاک ارجاع در تمامی موارد، رؤیت دقیق منابع است. گرایش به انبوه سازی مآخذ و استفاده از مآخذ دیگران، بدون رؤیت اصل اثر، غیراخلاقی و گاهی خبط آور است.

ارجاع نیز به شیوه های گوناگونی انجام می شود؛ ارجاع در پایان هر فصل، ارجاع در پاروقی و ارجاع در متن، سه شیوه عمده اند. در بیان این سه شیوه، ترتیب زمان رواج آنها لحاظ شده است. ملاک در انتخاب هر شیوه، سهولت، تمرکز ذهنی خواننده و رواج جهانی آن است. البته شیوه ارجاع دهی نیز باید بنا به شیوه نامه نگارش هر دانشگاه، پژوهشگاه، پژوهشکده، مؤسسه یا مرکز پژوهشی صورت گیرد. یکی از شیوه های آدرس دهی کتاب و مقاله به صورت زیر انجام می گیرد.

آدرس دهی مقاله

هنگام آدرس دهی مقاله، باید به شیوه زیر عمل کنید:

نام خانوادگی، نام نویسنده، عنوان مقاله (ترجیحاً داخل «»)، نام کامل مجله، سال انتشار، شماره جلد، شماره صفحه.

در مورد مقاله های دایرة المعارفها، پس از نام مجموعه، به نام ویراستاری

سر ویراستار و ویژگی‌های چاپی اشاره می‌کنیم. مانند: ناجی حسین، «پوریای ولی»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، زیرنظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳، صص ۷۴۴۷۴۳.

آدرس‌دهی کتاب

برای آدرس‌دهی کتاب به شیوه زیر عمل می‌کنیم:
نام خانوادگی، نام نویسنده، نام کامل کتاب، نام مصحح، محقق، مترجم، محل نشر، ناشر، سال انتشار.

آشنایی با شیوه نگارش

نگارش پایان‌نامه با توجه به جهت‌گیری پژوهشی پایان‌نامه، نگارش آن دشوار است و باید بر پایه زبان معیار باشد. ورود عناصر زبانی متروک، منسوخ و یا مهجور، اصرار در عربی زدایی، گرتة برداری از زبان بیگانه و کاربرد عناصر زبان محلی، سبب دوری نگارش پایان‌نامه از زبان معیار می‌شود. اصطلاح‌های علوم را باید با دقت و درستی به کاربرد. درست نویسی و رعایت ساختار الفاظ و رعایت نظم نگارشی نیز دواصل مهم در تدوین پایان‌نامه است. پس از نگارش پایان‌نامه بهتر است آن را از نظر درستی و دقت عبارت‌ها بازخوانی و آن را براساس شیوه نگارش فرهنگستان ویرایش کنید. هر شیوه‌نامه مقبول در مؤسسه یا دانشگاه محل تحصیل، می‌تواند ملاک انجام عمل قرارگیرد.

فصل چهارم

اصول نقادی، ارزیابی و

آسیب شناسی پایان نامه ها

موانع، مشکلات و آسیب شناسی پایان نامه ها

اگر پژوهشگر به اصول و قواعد پایان نامه نویسی پای بند نباشد، به قطع، دچار آسیب ها و چالش های پیش رو خواهد شد و از کیفیت و درجه علمی تحقیق وی کاسته می شود. برخی از این آسیب ها عبارت اند از:

۱. یکسونگری

عواملی که سبب یکسونگری در تحقیق می شود، عبارت اند از: داشتن حب و بغض به موضوع، دسترسی نداشتن به همه اطلاعات لازم، تقدیس و تکفیرها و تعصب های قومی و مذهبی و سیاسی، نفع و ضررها و کانالیزه شدن اطلاعات و مانند آنها.

وقتی نوشتار علمی با احساسات، اهانت ها و تملق ها آمیخته شود، اگر چه شامل حقایق هم باشد، حقایق آن مغفول واقع خواهد شد و خواننده نیز تحت تأثیر احساسات، به موضع گیری نادرست سوق خواهد یافت.

۲. عامیانه سازی

حاصل تحقیق نباید برای عوام مطرح شود؛ زیرا آنها با سنت ها و مسائل عادی و عرفی، خو گرفته و با اندیشه نویسی مخالف اند و به نوعی، احساسات و عواطف شان بر عقولشان حاکمیت دارد. به همین علت، نوشتار علمی نباید به

سادگی گفتار عامیانه باشد، بلکه باید از اصطلاح‌ها و مفاهیم علمی خاصی تبعیت کند. هرچند این امر مورد توجه نسبی قرار می‌گیرد اما تذکر این مورد، حکایت از اهمیت بخشی به این مهم است.

۳. کاهلی در تتبع و تفکر

در واقع، هیچ کس با مراجعه به یک کتاب، محقق نمی‌شود. در تحقیق علمی، باید تمام منابع و اطلاعات لازم را تتبع و جمع‌آوری کرد. همچنین، تحقیقی که حاوی تحلیل و نظریه‌ای نوین نیست و سراسر آن را نقل قول فرا گرفته، چندان فایده‌ای بر آن مترتب نیست و ارزش علمی ندارد.

۴. انعطاف ناپذیری در برابر حقایق

جمود بر اقوال بزرگان و شخصیت زدگی یا اصرار بر دیدگاه شخصی، محقق را دچار یکسونگری می‌کند و او را به مکابره و دفاع تکلف آمیز وامی‌دارد. اساس تحقیق آن است که به گفته و نظریه‌های دیگران، به دیده شک و تردید نگریسته شود، مگر آنهایی که بدیهی و یا منتهی به بدیهی هستند.

۵. مسئله محور نبودن پایان‌نامه‌ها

انتخاب موضوع و مسئله مورد نیاز و توجه به تخصصی بودن آن، بسیار با اهمیت است. موضوع‌یابی و مسئله‌شناسی امری بسیار حساس و ظریف است و تنها کسانی می‌توانند به این مهم دست یابند که در عرصه نظر و یا عمل دغدغه لازم را داشته باشند و با موشکافی و واقع‌نگری و نیازشناسی به موضوع‌ها و مسائل مبتلا به، دست یازند و با انجام این تحقیق‌ها، گره‌ای از پیچیدگی‌ها، غوامض و ابهام علمی بردارند و راه تولید علم را به ویژه در ساحت علوم دینی با گرایش‌های گوناگون هموار و با اطمینان از اثربخشی آن، اقدام به پژوهش کنند. هرگونه تسامح و سهل‌انگاری در این راستا، از وجاهت علمی کار می‌کاهد و آن را دچار موازی کاری و تکرار بی‌رویه می‌سازد.

باید دانست که هر چقدر تهیه پایان‌نامه‌ها به طول بینجامد، ما بیشتر دچار موازی کاری، سطحی‌نگری، تکرار و خروج از جاده نوآوری و تحقیق می‌شویم.

ناگفته پیداست که اگر نیروی عظیم و مؤثر طلاب، به سوی کشف و حل مسائل رهنمون شود، بسیاری از مسائل بی پاسخ، گره گشایی و حلاجی می شوند و در پرتو این تلاش علمی، شکوفه های نوآوری علمی به برگ و بار می نشینند. چه بسیارند انگیزه های متعالی و توان علمی که در اثر ناآشنا بودن به مسائل و موضوع های هدایت شده، به بیراهه سوق می یابند و نتیجه ای دور از انتظار عاید می شود. باید به تدریج در کنار تحقیق های موضوع محور، بسیاری از پایان نامه ها را به سوی تحقیق های مسئله محور رهنمون ساخت تا این مسائل، از زاویه ای خاص و با ژرف نگری، واکاوی شده و با دست یابی به عمق و زوایای پنهان این مسائل، به تدریج به تولید فکر دامن زده و پاسخ گوی سؤال هایی نوآمد و کارآمد بود.

۶. کمبود اساتید مجرب و متخصص

کیفی سازی و هدایت پایان نامه ها، به وجود اساتیدی مجرب و متخصص نیاز دارد. این اساتید باید با اصول تحقیق و روش نگارش پایان نامه ها، آشنا و از توانمندی علمی و نوآوری نسبی برخوردار باشند. پذیرش بیش از اندازه مسئولیت، راهنمایی یا مشاوره پایان نامه های متکثر به دلایلی چون: بالا بودن تعداد دانشجویان، پذیرش رساله به عنوان یکی از شاخص های نشانه برتری و مقبولیت استاد نسبت به همکاران دیگر، اخلاقیات ویژه و حسن معاشرت استاد، وضعیت خاص تخصصی استاد و مانند آن، از ارتقای کیفی و دقت در کار خواهد کاست و از آن گذشته، امکان رشد علمی را نیز از اساتید راهنمای دیگر خواهد گرفت.

۷. پر مشغله بودن اساتید

اختصاص ندادن زمان لازم برای راهنمایی و ارایه مشاوره از سوی استادان، به دلایلی چون: تدریس بسیار، جدی نگرفتن پایان نامه نویسی، آشنا نبودن دقیق برخی از اساتید با مبانی و روش های نوین تحقیق و در نتیجه، حساسیت نداشتن آنها به بسیاری از قواعد تحقیق و عدم اهتمام جدی به مهارت افزایی

به علت نداشتن فرصت کافی، نبود مکان مناسب برای گفت‌وگو و بحث با دانشجویان، از آسیب‌های جدی در پایان‌نامه‌نویسی است. بنابراین در پایان‌نامه‌نویسی نباید تنها به شهرت علمی اساتید توجه داشت بلکه باید میزان وقت آنان را در نظر گرفت.

۸. شتابزدگی یا سخت‌گیری بی‌رویه در تصویب

آشنا نبودن برخی از افراد تصمیم‌گیر با مبانی و تکنیک‌های روش تحقیق نیز کار را دچار آسیب‌هایی اساسی می‌کند. این ناآشنایی ممکن است به صورت‌های زیر تجلی یابد:

الف) وارد کردن ایرادهای غیرعلمی و روش‌شناختی بر طرح‌های تحقیق که از سوی دانشجویان برای تصویب ارایه شده است؛
 ب) تصویب شتاب‌زده برخی از طرح‌های تحقیق که ابتدایی‌ترین اصول روش تحقیق در آن رعایت نشده است.

۹. ناهماهنگی بین اساتید

نبود مکانیزمی که شیوه هماهنگی تدریجی در طی مراحل انجام تحقیق را بین استادان راهنما، مشاوران و داوران فراهم آورد، نیز از آسیب‌های جدی در این زمینه است.

با تأسف، گاهی مشاهده می‌شود که نبود ذهنیت مشترک و وجود اختلاف سلیقه بین استادان راهنما و مشاور و داور، مدت‌ها دانش‌پژوهان را سرگردان می‌سازد، یا اینکه در مراحل پایانی تحقیق، یکی از اساتید با آنچه دانشجویان ابتدا انجام داده، مخالفت کرده و سبب هدر رفتن تلاش‌های دانش‌پژوه می‌شود.

تناقض بین دیدگاه‌های استاد راهنما، مشاور و داور، طلبه یا دانشجویان سرگردان می‌کند. اساساً نبود تقسیم کار و یک معیار و شاخصی مشخص و چگونگی بهره‌گرفتن از رهنمودهای اساتید و میزان آن از یک سو و انتظار دانشجویان از نقش اساتید راهنما و مشاوران در فرآیند تحقیق از سوی دیگر،

سبب تفاوت انتظاراتها و کندی روند تحقیق می شود. شایسته است، آیین نامه ای در مورد میزان تأثیرگذاری اساتید در پایان نامه، اعم از اساتید راهنما، مشاور و داور، تهیه شده و شرح وظایف شان به درستی مشخص شود تا دانش پژوهان نیز انتظاری فراتر از آنچه باید، نداشته باشند. پیشنهاد می شود کتابچه ای در مورد انتظاراتهای متقابل استاد راهنما، مشاور، داور و کمیته های تخصصی و دانشجو فراهم آید تا از هر گونه سوء تعبیر و سرگشتگی دانش پژوهان کاسته شود.

۱۰. کلیشه ای شدن و یکنواختی پایان نامه ها

کلیشه ای شدن قالب های ذهنی برخی از اساتید - که بحمدالله تعداد آنان محدود است - نیز از آسیب های جدی در پایان نامه نویسی است؛ زیرا برخی از استادان به علت آشنایی با یک روش یا یک آزمون آماری خاص، همه موضوع ها و فرضیه ها را در آن قالب خاص می گنجانند. بنابراین، مشاهده می شود که تمامی دانشجویانی که به راهنمایی استاد مذکور، رساله را به پایان برده اند، گویی کپی سازی و یا شبیه سازی کرده اند! و همه این قبیل پایان نامه ها از سبک و رویه واحدی برخوردارند و نوآوری خاصی در آنها دیده نمی شود.

۱۱. حجم گرایی و کثرت صفحه ها

حجم گرایی و کثرت صفحه های پایان نامه ها، بدون حساسیت بخشی به کیفیت و غنای محتوایی آن، از ارزش پایان نامه خواهد کاست. این افزایش صفحه ها را می توان گاهی در بخش هایی از ادبیات تحقیق پایان نامه ها یا خروج موضوعی از موضوع و مسئله اصلی، حاشیه پردازی و حتی در روش تاپ و صفحه آرایی پایان نامه ها نیز مشاهده کرد که البته پرهیز از حاشیه ها و پرداختن به متن اصلی و دقت در انتخاب قلم و صفحه آرایی مناسب، می تواند در صرفه جویی از کاغذ نیز مؤثر باشد.

۱۲. غیراستاندارد بودن برخی از معیارهای ارزیابی ها

از مهم ترین آسیب های پایان نامه ها، غیراستاندارد بودن بعضی از

معیارهای ارزیابی پایان‌نامه‌ها، شیوه‌های گوناگون و سلیقه‌ای نمره دادن آنهاست. اگر فرم ارزش‌یابی جلسه دفاعیه که متقن و کارشناسی شده باشد و در ابتدای صفحه پایان‌نامه‌ها آورده شود، و بر اساس آن، میانگین امتیاز داوران از هر شاخصه‌ای (بر اساس نمره داور، راهنما و مشاور) مشخص شود، بسیار مطلوب است و اخیراً تلاش‌هایی در این زمینه در حال انجام است. گاهی دیده می‌شود که شیب نمره بیشتر پایان‌نامه‌ها، در اثر تعارف‌ها یا ملاحظه شخصیت‌های کاریزمایی برخی از اساتید به سمت نمره «الف» کشیده می‌شود در حالی که بررسی علمی پایان‌نامه‌ها خلاف آن را نشان می‌دهد. برای رفع این نقیصه‌های احتمالی تعدادی از شاخصه‌های ارزیابی در انتهای همین نوشتار آمده که می‌تواند در صورت صلاح‌دید انتخاب و به شکل فرم ارزیابی در داوری‌های پایان‌نامه‌ها، استفاده و حتی ضمیمه پایان‌نامه شود تا به نوعی، آموزش به دیگران باشد و از سوی دیگر، سبب دقت ورزی داوران در ارزش‌گذاری و نمره دهی واقعی‌تر به شاخص‌ها و پایان‌نامه‌ها باشد.

۱۳. کپی برداری و تکراری بودن

کپی برداری و تکراری بودن موضوع بیشتر پایان‌نامه‌ها و محدود شدن آن به بررسی «نقش‌ها»، «رابطه‌ها»، «جایگاه»، «دیدگاه» و مانند آن نیز آفتی جدی است. اگر تدبیری اتخاذ شود که هر دانش‌پژوهی موظف باشد پیش از انتخاب موضوع با مراجعه به یک سایت داخلی و یا یک بانک اطلاعاتی مانند مرکز مدارک و اطلاعات علمی ایران، تأییدی دال بر نبودن موضوع خود اخذ کند و یا روشن شود که چند نفر دیگر هم زمان و یا با فاصله اندک از او، موضوع‌های مشابه را به انجام رسانده‌اند، از بررسی بسیاری از موضوع‌های تکراری کاسته می‌شود. این بانک می‌تواند در سطحی وسیع و یا در حوزه‌های علمیه خواهران ایجاد شود.

۱۴. همکاری نکردن مراکز علمی با دانش‌پژوهان

همکاری نکردن سازمان‌ها، دانشگاه‌ها، مراکز و مؤسسه‌های پژوهشی با

دانش پژوهان نیز به مشکلات موجود در امر تهیه پایان نامه نویسی می افزاید زیرا باعث می شود دانش پژوه اطلاعات لازم را به دست نیاورد و با سعی و تلاش فراوان آن اطلاعات را از منابع دست چندم کسب کند که این امر از اتقان کار پژوهشی می کاهد. البته این امر به دلایلی چون ترس، بی اعتمادی، پرهیز از در دسرهای دانشجویی، تلقی کردن سیاسی بودن اطلاعات و مانند آن صورت می پذیرد.

۱۵. نگارش پایان نامه به وسیله دیگران

با کمال تأسف، باید اذعان کرد که به تازگی، مراکز و مؤسسه های نوپا و بی ریشه ای ایجاد و یا در شرف شکل گیری اند که از سوی پژوهندگان به پایان نامه نویسی اشتغال دارند. این امر گذشته از اینکه، نوعی بی وجدانی و بی اخلاقی را در حق سفارش دهنده و سفارش گیرنده نشان می دهد، در مورد درآمد حاصل از اخذ مدرک که بدون پایان نامه نویسی میسر نمی شود، جای تأمل و بررسی فقهی دارد؛ زیرا این مهم از راه نادرست و فریب کاری به دست آمده و درآمد آن، دست کم شبهه حلیت دارد. بدین ترتیب، شایسته است این امر در استفتایی که باید صورت گیرد، مشخص و دست کم پس از آگاهی بخشی، دین مداران و تعهد مندان با پرهیز از واگذاری پایان نامه، از این سودجویان فاصله بگیرند.

۱۶. پایان نامه های تکراری و غیر کاربردی

حرکت کنند به سوی موضوع های جدید و نوآورانه و جهت گیری پایان نامه ها به سوی موضوع های تقریباً پیشینی و کار شده، که هیچ اثر عملی بر آنها مترتب نیست نیز از آسیب هایی جدی است. اندک اندک کسانی که با وجود تمامی محدودیت ها، مشکل ها و نامرادی ها برای ایجاد تغییر و تحول به انجام پژوهش های پر مؤونه می پردازند. در حکایت تمثیلی و مشهوری آمده که: حضرت ابراهیم علیه السلام از زنبور عسلی که در اطراف آتش «نمرودیان» برای سوزاندن

ایشان پرواز می‌کرد، پرسید: «ای زنبورا! در اطراف آتش چه می‌کنی؟ آیا نمی‌ترسی که سوخته شوی؟» گفت: «یا ابراهیم! من آمده‌ام تا آتش را خاموش کنم.» ابراهیم علیه السلام گفت: «مگر نمی‌دانی که آب دهان ناچیز تو، هیچ تأثیری بر این آتش فراوان ندارد؟»

زنبور در پاسخ گفت: «من به خاموش شدن یا نشدن آتش نمی‌اندیشم، بلکه نگران آنم که اگر روزی از من پرسند، آن هنگام که ابراهیم در آتش بود، چه کردی؟ با این کار، بتوانم بگویم من هم در خاموش کردن آتش نقش داشته‌ام.»

بنابراین، در شرایط کنونی از یک سو، انتظار مردم از دین و کارکرد آن بالا رفته و از سوی دیگر، بسیاری از زوایای پنهان مبانی و معارف دینی و کارکردهای آن برای جامعه بشری، نامکشوف مانده است. دانش پژوهان باید به سوی موضوع‌های نوین گام بردارند و دریچه‌ای جدید بر روی همگان بگشایند. به پایان‌نامه‌ها فقط به عنوان تکلیف نگاه نکنند و آن را چون دارویی ببینند که برای درمان و بهبود بخشی از بیماری‌های فکری، اخلاقی، عقیدتی و اجتماعی به کار می‌رود.

۱۷. هماهنگ نبودن با اساتید در فرایند کار

نوشتن پایان‌نامه به تنهایی و هماهنگ نبودن با استاد در طول فرآیند پایان‌نامه‌نویسی، از آسیب‌های اساسی پایان‌نامه‌نویسی است. با تأسف، گاهی اساتید نیز دچار مماشات و سهل‌گیری در این موارد می‌شوند و در مخالفت با میل باطنی خود، تنها به خاطر اتمام کار از بسیاری مسائل علمی اغماض می‌کنند. در حالی که باید توجه داشته باشند که پایان‌نامه علمی در حقیقت، کارنمای اساتید و دانش پژوهان در یک کار مشترک است و به گونه‌ای وجاهت علمی خود استاد نیز زیر سؤال خواهد رفت.

برخی از ویژگی‌های یک پژوهشگر موفق

عمده‌ترین ویژگی‌های یک پژوهشگر موفق عبارت‌اند از:

۱. داشتن اطلاعات کافی در رشته‌ای خاص و هنر اقدام به پژوهش؛

۲. بهره‌مندی از مهارت‌های لازم؛
۳. داشتن تردیدهای علمی در اقوال و نظریه‌ها (جز آنچه برای او بدیهی است)؛
۴. کنجکاو و پرسش‌گر بودن و داشتن پشتکار لازم؛
۵. توانا بودن بر استخراج همه دلالت‌ها؛
۶. پرهیز از شتاب‌زدگی و پیش‌داوری و دخیل نکردن احساس و تعصب‌های بی‌جا؛
۷. فهم عمیق و وسیع داشتن، دوران‌دیش و همه‌جانبه‌نگر بودن؛
۸. وحدت فکری، پرهیز از تضاد و تناقض در اظهارنظر؛
۹. آشنایی با منابع و تتبع و گردش علمی برای حقیقت‌یابی؛
۱۰. به‌کارگیری قوه‌تعمیم؛
۱۱. سعه صدر داشتن در تحمل باورهای مخالف؛
۱۲. نوگرا بودن و پرهیز از تحجر و جمود؛
۱۳. آشنایی و هم‌سوئی با نیازهای مخاطبان؛
۱۴. بهره‌گیری از تکنولوژی و فن‌آوری؛
۱۵. اعتماد به نفس و پرهیز از غرور و تکبر و...

بعضی از لغزش‌های احتمالی پژوهشگران

هر پژوهشگری ممکن است در مسیر پژوهش، با چالش‌ها و آسیب‌های درونی و بیرونی بسیاری مواجه شود. شاید برخی از این لغزش‌ها در حوزه آسیب‌های متن و پایان‌نامه، آمده باشد. حال به‌طور گذرا، از زاویه دید پژوهشگران و آسیب‌های احتمالی آنها، مروری به برخی از لغزش‌ها خواهیم داشت:

۱. آگاهی دقیق نداشتن از روش‌های تفصیلی و فنون نوین تحقیق؛
۲. تأثیرپذیری از موقعیت اجتماعی، فرهنگی و سیاسی؛
۳. تعصب ورزی و گرایش‌های قومی، فرقه‌ای، صنفی و سیاسی؛
۴. پیش‌داوری و اظهارنظرهای شخصی به صورت خبری؛

۵. دخیل کردن عواطف و احساسات در تحقیق؛
۶. حب و بغض‌ها و میل به جلب نظر دیگران؛
۷. تأثیر اوهام و خرافه‌ها در تحقیق در صورت عدم پیروی از روش صحیح تحقیق؛
۸. شخصیت زدگی بعضی از اندیش ورزان؛
۹. قضاوت نادرست براساس شنیده‌ها؛
۱۰. تعمیم و توسعه نابه‌جا؛
۱۱. تحقیر و سرکوب بی‌اساس عقاید دیگران و...

فرایند تکامل شخصیت علمی پژوهشگر

در واقع، هر طالب علمی در فرآیند شکل‌گیری و تکامل شخصیت علمی‌اش، از سه مرحله عبور می‌کند:

۱. دوره بهت و حیرت

در این مرحله، به پدیده‌ها از روی حیرت و شگفتی می‌نگرد و در واقع، نوعی احساس نیاز یا کوچکی در برابر آنچه دیگران انجام داده‌اند یا اندیشیده‌اند، در خویش تجربه می‌کند؛

۲. دوره نقادی

در این مرحله، معرفت‌جو رفته رفته جرئت می‌یابد تا دستاوردهای دیگران را تحلیل کند و مواضع ضعف و قوت کار آنها را (فارغ از شخصیتشان) بازشناسی و قدر و ارزش هر یک را مشخص کند؛

۳. دوره خلق و ایجاد

در این دوره، فرد می‌تواند اندیشه جدیدی را مطرح و سخن نویی را ارایه کند و حتی به علم، چیزی بیفزاید.

ابعاد نقد و معیارهای ارزیابی

البته ممکن است گاهی نقادی و خلق در هم آمیخته و هم‌زمان انجام شود. خروج از دوره بهت و ورود به مرحله نقادی، با نقد پایان‌نامه‌های تحصیلی، در دوران تحصیل به دست می‌آید. این نقادی از دو بُعد محقق می‌شود:

الف) بُعد فرهنگی

نقاد در نقادی فرهنگی، معیارهای زیر را لحاظ می کند:

یک. رعایت انصاف و عدالت در بازشناسی نقاط ضعف و قوت اثر؛

دو. بکارگیری معیارهای علمی در ارزیابی مسائل؛

سه. پرهیز از ورود در حریم شخصیتی افراد؛

چهار. مستند سازی تمامی موارد نقادی شده با ذکر آدرس دقیق؛

پنج. پرهیز از عبارت های کلی و شفاهی.

ب) بُعد علمی

نقاد، در این بخش، ساختار، محتوا، شیوه نگارش و روش های علمی به کار گرفته را بررسی کرده و دیدگاه های خود را به صورتی نظام مند مطرح می کند. اجزای این بُعد عبارت اند از:

یک. نقد ساختاری

در این بخش، سازماندهی و چارچوب به کار گرفته شده در تدوین رساله، بررسی و نقد می شود و نقاد در پی پاسخ گویی به سؤال های زیر برمی آید:

آیا اجزای «صفحه عنوان» به طور دقیق تنظیم شده است؟

آیا فصل بندی مطالب در کلیت پایان نامه، به طور دقیق انجام گرفته است؟

آیا عناصر و اجزای هر فصل، طبق استانداردهای موجود در هر یک از فصل ها گنجانده شده است؟

آیا فهرست های مطالب به درستی بیان شده است؟ و...

دو. نقد روشی

نقاد در این بخش، رساله را از زاویه روش تحقیق بررسی کرده و به سؤال های زیر توجه می کند:

آیا در موضوع تحقیق و بیان مسئله، «اصل تحدید» رعایت و رابطه آن با مسئله اصلی حفظ شده است؟

در بیان مسئله اصلی تحقیق، نکته های لازم رعایت شده است؟

آیا بیان فرضیه ها از نظر «ساختاری» و «محتوایی» به درستی انجام گرفته است؟

آیا حجم مطالب، با تحقیق تناسب داشته و به خوبی تشریح شده است؟

سه. نقد محتوایی

در این قسمت، نقاد در پی آن است که بداند، آیا محتوای رساله با عنوان، موضوع و فرضیه‌های تحقیق تناسب لازم را دارد یا خیر! به همین دلیل، به سؤال‌های زیر پاسخ می‌دهد:

- آیا از آخرین منابع اصلی و داخلی و همچنین، دستاوردهای علمی محققان دیگر استفاده شده است (تحقیق، پیشینه مناسب دارد)؟
 آیا رساله‌های دیگر که به گونه‌ای با موضوع مرتبط‌اند، بررسی شده‌اند؟
 آیا برای تهیه محتوا، با رعایت اختصار از منابع گوناگون استفاده شده است؟
 آیا در تحلیل داده‌ها برای قضاوت در مورد فرضیه‌ها، استنتاج‌های منطقی و مستدل صورت پذیرفته است؟
 آیا چارچوب نظری تحقیق به خوبی تبیین شده است؟

چهار. نقد نگارش

نقاد در اینجا، از منظر اصول و قواعد نگارش و ویراستاری به متن موردنظر، توجه می‌کند و سؤال‌های زیر را بررسی و به آنها پاسخ می‌دهد:
 آیا قواعد و نکته‌های عمومی مربوط به نگارش رعایت شده است؟
 آیا دسته‌بندی لازم، که زمینه‌ساز انتقال سریع پیام رساله است، انجام شده است؟

آیا اصول دستور زبان فارسی رعایت شده است؟
 آیا حروف و اندازه فونت‌ها برای تایپ مناسب بوده‌اند؟
 به طور کلی، معیارها و شاخصه‌های جدول زیر در ارزیابی پایان‌نامه‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد. البته همه موارد، ممکن است در ارزیابی یک مرکز، موسسه، پژوهشگاه یا دانشگاه لحاظ نشود، ولی با توجه به سلاقی مراکز گوناگون، می‌تواند بعضی یا همه آنها در دستور ارزیابی قرار گیرد و سپس، بر اساس نظر اساتید راهنما، مشاور و داور میانگین نمرات آنان در جمع‌بندی ارزش‌گذاری شود.

جدول معیارهای قابل توجه در ارزیابی پایان نامه ها^۱

عالی ۷۵-۱۰۰	خوب ۵۰-۷۴	متوسط ۲۵-۴۹	ضعیف ۰-۲۴	شاخص های ارزیابی پایان نامه (شکلی - محتوایی)
				۱ عنوان روشن و دقیق است؟
				۲ مسئله به خوبی مشخص شده است؟
				۳ محدودیت های مطالعه بیان شده است؟
				۴ راه کارها، به طور کامل توضیح داده شده و برای حل مسئله مناسب هستند؟
				۵ فرضیات قابل دفاع اند؟
				۶ طرح تحقیق مناسب است؟
				۷ اصطلاح های مهم، تعریف شده اند؟
				۸ سؤال های مهم به روشنی توضیح داده شده اند؟
				۹ فرضیه ها یا سؤال های تحقیق، حاصل مطالعه منابع موجود در موضوع است؟
				۱۰ ارتباط تحقیق با مطالعه های گذشته مشخص شده است؟
				۱۱ منابع و مآخذ اصلی و فرعی موضوع و ارجاع به آنها، به خوبی انجام شده است؟
				۱۲ فرایند کار به تفصیل آمده و برای حل مسئله مناسب است؟
				۱۳ آیا مطالب علمی است و به روشنی نوشته شده است؟
				۱۴ روش های مناسب به کار گرفته شده است؟
				۱۵ به دور از ذهنیت گرایی است و لحن نوشتاری طرفانه است؟

۱. ممکن است هر مرکز یا موسسه ای برخی از این معیارها را برای ارزیابی در نظر بگیرد، اما رعایت این معیارها بر اتقان و ارتقای کیفی پایان نامه خواهد افزود.

			۱۶ در درجه‌بندی کلی، خلاقیت و اهمیت مسئله چگونه است؟
			۱۷ اهمیت یافته‌ها تشریح شده است؟
			۱۸ ارتباط بین تحقیق و یافته‌ها با استدلال قوی و منطقی نشان داده شده است؟
			۱۹ نتایج به خوبی بیان شده‌اند؟
			۲۰ تعمیم به خوبی انجام گرفته است؟
			۲۱ محدودیت‌ها و نقاط ضعف و قوت تحلیل‌ها، مورد توجه قرار گرفته است؟
			۲۲ نظریه‌های گوناگون و جدید بررسی شده‌اند؟
			۲۳ بین فصول و بخش‌ها ارتباط منطقی وجود دارد؟
			۲۴ پیشنهادهایی برای مطالعه‌های بعدی بیان شده است؟
			۲۵ مقدمه و چکیده دارد؟
			۲۶ جمله‌بندی و نقطه‌گذاری، صحیح است؟
			۲۷ اشتباه‌های تایپی و چاپی دارد؟
			۲۸ دستور زبان فارسی رعایت شده است؟

دفاع از پایان‌نامه

بیشتر دانش پژوهان، باید رساله خود را در قالب یک سخنرانی ارائه کنند که البته برخی دچار گفتار هراسی می‌شوند و نمی‌توانند پیام مورد نظر را به خوبی انتقال دهند. به همین دلیل، قضاوت داوران و مخاطبان را دچار مشکل می‌سازند. بنابراین، شایسته است به هنگام دفاع به موارد ذیل توجه کنند:

۱. واقع‌گرا باشند و بدانند که بیشتر سخنرانان حتی تواناترین آنها نیز پیش از ایراد سخنرانی، تا حدودی دارای تشویش و اضطراب هستند. در اصل، بروز

- این حالت امری طبیعی است؛ زیرا وجود این احساس، سبب می شود که فرد، تحریک شود و نیروی بیشتری را از خود نشان دهد؛
۲. به هنگام سخنرانی، هراسی به خود راه ندهند و همواره در مورد موضوعی سخن بگویند که به آن آشنایی و احاطه کامل دارند؛
۳. باید بدانند هدف از سخنرانی و دفاع، تنها سخن گفتن است، نه خطابه خوانی.
۴. پیش از ایراد سخنرانی، ذهن خود را بر روی مطالب سخنرانی متمرکز کنند، نه بر خودشان. تمرکز بر سخنرانی، کلید موفقیت است. نگرانی و احساس تشویش از اینکه، چرا گلویم خشک شده، چرا دست هایم می لرزد و پیشانی ام عرق کرده و... قدرت تمرکز را از انسان می گیرد؛
۵. به خاطر داشته باشند که مخاطبان نیز همانند آنان، انسان هایی با عاطفه و احساسی هستند؛
۶. اعتماد به نفس داشته باشند و بدانند خود آنها بیشترین اطلاعات را از موضوع پایان نامه دارند؛ زیرا در مورد آن بسیار مطالعه کرده اند؛
۷. سعی کنند به شیوه خودشان سخن بگویند و از زبان عاریتی استفاده نکنند؛ چه اینکه این کار، سبب تشدید گفتار هراسی می شود. باید پذیرفت که هر کدام از ما به هنگام سخنرانی، شیوه ای خاص و منحصر به فرد داریم؛
۸. تمرین کنند و اگر می توانند سخنرانی خود را چند بار و با صدای بلند برای خود ارایه کنند؛ تا جایی که مطمئن شوند به راحتی می توانند آن را بدون خواندن از روی متن هم ایراد کنند؛
۹. از مصرف داروهای آرام بخش به شدت بپرهیزند. این داروها سبب عصبیت، رخوت، کسالت و سستی می شوند و شور و نشاط سخنرانی را از بین می برند؛
۱۰. هرگز در حین سخنرانی پوزش نخواهند. به طور معمول، سخنرانان بسیار مضطرب و عصبی، از مخاطبان پوزش می طلبند، اما این کار، فقط سبب تشدید اضطراب و تشویش آنها می شود. بکوشند آرامش خود را حفظ و کمتر از شنوندگان معذرت خواهی کنند.

۱۱. مدیریت زمان را فراموش نکنند و سعی کنند گزارش خود را در وقت مقرر به پایان برسانند و از حاشیه پردازی و خروج موضوعی بپرهیزند.

۱۲. پیشاپیش خلاصه و کدهایی برای تبادر و راهنمایی خود آماده کنند تا با دیدن آنها به اصل مطالب رهنمون شوند.

۱۳. روی ویژگی‌های خاص پایان‌نامه‌ها به ویژه یافته‌های تازه و نوآوری‌ها تأکید نمایند.

۱۴. به درستی به سوالات استادان به ویژه استاد داور گوش فرا دهند و برای این‌که آنها را فراموش نکنند در برگه‌ای ثبت کرده و موقع پاسخ‌گویی نیز با آمادگی قبلی و جمع‌بندی ذهنی مطالب را به طور مستند بیان کنند و اگر سوالی را نمی‌دانند، گفتن «نمی‌دانم» بهتر از پاسخ‌های نادرست و نامربوط است.

در مجموع برای اینکه دفاع موفق و تأثیرگذار داشته باشند، باید سعی کنند هدفمند، روشن و شفاف، پذیرفتنی و با نشاط و برانگیزاننده، سخن بگویند. با دیوار صحبت نکنند، بلکه به شنوندگان نگاه کنند. حرکت‌ها را ساده انجام دهند، خونسرد باشند و متانت و سنگینی خود را حفظ کنند. از حرکت‌های مغشوش‌کننده بپرهیزند. در مورد کلمات کلیدی کمی مکث کنند. پیام‌شان را منتقل و به هنگام سؤال کردن کمی مکث کنند تا مخاطبان به پاسخ فکر کنند. در صورت نیاز، پاسخ را با کلماتی که احساس می‌کنند مخاطب آنها را بهتر درک می‌کنند، تکرار کنند. به هیچ وجه سخنرانی را به روخوانی تبدیل نکنند. از مبالغه و بزرگ‌نمایی بپرهیزند و در بحث‌ها گم نشوند و تنها هدف را دنبال کنند.

در این مجموعه، ما به اختصار شما را با فنون و مهارت‌های پایان‌نامه‌نویسی که صد البته، هنوز زوایای ناکاویده فراوانی دارد، آشنا کردیم و در ادامه یعنی پیوست کتاب نیز به مهم‌ترین آیین‌نامه‌ها، قواعد و راهبردهای قابل توجه در انجام بهینه پایان‌نامه‌ها، اشاره کرده‌ایم، باشد که مورد استفاده فرزندان و فرهیختگان دانش‌پژوهش قرار گیرد.

در پایان، دریچه دیدگانمان را به سوی رهنمودهای سودمندتان می‌گشاییم و امید داریم در آینده‌ای نه چندان دور، شاهد حضور یگانه هستی باشیم و

بهاری سبز و پرثمر را در کنارشان بیازماییم، روزی که گنجینه های پربهای دانش به روی همگان گشوده شده و ان شاء الله جامعه بشری به کمال و دانایی خویش نزدیک تر خواهد شد.

آن که در پرده دل خلق جهانی بر باید

چه قیامت شود آن لحظه که از پرده در آید

فهرست منابع

۱. اسلام پور، حسن، روش تحقیق، (جزوه آموزشی) مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران، معاونت پژوهش.
۲. جمعی از نویسندگان، پایان‌نامه نویسی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله علیه، ۱۳۸۴.
۳. حافظ‌نیا، محمدرضا، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، سمت، ۱۳۸۷.
۴. خاکی، غلامرضا، روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه نویسی، تهران، بازتاب، بی‌تا.
۵. خنیفر، حسین و پورحسینی، مژده، مهارت‌های زندگی، قم، نشرهاجر، ۱۳۸۷.
۶. خواجه نوری، عباسعلی، روش تحقیق، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
۷. داوسون، کاترین، روش‌های کاربردی تحقیق، ترجمه: محمدرضا داوری، جمشید امانی، مصطفی قاضی‌زاده، تهران، انتشارات هرمس، بی‌تا.
۸. دلاور، علی، مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، تهران، رشد، ۱۳۷۴.
۹. سلطان محمدی، محمد، راهنمای تحقیق پایانی، قم، نشرهاجر، ۱۳۸۳.
۱۰. سیف، علی‌اکبر، روش‌های یادگیری و مطالعه، تهران، نشر دوران، ۱۳۸۸.
۱۱. طرقی، مجید، درسنامه روش تحقیق، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران، معاونت پژوهش، قم، نشرهاجر، ۱۳۸۴.

۱۲. عندلیب، علیرضا، روش تحقیق و تدریس رساله دکتری، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
۱۳. فرامرز قراملکی، احد و شالباف، عذرا، تدوین پایان نامه، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، ۱۳۸۶.
۱۴. فرامرز قراملکی، احد، اصول و فنون پژوهش، قم، معاونت پژوهش حوزه علمیه قم، ۱۳۸۵.
۱۵. فرانکفورد حاوا ونچیماس دیوید، روش شناختی مطالعه های دینی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۵.
۱۶. فرانکفورد، حاوا ونچیماس، دیوید، روش های پژوهشی در علوم اجتماعی، ترجمه: فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران، سروش، ۱۳۸۱.
۱۷. کاظمی، سیدعباس، چگونه تحقیق کنیم، تهران، دانشگاه امام حسین (ع) بی تا.
۱۸. مهاجری، علیرضا، مبانی روش تحقیق، مؤسسه انتشارات امید، ۱۳۸۳.
۱۹. مهدی زاده، حسین، راهنمای پژوهش نامه نویسی، قم، نشرهاجر، ۱۳۸۵.
۲۰. میرزایی، خلیل، پژوهش و پژوهشگری و پژوهش نامه نویسی، تهران، آذرخش، بی تا.
۲۱. نادری، عزت الله، سیف نراقی، مریم، روش های تحقیق و چگونگی ارزش یابی آن در علوم اسلامی، تهران، دفتر تحقیقات و انتشارات بدن، ۱۳۷۰.
۲۲. نبوی، بهروز، روش تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، انتشارات فروردین، ۱۳۵۰.
۲۳. نکونام، جعفر، روش تحقیق در علوم انسانی، دانشگاه مفید، ۱۳۸۶.
۲۴. نکونام، جعفر، روش تحقیق کتابخانه ای با تأکید بر علوم اسلامی، قم، دانشگاه قم، ۱۳۸۲.

پیوست‌ها

پیوست (۱)

آیین نامه، ضوابط و مقررات تدوین پایان نامه

فصل اول: کلیات

ماده ۱: تعاریف

الف) مرکز تخصصی: واحد آموزشی است که یکی از رشته های تخصصی مورد نیاز را با گرایش های مربوطه ارائه می کند.

ب) موسسه آموزش عالی: واحد آموزشی است که دو یا چند رشته تخصصی مورد نیاز را با گرایش های مربوطه ارائه می کند.

ج) مدیریت استانی: واحدی حوزوی است که زیر نظر مرکز مدیریت در محدوده استانی تشکیل شده و نظارت بر مدارس علمیه، مراکز تخصصی و موسسات آموزش عالی حوزوی آن استان را بر عهده دارد.

د) واحد معوقه: به واحد درسی اطلاق می شود که با وجود آمادگی طلبه برای گذراندن درس، به دلایلی از سوی واحد آموزشی ارائه نشده است.

ماده ۲: پایان نامه

پایان نامه، نتیجه پژوهش و تتبع علمی طلبه درباره مسئله ای مشخص است که متناسب با رشته های تحصیلی در سطح سه، برابر ضوابط و زیر نظر استادان راهنما و مشاور به نگارش در می آید.

ماده ۳:

هدف از تدوین پایان نامه، سنجش مهارت طلبه در به کارگیری منابع اصلی و استفاده مطلوب از آنها، عمق بخشی به دانایی و توانایی، تقویت روحیه تتبع، جمع بندی اقوال، تحلیل و نقد علمی است.

ماده ۴ :

مسئولیت امور محتوایی و اجرایی پایان نامه بر عهده معاونت پژوهش مرکز است. این معاونت می تواند اجرای بخشی از وظائف مربوطه را بر اساس این آیین نامه، به معاونت پژوهش مدیریت های استانی و واحدهای آموزشی واگذار کند.

ماده ۵ :

ارزش پایان نامه در رشته های سطح سه، چهار واحد درسی است.

ماده ۶ :

انتخاب موضوع پایان نامه پس از گذراندن $\frac{3}{4}$ واحدهای درسی، الزامی است. تبصره: طلبه پس از گذراندن $\frac{2}{3}$ واحدهای درسی، مجاز است موضوع پایان نامه خود را انتخاب نماید.

ماده ۷ :

موضوع پایان نامه باید از ویژگی های زیر برخوردار باشد:

- ۱- جزئی و مسئله محور؛
  - ۲- شفاف و گویا؛
  - ۳- جدید و غیر تکراری در حوزه های علمیه و مراکز علمی - پژوهشی؛
  - ۴- مرتبط با موضوعات دینی؛
  - ۵- متناسب با رشته تحصیلی طلبه؛
- تبصره: انتخاب موضوع تکراری، در صورتی که ساختار پیشنهادی طلبه کاملاً متفاوت بوده و ابعاد جدید در پژوهش ایجاد نماید، بلا مانع است.

ماده ۸ :

انتخاب ترجمه متونی که تاکنون ترجمه نشده اند یا تصحیح نسخ خطی به عنوان موضوع پایان نامه، بلا مانع است.

تبصره ۱: در صورت انتخاب ترجمه، لازم است حداقل $\frac{1}{5}$ حجم پایان نامه، از نقد علمی تشکیل شود.

تبصره ۲: در صورت انتخاب تصحیح نسخ خطی، لازم است یک مقدمه علمی به میزان حداقل ۳۰ صفحه A۴ حاوی بررسی، شرح و نقد محتوای اثر در ابتدای پایان نامه نگاشته شود.

ماده ۹:

پایان نامه زیر نظر استاد راهنما و استاد مشاور تدوین می‌گردد. تبصره: در موضوعات خاص، به تشخیص کارگروه تخصصی پایان نامه، از دو استاد مشاور استفاده می‌شود.

ماده ۱۰:

در صورت تصویب طرح تفصیلی، طلبه نمی‌تواند عنوان پایان نامه خود را تغییر دهد.

تبصره: پیش از تصویب طرح تفصیلی، طلبه فقط یک بار با ارایه دلایل موجه و تأیید استاد راهنما و با اطلاع استاد مشاور، مجاز به درخواست تغییر عنوان مصوب پایان نامه است.

ماده ۱۱:

ساختار طرح تفصیلی مصوب کارگروه تخصصی، حداکثر تا سی درصد با تشخیص استاد راهنما قابل تغییر است.

تبصره: تشخیص میزان درصد تغییرات اعمال شده، برعهده داور یا داوران است که این بررسی قبل از تشکیل جلسه دفاعیه انجام می‌شود.

ماده ۱۲:

حجم پایان نامه سطح سه، بدون احتساب فهرست منابع و ضمایم، نباید از ۱۰۰ صفحه (۳۰۰ کلمه با احتساب حروف) کمتر و از ۲۰۰ صفحه بیشتر باشد.

تبصره: در صورتی که موضوع پایان‌نامه، ترجمه و تصحیح نسخ خطی باشد، رعایت حداکثر حجم الزامی نیست.

ماده ۱۳:

طلبه موظف است پایان‌نامه را در زمان تعیین شده در ابلاغیه، جهت تعیین استاد داور و زمان دفاع، به معاونت پژوهش واحد آموزشی ارائه دهد. عدم ارائه پایان‌نامه در مهلت مقرر، به منزله انصراف است.

ماده ۱۴:

مهلت دفاع از پایان‌نامه، محدود به حداکثر سنوات مجاز تحصیل طلبه^۱، حسب آیین‌نامه آموزشی مرکز خواهد بود. چنانچه طلبه نتواند در موعد مقرر، واحد پایان‌نامه را بگذراند، از دریافت مدرک سطح سه محروم می‌شود.

ماده ۱۵:

پایان‌نامه باید به صورت روشمند، مطابق ضوابط مندرج در آیین‌نامه و «شیوه‌نامه نگارش پایان‌نامه سطح سه» ضمیمه این آیین‌نامه، به صورت فردی و پس از تصویب طرح‌نامه، ظرف مدت حداقل ۴ و حداکثر ۱۲ ماه نگاشته شود.

تبصره ۱: در موارد خاص، با درخواست کتبی طلبه و تایید استاد راهنما و معاون پژوهش واحد آموزشی، این مهلت تا ۴ ماه قابل تمدید است.

تبصره ۲: تمدید مهلت بیش از چهار ماه، با کسریک امتیاز از بیست نمره پایان‌نامه، با تایید اساتید راهنما و مشاور و معاون پژوهش واحد آموزشی امکان پذیر است.

تبصره ۳: در مواردی که تاخیر از ناحیه مجموعه اداری، داور یا واحد آموزشی باشد، به حداکثر زمان اضافه خواهد شد.

۱- حداکثر سنوات تحصیل طلبه سطح سه براساس مقررات، برای رشته فقه و اصول ۱۲ نیم سال و برای سایر رشته‌ها ۱۱ نیم سال است.

ماده ۱۶ :

طلبه موظف است در هر حال ، حداکثر ۵ ماه پیش از پایان سنوات تحصیلی، پایان نامه خود را ارایه نماید.

ماده ۱۷ :

پایان نامه ای که قبلاً در مراکز دیگر ارایه شده باشد ، پذیرفته نمی شود.

ماده ۱۸ :

طلبه مهمان می تواند با موافقت واحدهای آموزشی مبدا و مقصد ، پایان نامه خود را در واحد مقصد تدوین کرده، از آن دفاع کند. در این صورت نام واحد آموزشی مبدا روی جلد پایان نامه درج می شود .

ماده ۱۹ :

چاپ پایان نامه های تحصیلی، تابع آیین نامه ذیربط است.

فصل دوم : ارکان**ماده ۲۰ :**

ارکان مؤثر، در فرایند انجام مراحل پایان نامه عبارتند از:

۱- معاونت پژوهش استانی؛

۲- معاونت پژوهش واحد آموزشی؛

۳- طلبه؛

۴- کارگروه تخصصی پایان نامه؛

۵- اساتید راهنما و مشاور؛

۶- هیئت داوران؛

ماده ۲۱ : وظایف معاونت پژوهش استانی

معاونت پژوهش استانی، یکی از معاونت‌های مدیریت استانی است که جهت انجام فرایند پایان نامه وظایف زیر را برعهده دارد :

دریافت اسامی طلاب واجد شرایط نگارش پایان‌نامه که از واحدهای آموزشی معرفی می‌شوند؛

دریافت موضوعات و اسامی اساتید پیشنهادی طلاب متقاضی تدوین پایان‌نامه؛

دریافت اسامی و سوابق و مدارک اساتید پیشنهادی طلاب متقاضی تدوین پایان‌نامه که فاقد پرونده در معاونت پژوهش مدیریت استانی هستند؛

بررسی و تایید صلاحیت‌های عمومی اساتید راهنما و مشاور، قبل از طرح در کارگروه تخصصی پایان‌نامه و ارسال نتیجه به صورت مکتوب برای معاون پژوهش واحد آموزشی؛

برنامه ریزی و تشکیل جلسه کارگروه تخصصی جهت تصویب موضوعات و تایید اساتید معرفی شده حداکثر ۲۰ روز پس از دریافت موضوعات و اسامی اساتید؛

حضور در جلسات کارگروه تخصصی پایان‌نامه به عنوان دبیر جلسه؛
اعلام کتبی موضوعات تصویب شده و اساتید مورد تایید به واحد آموزشی
حداکثر تا ۵ روز پس از تصویب؛

دریافت موضوعات و اسامی اساتید جدید مشاور و راهنما از واحد آموزشی
در صورت عدم تأیید موضوعات و اساتید پیشنهادی اولیه و طرح مجدد در
کارگروه؛

صدور ابلاغیه اساتید راهنما و مشاور جهت راهنمایی و مشاوره حداکثر تا
۵ روز پس از تایید آنها؛

دریافت طرح‌های تفصیلی پایان‌نامه‌ها از واحد آموزشی، سه ماه پس از
ابلاغ تصویب موضوع؛

تشکیل جلسه کارگروه تخصصی جهت بررسی و تصویب طرح‌های
تفصیلی دریافت شده، حداکثر ۲۰ روز پس از دریافت طرح تفصیلی؛

اعلام کتبی نتیجه بررسی طرح‌های تفصیلی مطرح شده در کارگروه
تخصصی به واحد آموزشی حداکثر تا ۵ روز پس از بررسی؛

دریافت طرح تفصیلی مجدد یا اصلاح شده از واحد آموزشی در صورت عدم تأیید طرح تفصیلی پیشنهادی در کارگروه و طرح مجدد در کارگروه؛ دریافت کاربرد اعلام آمادگی دفاع که به تأیید اساتید راهنما و مشاور رسیده باشد، به همراه یک نسخه از پایان نامه تایپ شده و طرحنامه تفصیلی؛ تشکیل جلسه کارگروه جهت تعیین اساتید داور؛ دریافت کاربرد اعلام آمادگی داور؛

صدور و ارسال ابلاغیه استاد داور به همراه يك نسخه از پایان نامه و طرحنامه مصوب، حداکثر ۴ روز پس از دریافت کاربرد اعلام آمادگی داور؛ دریافت ارزیابی مقدماتی استاد داور و اعلام به واحد آموزشی در صورت نیاز به اصلاحات احتمالی.

دریافت پایان نامه اصلاح شده به همراه تأیید اصلاحات توسط استاد داور، جهت تعیین زمان دفاع، حداکثر ۱۵ روز پس از دریافت اصلاحات؛ فراهم نمودن مقدمات لازم برای برگزاری جلسه دفاع، از قبیل ارسال دعوتنامه برای اعضای هیئت داوران، تعیین مکان، اطلاع رسانی به طلاب، تهیه کاربرد ها و...؛

تشکیل و اداره جلسه دفاعیه؛ دریافت کاربرد تکمیل شده ارزیابی هیئت داوران در جلسه دفاعیه؛ دریافت و منظور نمودن نمره اختصاصی معاونت پژوهش واحد آموزشی به پایان نامه در صورت عدم حضور معاون پژوهش واحد آموزشی در جلسه دفاعیه؛ تنظیم صورتجلسه دفاعیه و اعلام کتبی نتیجه به واحد آموزشی؛ دریافت کاربرد اعتراض طلبه به نتیجه داوری به هنگام لزوم از طریق واحد آموزشی و در صورتی که نمره ارزیابی کمتر از حد نصاب باشد؛ تشکیل جلسه کارگروه تخصصی پایان نامه به منظور بررسی اعتراض طلبه حداکثر تا ۲۰ روز پس از دریافت اعتراض؛ اعلام نظر کتبی کارگروه به واحد آموزشی حداکثر تا ۴ روز بعد از جلسه کارگروه؛

پیگیری جهت تکرار فرایند دفاع از پایان‌نامه در صورت نیاز؛
 ارسال موارد خاص مربوط به پایان‌نامه به معاونت پژوهش مرکز، جهت طرح
 در کمیسیون موارد خاص؛
 پیگیری جهت اخذ نتیجه و مصوبه کمیسیون موارد خاص؛
 ارسال نتیجه به ذی‌نفع و پیگیری تا حصول نتیجه نهایی؛
 تکمیل کاربرگ حق‌الزحمه هیئت داوران و ارسال به مدیریت استان جهت
 اقدام و پیگیری‌های لازم؛
 دریافت فایل الکترونیکی به همراه دو نسخه چاپی پایان‌نامه از معاونت
 پژوهش واحد آموزشی و ارسال یک نسخه به معاونت پژوهش مرکز و بایگانی
 نسخه دیگر در مدیریت استانی؛
 اعلام نتیجه پایان‌نامه دفاع شده به معاونت آموزش مدیریت استانی؛
 ارسال گزارش انجام فرایند پایان‌نامه دفاع شده به معاونت پژوهش مرکز؛

ماده ۲۲: وظایف معاونت پژوهش واحد آموزشی

معاونت پژوهش واحد آموزشی، یکی از معاونت‌های واحد آموزشی است
 که جهت انجام فرایند پایان‌نامه وظایف زیر را بر عهده دارد:
 ارسال فهرست طلاب واجد شرایط نگارش پایان‌نامه به معاونت پژوهش
 استان، اول تا پنجم آبان‌ماه و پانزده تا بیستم اسفند ماه هر سال؛
 ابلاغ مکتوب شروع فرایند پایان‌نامه نویسی به طلبه؛
 مشاوره به طلبه جهت انتخاب استاد راهنما و انتخاب موضوع؛
 توجیه طلبه جهت شروع نگارش پایان‌نامه در زمان مقرر و مناسب (مانند:
 نصب اطلاعیه، نامه کتبی یا برگزاری جلسه توجیهی با هماهنگی معاونت
 پژوهش استان)؛
 معرفی کتبی طلبه واجد شرایط نگارش پایان‌نامه به معاونت پژوهش
 استان، جهت شروع فرایند پایان‌نامه نویسی؛
 اظهار نظر مکتوب پیرامون صلاحیت‌های عمومی اساتید راهنما و مشاور
 معرفی شده توسط طلبه و ارسال برای معاونت پژوهش استان؛

ارائه آخرین اطلاعات از موضوعات پایان نامه های انجام شده به طلبه؛
گردآوری و ارسال سوابق و مدارک علمی - پژوهشی اساتید راهنما و مشاور
معرفی شده توسط طلبه برای معاون پژوهش استانی؛
تایید عدم تکراری بودن موضوع پایان نامه به صورت مکتوب و ارسال برای
معاون پژوهش استانی؛

دریافت موضوعات، اسامی اساتید پیشنهادی و طرحنامه پایان نامه طلبه
در موعد مقرر و ارسال به معاونت پژوهش استان یک هفته پس از دریافت؛
ابلاغ کتبی تمامی مصوبات کارگروه پایان نامه به طلبه، حداکثر سه روز پس
از دریافت مصوبات از مدیریت استان؛
دریافت گزارش های چهارماهه تدوین پایان نامه از طلاب در وقت مقرر و
رسیدگی به آنها؛

دریافت، بررسی و پیگیری به موقع و مناسب مکاتبات اساتید راهنما،
مشاور یا طلاب در حال نگارش پایان نامه در طول زمان نگارش آن؛
تطبیق پایان نامه آماده دفاع با آیین نامه و ضوابط و ارسال برای معاون
پژوهش استان در صورت تایید؛
اعلام موارد عدم انطباق پایان نامه با آیین نامه و ضوابط به طلبه جهت
انجام اصلاحات لازم؛

حضور در جلسه دفاعیه و تعیین نمره طلبه در خصوص رعایت مقررات؛
پیگیری جهت دریافت نتیجه پایان نامه های دفاع شده از معاونت پژوهش
استانی؛

دریافت فایل الکترونیکی و سه نسخه از پایان نامه صحافی شده از طلبه و
ارسال دو نسخه برای مدیریت استانی و بایگانی یک نسخه در واحد آموزشی؛

ماده ۲۳: وظایف طلبه سطح ۳

طلبه سطح ۳ جهت انجام فرایند پایان نامه، وظایف زیر را بر عهده دارد:
ثبت نام برای نگارش پایان نامه با انتخاب واحد؛
انتخاب و پیشنهاد کتبی موضوع یا موضوعات، همراه با اساتید راهنما و

مشاور به معاونت پژوهش واحد آموزشی؛ دریافت مصوبه مکتوب کارگروه در خصوص موضوعات و اساتید پیشنهادی از طریق معاونت پژوهش واحد آموزشی؛ پیشنهاد مجدد موضوع یا اساتید راهنما و مشاور به صورت کتبی به معاونت پژوهش واحد آموزشی در صورت عدم تصویب موارد در کارگروه، حداکثر ظرف مدت ۲ ماه؛ تهیه طرح تفصیلی پایان‌نامه، ارائه به اساتید راهنما و مشاور، دریافت نقطه نظرات و انجام اصلاحات لازم؛ رایحه طرح به معاونت پژوهش واحد آموزشی، حداکثر ۳ ماه پس از دریافت تایید کتبی موضوع؛ انجام اصلاحات طرح‌نامه در صورت تشخیص کارگروه تخصصی حداکثر ۴۵ روز پس از دریافت مصوبه مکتوب کارگروه؛ دریافت ابلاغیه نگارش پایان‌نامه از معاونت پژوهش واحد آموزشی؛ انجام فرایند تحقیق و نگارش پایان‌نامه براساس دستورالعمل نگارش پایان‌نامه؛ ارتباط مستمر با اساتید راهنما و مشاور در طول نگارش پایان‌نامه و ارائه گزارش پیشرفت کار به آنان؛ رعایت برنامه زمانی نگارش؛ رایحه گزارش مکتوب پیشرفت پایان‌نامه به معاونت پژوهش واحد آموزشی هر چهار ماه یک بار؛ درخواست کتبی تمدید مهلت تدوین پایان‌نامه در صورت لزوم؛ اتمام فرایند تحقیق و نگارش پایان‌نامه به صورت مکتوب و نهایی سازی آن؛ ۱۴- رایحه یک نسخه از پایان‌نامه شده به استاد راهنما و اعمال اصلاحات احتمالی؛ ۱۵- تکمیل کاربرگ آمادگی دفاع با تایید اساتید راهنما و مشاور و رایحه به معاونت پژوهش واحد آموزشی؛

- ۱۶- ارایه نسخه ای از پایان نامه به معاونت پژوهش واحد آموزشی؛
- ۱۷- دریافت تایید اساتید داور جهت دفاع یا اصلاحات احتمالی؛
- ۱۸- شرکت در جلسه دفاعیه جهت ارایه گزارش شفاهی تحقیق؛
- ۱۹- اعمال اصلاحات احتمالی مطرح شده در جلسه دفاعیه؛
- ۲۰- تکمیل کاربرگ اعتراض به نتیجه داوری در صورت مردود شدن پایان نامه و تمایل طلبه به اعتراض و تحویل به معاون پژوهش واحد آموزشی حداکثر ۳ روز پس از جلسه دفاعیه؛
- ۲۱- بازنویسی پایان نامه در مهلت قانونی؛
- ۲۲- پیگیری تجدید فرایند دفاع از پایان نامه در صورت لزوم؛
- ۲۳- دریافت نتیجه ارزیابی هیئت داوران مبنی بر قبول پایان نامه از معاونت پژوهش واحد آموزشی؛
- ۲۴- مجلد نمودن پایان نامه؛
- ۲۵- ارایه فایل الکترونیکی و سه نسخه چاپی و صحافی شده پایان نامه به معاونت پژوهش واحد آموزشی.

ماده ۲۴: کارگروه تخصصی پایان نامه

کارگروهی است متشکل از متخصصان که انجام بخشی از فرایند پایان نامه برعهده آنان است.

ماده ۲۵:

- شرایط اعضای کارگروه تخصصی پایان نامه عبارتند از:
- ۱- آشنایی کامل با روش تحقیق؛
  - ۲- تسلط بر مسایل جدید مطرح در رشته ذیربط؛
  - ۳- داشتن صلاحیت های عمومی و روحیه کار جمعی؛
  - ۴- اتمام تحصیلات حوزوی سطح چهار؛
  - ۵- داشتن سابقه ی حداقل ۳ مورد مشاوره و ۲ مورد راهنمایی پایان نامه در سطح سه یا کارشناسی ارشد.

۶ - داشتن یکی از سوابق زیر:

- الف - پنج سال سابقه تدریس در سطح سه و در رشته ذیربط؛
- ب - پنج سال سابقه تحقیق در رشته ذیربط با ارایه حداقل دو مقاله علمی مرتبط با رشته در مجامع علمی یا مجلات تخصصی؛
- ج - داشتن سه اثر تالیفی علمی در رشته ذیربط.

ماده ۲۶:

تعداد کارگروه‌های تخصصی پایان‌نامه هر استان، متناسب با تعداد رشته‌های تخصصی سطح سه موجود در استان و با صلاحدید معاونت پژوهش مرکز قابل افزایش است.

ماده ۲۷:

ترکیب کارگروه تخصصی پایان‌نامه به شرح زیر است:
 مسئول: از میان اعضا با انتخاب اکثریت اعضا کارگروه،
 دبیر: معاون پژوهشی مدیریت استانی،
 اعضا: پنج نفر کارشناس واجد شرایط مندرج در ماده ۲۵ این آیین‌نامه.

ماده ۲۸:

وظایف کارگروه تخصصی پایان‌نامه عبارتند از:
 بررسی و تصویب موضوعات پیشنهادی متقاضیان تدوین پایان‌نامه؛
 بررسی و تأیید صلاحیت علمی اساتید راهنما و مشاور؛
 بررسی و تصویب طرح‌نامه تحقیق؛
 تعیین اساتید داور؛
 بررسی و اعلام نظر پیرامون اعتراضات؛
 تعیین موضوعات پیشنهادی مناسب برای تدوین پایان‌نامه و پیشنهاد به معاونت پژوهش مرکز؛
 رسیدگی به امور محوله از طرف معاونت پژوهش مرکز.
 تبصره: کارگروه تخصصی موظف است ظرف حداکثر ۲۰ روز به تمامی درخواست‌های واصله مرتبط با وظایف فوق پاسخ دهد.

ماده ۲۹ :

وظایف مدیر کارگروه:
 تعیین دستور جلسات و اداره جلسات،
 دعوت از کارشناسان غیر عضو جهت شرکت در جلسات کارگروه در
 صورت لزوم،
 تایید و امضا مصوبات کارگروه.

ماده ۳۰ :

وظایف دبیر کارگروه :
 دعوت از اعضا جهت تشکیل جلسات کارگروه؛
 تهیه و تنظیم دستور کار جلسات؛
 برگزاری جلسات و شرکت در آن و تنظیم صورت جلسات؛
 پیگیری جهت اجرایی شدن مصوبات؛
 تهیه و تنظیم پیش نویس گزارش عملکرد کارگروه؛
 تشکیل و تکمیل پرونده برای اعضا کارگروه پس از صدور حکم؛
 تهیه و تنظیم برنامه و بودجه پیشنهادی سالیانه کارگروه؛
 پیگیری حق الزحمه اعضا کارگروه.

ماده ۳۱ :

وظایف اعضا کارگروه :
 شرکت در جلسات کارگروه و اظهار نظر کارشناسی ؛
 انجام وظایف بر اساس ماده ۲۸ این آیین نامه و موارد محوله از طرف کارگروه .

ماده ۳۲ :

اعضا کارگروه با پیشنهاد مدیر استانی و تایید معاونت پژوهش مرکز تعیین
 می شوند .

ماده ۳۳ :

مدیرکارگروه در اولین جلسه، از میان اعضا کارگروه با رای اکثریت اعضا حاضر انتخاب می‌شود.

ماده ۳۴ :

معاون پژوهش مدیریت استانی به عنوان دبیر و بدون حق رای در جلسات کارگروه شرکت می‌کند.

ماده ۳۵ :

جلسات کارگروه تخصصی پایان‌نامه با حضور حداقل چهار عضو دارای حق رای، رسمیت می‌یابد و موارد با رای اکثریت اعضا حاضر به تصویب می‌رسد.

ماده ۳۶ :

در صورتی که محتوای پایان‌نامه مغایر با عنوان باشد، در صورتی که پنجاه درصد مطابقت با طرح‌نامه مصوب کارگروه تخصصی داشته باشد، کارگروه می‌تواند عنوان را متناسب با محتوا تغییر دهد.

ماده ۳۷ : استاد راهنما

استاد راهنما فردی است که مسئولیت علمی پایان‌نامه بر عهده وی بوده و دارای شرایط زیر است:

- ۱- آشنایی کامل با شیوه تحقیق در رشته ذیربط؛
- ۲- داشتن سابقه مشاوره حداقل سه پایان‌نامه سطح سه یا کارشناسی ارشد دانشگاه در رشته مرتبط یا راهنمایی حداقل هفت تحقیق پایانی سطح ۲؛
- ۳- اتمام تحصیلات حوزوی سطح چهار در رشته مرتبط یا شرکت در حداقل چهار سال درس خارج و یا اتمام تحصیلات حوزوی سطح ۳ و داشتن مدرک دکتری در رشته مرتبط.

۴- داشتن یکی از شرایط زیر:

الف) مدرک سطح چهار؛

ب) حداقل پنج سال تدریس در سطح سه و در رشته ذیربط؛

ج) سابقه راهنمایی پایان نامه سطح سه یا کارشناسی ارشد دانشگاه در رشته مرتبط؛

د) حداقل پنج سال تحقیق در رشته ذیربط، با ارائه حداقل دو مقاله

علمی مرتبط با رشته در مجلات و مجامع علمی؛

ه) حداقل سه تالیف در رشته مرتبط.

ماده ۳۸ :

وظائف استاد راهنما:

اعلام آمادگی برای پذیرش مسئولیت راهنمایی طلبه با تکمیل کاربرگ و ارائه مدارک لازم؛

راهنمایی طلبه جهت انتخاب موضوع؛

راهنمایی طلبه جهت تهیه طرحنامه تفصیلی پس از دریافت ابلاغیه راهنمایی؛

دریافت طرحنامه تفصیلی پیشنهادی و بررسی آن و راهنمایی طلبه جهت انجام اصلاحات لازم تا کامل شدن طرحنامه؛

تایید طرح تفصیلی و تکمیل کاربرگ تایید طرح؛

راهنمایی طلبه در طول نگارش پایان نامه به میزان مورد نیاز طلبه و با صرف حداقل ۴۰ ساعت، پس از تصویب طرح تفصیلی در کارگروه تخصصی؛

ارایه برنامه زمان بندی نگارش فصل‌های پایان نامه به طلبه به صورت کتبی؛

تعیین برنامه زمان بندی منظم جهت راهنمایی طلبه به صورت مکتوب و تذکر موارد اصلاحی؛

ارایه گزارش پیشرفت کار پایان نامه طلبه به معاونت پژوهش واحد آموزشی هر ۴ ماه یک بار؛

تذکرکتبی به طلبه در صورت عدم پیشرفت پایان‌نامه توسط طلبه و ارسال یک رونوشت به معاونت پژوهش واحد آموزشی؛
 رایحه راهنمایی و نظرات اصلاحی به طلبه پس از دریافت یک نسخه از پایان‌نامه تایپ شده؛

راهنمایی طلبه در صورت نیاز به اصلاحات احتمالی پایان‌نامه پس از اظهار نظر اساتید داور؛
 تایید کاربرگ آمادگی دفاع؛

شرکت در جلسه دفاعیه و دفاع از ساختار و محتوای پایان‌نامه؛
 تایید پایان‌نامه و اعلام نظر در خصوص نمره طلبه براساس معیارهای ارزیابی مندرج در این آیین‌نامه.

ماده ۳۹ :

استاد راهنما نمی‌تواند مسئولیت راهنمایی پایان‌نامه را به فرد دیگری واگذار نماید.

ماده ۴۰ :

استاد راهنما می‌تواند به طور همزمان، راهنمایی پنج پایان‌نامه را در حوزه‌های علمیه خواهران برعهده داشته باشد.
 تبصره ۱: پذیرش مسئولیت راهنمایی بیش از پنج و حداکثر تا هفت پایان‌نامه، منحصر با تشخیص کارگروه تخصصی مجاز است.
 تبصره ۲: مجموع راهنمایی و مشاوره هر استاد از زمان تصویب تا تایید اتمام پایان‌نامه، حداکثر ده مورد است.

ماده ۴۱ : استاد مشاور

استاد مشاور فردی است که بخشی از مسئولیت علمی پایان‌نامه برعهده وی بوده و دارای شرایط زیر است:

۱- آشنایی با شیوه تحقیق در رشته ذیربط؛

۲ - اتمام تحصیلات حوزوی سطح چهار در رشته مرتبط یا شرکت در حداقل چهار سال درس خارج یا اتمام تحصیلات حوزوی سطح ۳ و داشتن مدرک دکتری در رشته مرتبط؛

۳ - داشتن یکی از شرایط زیر:

الف) - داشتن مدرک سطح چهار؛

ب) - حداقل پنج سال تدریس در سطح سه و در رشته ذیربط؛

ج) - سابقه راهنمایی یا مشاوره پایان نامه سطح سه یا کارشناسی ارشد دانشگاه در رشته مرتبط،

د) - حداقل پنج سال تحقیق در رشته ذیربط، با ارائه حداقل دو مقاله علمی مرتبط با رشته در مجلات معتبر و مجامع علمی؛

ه) - حداقل سه تالیف در رشته مرتبط.

ماده ۴۲:

وظایف استاد مشاور عبارتند از:

اعلام آمادگی برای پذیرش مسئولیت مشاوره طلبه با تکمیل کاربرگ و ارایه مدارک لازم؛

مشاوره به طلبه برای انتخاب موضوع؛

بررسی، تکمیل و تایید طرح تفصیلی پس از دریافت ابلاغیه مشاوره؛

ارایه مشاوره به طلبه در طول نگارش پایان نامه حسب نیاز طلبه و به میزان

حداقل ۲۰ ساعت، پس از تصویب طرح تفصیلی در کارگروه تخصصی؛

حضور در جلسات مشترک با استاد راهنما و طلبه در صورت لزوم؛

تعیین برنامه زمان بندی منظم و مکتوب جهت ارایه مشاوره و تذکر موارد

مشاوره‌ای به طلبه؛

شرکت در جلسه دفاعیه و دفاع از ساختار و محتوای پایان نامه؛

اعلام نظر در خصوص نمره طلبه بر اساس معیارهای ارزیابی مندرج در این

آیین نامه و تایید کاربرگ آمادگی دفاع.

ماده ۴۳ :

استاد مشاور می‌تواند به‌طور هم‌زمان، مشاوره هفت‌پایان‌نامه را در حوزه‌های علمیه خواهران برعهده بگیرد.

تبصره ۱: پذیرش مسئولیت مشاوره بیش از هفت و حداکثر تا ده پایان‌نامه، منحصرأ با تشخیص کارگروه تخصصی مجاز است.

تبصره ۲: مجموع راهنمایی و مشاوره هر استاد از زمان تصویب تا تأیید اتمام پایان‌نامه، حداکثر ده مورد است.

ماده ۴۴: استاد داور

استاد داور فردی است که مسئولیت ارزیابی پایان‌نامه برعهده وی بوده و دارای شرایط زیر است:

- ۱- آشنایی کامل با شیوه تحقیق در رشته ذیربط؛
- ۲- داشتن سابقه راهنمایی حداقل سه پایان‌نامه سطح سه؛
- ۳- اتمام تحصیلات حوزوی سطح چهار در رشته مرتبط یا شرکت در حداقل چهارسال درس خارج یا اتمام تحصیلات حوزوی سطح ۳ و داشتن مدرک دکتری در رشته مرتبط؛
- ۴- داشتن یکی از شرایط زیر:
  - الف) مدرک سطح چهار؛
  - ب) حداقل پنج سال تدریس در سطح سه و در رشته ذیربط؛
  - ج) حداقل پنج سال تحقیق در رشته ذیربط با آرایه حداقل دو مقاله علمی مرتبط با رشته در مجلات معتبر و مجامع علمی؛
  - د) حداقل سه تالیف در رشته مرتبط.

ماده ۴۵ :

وظایف استاد داور عبارتند از:

اعلام آمادگی برای پذیرش مسئولیت داوری با تکمیل کار برگ و آرایه مدارک لازم؛

بررسی پایان‌نامه مکتوب پس از دریافت ابلاغیه داوری و اعلام تأیید یا آرایه

نظرات اصلاحی ظرف مدت ۴۵ روز پس از دریافت پایان نامه؛
شرکت در جلسه دفاعیه و ارزیابی پایان نامه بر اساس معیارهای ارزیابی
مندرج در این آیین نامه؛
تایید اصلاحات احتمالی پایان نامه ای که با وضعیت مشروط دفاع شده است.

ماده ۴۶: هیئت داوران

هیئت داوران که ارزیابی پایان نامه برعهده آنان است، از اساتید راهنما،
مشاور و داور تشکیل می‌گردد.

تبصره ۱: در موارد خاص، در صورتی که استاد مشاور امکان حضور در
جلسه دفاعیه را نداشته باشد، به تشخیص معاونت پژوهش مدیریت استانی،
جلسه دفاعیه بدون حضور وی تشکیل می‌شود. لکن چنانچه پایان نامه با
مشورت دو استاد تدوین شده باشد، حضور یکی از مشاوران در جلسه دفاعیه
الزامی است.

تبصره ۲: چنانچه استاد مشاور نتواند در جلسه دفاعیه حاضر شود، باید نمره
خود را قبل از جلسه به صورت مکتوب برای معاون پژوهش استانی ارسال نماید.

ماده ۴۷:

به تناسب موضوع پایان نامه و بنا به تشخیص کارگروه تخصصی،
در بعضی موضوعات، دو داور در جلسه دفاعیه حضور می‌یابند.

فصل سوم: دفاعیه و ارزیابی

ماده ۴۸:

به منظور سنجش کیفیت تحقیق و احراز توانایی علمی محقق، پایان نامه
در جلسه دفاعیه مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد و طلبه می‌بایست در حضور
هیئت داوران از پژوهش خود دفاع نماید.

ماده ۴۹ :

جلسه دفاعیه پس از قبولی طلبه در تمام واحدهای درسی به صورت رسمی و علنی برگزار می‌شود.

تبصره: در موارد اضطراری و با تشخیص کمیسیون موارد خاص، جلسه دفاعیه برای طلبه ای که حداکثر شش واحد معوقه دارد، برگزار می‌شود.

ماده ۵۰ :

حداکثر مهلت مقرر برای تشکیل جلسه دفاعیه، ۳ ماه پس از تکمیل کاربرگ اعلام آمادگی دفاع و تحویل پایان‌نامه خواهد بود.

ماده ۵۱ :

حداقل زمان جلسه دفاعیه ۱۰۰ دقیقه است که به شکل زیر توزیع می‌گردد:

- طلبه : پانزده دقیقه برای ارائه توضیحات؛
- استاد داور: بیست دقیقه برای بیان اشکالات پایان‌نامه ؛
- طلبه : پانزده دقیقه برای پاسخگویی به اشکالات وارده از سوی داور؛
- استاد راهنما: پانزده دقیقه برای دفاع از طلبه؛
- استاد مشاور: ده دقیقه برای دفاع از طلبه؛
- استاد داور: پانزده دقیقه برای بیان توضیحات لازم؛
- استادراهنما: ده دقیقه برای جمع بندی.

ماده ۵۲ :

امتیاز پایان‌نامه، از میانگین نمرات استاد داور، استاد راهنما و استاد مشاور از ۹۵ محاسبه شده و پس از جمع با نمره کسب شده از رعایت مقررات، نمره نهایی اعلام می‌شود.

تبصره ۱: ۵ امتیاز پایان‌نامه، توسط معاون پژوهش واحد آموزشی، به رعایت مقررات از قبیل: کیفیت نظم محقق در روند تدوین پایان‌نامه و آرایه به موقع گزارش کار اختصاص می‌یابد.

تبصره ۲: چنانچه پایان نامه دارای دو استاد داور یا دو استاد مشاور باشد، میانگین نمرات دو داور یا دو مشاور به عنوان نمره داور یا مشاور محاسبه می‌شود.

ماده ۵۳:

هیئت داوران پس از اتمام دفاعیات، در غیاب طلبه، وارد شور شده و سپس در حضور طلبه، نمره و امتیاز پایان نامه براساس معیارهای ارزیابی مندرج در این آیین نامه به وی اعلام می‌شود. نمره پایان نامه بعد از اتمام جلسه رسمی دفاعیه قابل تغییر نیست.

ماده ۵۴:

حداقل نمره قبولی پایان نامه ۱۴ از ۲۰ است.
تبصره ۱: هیئت داوران می‌تواند به پایان نامه ای که مشروط به اصلاح شده است، نمره دهد.
تبصره ۲: تأیید انجام اصلاحات بر عهده استاد داور است.

ماده ۵۵:

نتیجه ارزیابی پایان نامه یکی از موارد ذیل خواهد بود:
قبول قطعی: پایان نامه ای که بدون نیاز به اصلاح مورد قبول هیئت داوران واقع شده است.
۲- قبول مشروط: پایان نامه ای که مشروط به اصلاح، مورد قبول هیئت داوران واقع شده است.
۳- مردود.

تبصره: چنانچه طلبه به نتیجه داوری معترض بوده و نمره پایان نامه وی کمتر از حد نصاب قبولی باشد، حداکثر سه روز پس از دفاع مهلت دارد، دلایل اعتراض خود را به صورت مکتوب به معاونت پژوهش واحد آموزشی ارایه دهد.

ماده ۵۶:

چنانچه پایان‌نامه‌ای مردود اعلام شد، به طلبه فرصت داده می‌شود، ظرف حداکثر ۳ ماه با رعایت حداکثر سنوات مجاز تحصیل، نسبت به باز نویسی پایان‌نامه براساس نظرات هیئت داوران اقدام کند.

تبصره: برای طلبه‌ای که پایان‌نامه اش مردود اعلام شده، حداکثر یک بار دیگر جلسه دفاعیه رسمی تشکیل می‌شود و فاصله بین دو جلسه دفاعیه، حداقل دو ماه خواهد بود.

ماده ۵۷: امتیاز پایان نامه بر اساس معیارهای مندرج در جدول زیر محاسبه می‌شود:

بخش	ردیف	معیار	نمره امتیاز از ۱۰۰	کسب شده امتیاز
آموز محتوایی	۱	تطابق تحقیق با طرحنامه پژوهشی	۱۰	
	۲	مفید و کافی بودن مطالب (جامع بودن)	۶	
	۳	ارتباط محتوا با موضوع و پرهیز از حاشیه روی و پراکندگی (مانع بودن)	۶	
	۴	انسجام منطقی میان اجزا تحقیق	۸	
	۵	تتبع و بررسی اقوال	۷	
	۶	تحلیل و نقد اقوال	۸	
	۷	پردازش مطالب به قلم محقق	۸	
	۸	ارایه پاسخ روشن و مستدل به مسئله تحقیق (انتخاب قول مختار)	۸	
	۹	اعتبار، کفایت و تعدد منابع معتبر	۷	
	۱۰	بیان نتایج در پایان هر فصل و نتیجه گیری نهایی تحقیق به صورت واضح و ارایه پیشنهاد های مناسب	۵	
آموز شکلی	۱۱	چکیده	۴	
	۱۲	داشتن فهرست های مناسب (فهرست مطالب و منابع)	۴	
	۱۳	رسایی متن	۶	
	۱۴	رعایت قواعد و علائم نگارشی در متن	۴	
	۱۵	رعایت اصول علمی در نوشتن پاورقی و فهرست منابع	۴	
جمع امتیازات هیئت داوری				۹۵
رعایت مقررات	۱۶	انجام به موقع مراحل تدوین پایان نامه و ارایه گزارش های ۴ ماهه	۵	

ماده ۵۸ :

درجه بندی نمرات پایان‌نامه مطابق جدول زیر است:

امتیاز	نمره	ردیف
عالی	از ۱۸ تا ۲۰	۱
خوب	از ۱۶ تا ۱۷.۹۹	۲
متوسط	از ۱۴ تا ۱۵.۹۹	۳
مردود	کمتر از ۱۴	۴

ماده ۵۹ : تخلفات

تخلف عبارت است از عدم انجام وظائف تعیین شده در آیین‌نامه از سوی هریک از ارکان پایان‌نامه و یا انجام مواردی که در طی فرایند پایان‌نامه نباید انجام دهند. مانند: کپی‌رایت پایان‌نامه‌های انجام شده، عدم ذکر منابع، مطالبه وجه غیرقانونی و... با متخلفان طبق ضوابط آیین‌نامه انضباطی برخورد می‌شود.

ماده ۶۰ : کمیسیون موارد خاص :

کمیسیون موارد خاص جهت بررسی و تصمیم‌گیری نسبت به موارد زیر در معاونت پژوهش مرکز تشکیل می‌گردد:
 موارد پیش‌بینی نشده در آیین‌نامه؛
 مواردی که تصمیم‌گیری درباره آنها، براساس این آیین‌نامه، برعهده کمیسیون موارد خاص گذاشته شده است؛
 برخی از تخلفات احتمالی.

ماده ۶۱ :

اعضای کمیسیون عبارتند از:
 معاون پژوهش مرکز؛

مدیر امور پژوهشی واحدهای حوزوی؛
مسئول اداره پایان نامه‌ها؛
معاون پژوهش استان؛
یک نفر از اعضای کارگروه تخصصی پایان نامه؛
تبصره: در صورت لزوم از معاون پژوهش واحد آموزشی ذیربط برای حضور
در جلسه دعوت به عمل می‌آید؛

ماده ۶۲ :

این آیین نامه ، ضوابط و مقررات در ۳ فصل و ۶۲ ماده و ۲۵ تبصره ، از زمان
ابلاغ ، لازم الاجرا بوده و مقررات ، ضوابط ، دستورالعمل ها و بخشنامه های
مغایر با آن لغو می گردد.

پیوست (۲)

<p>نمونه طرح تحقیق رساله علمی</p> <p>سطح: □ ۳ □ ۴</p>
---

* توجه: این فرم باید با همیاری و راهنمایی اساتید راهنما و مشاور تکمیل شود.

(۱) اطلاعات مربوط به دانش پژوه:

نام و نام خانوادگی:	ش ش:	محل صدور:
تلفن منزل:	تلفن همراه:	
شماره پرونده:	محل تحصیل:	
رشته و گرایش:	نام کمیته تخصصی:	

موضوع رساله (مصوب کمیته):
----

(۲) اساتید راهنما و مشاور:

<p>نام و نام خانوادگی استاد راهنما:</p> <p>نظر استاد راهنما (درخصوص طرح رساله علمی):</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>امضا: تاریخ:</p>	<p>نام و نام خانوادگی استاد مشاور:</p> <p>نظر استاد مشاور (درخصوص طرح رساله علمی):</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>امضا: تاریخ:</p>
---	---

نظر کمیته تخصصی:

.....

.....

.....

امضا دبیر علمی کمیته تخصصی

نمونه طرح تحقیق

اطلاعات مربوط به نمونه طرح تحقیق:

- زبان: فارسی عربی سایر ...
نوع تحقیق به دیده هدف: بنیادی کاربردی توسعه‌ای

(۱) عنوان

.....

(۲) واژگان کلیدی (کلید واژه)

..... (۱) فارسی:

..... (۲) عربی:

..... (۳) سایر:

(۳) بیان مسأله و تعیین قلمرو آن:

.....
.....
.....

(۴) سؤالات تحقیق

سؤال اصلی:

.....

سؤالات فرعی:

.....

.....

۵) چهارچوب نظری و فرضیه تحقیق: (الگوی آغازین و پاسخ‌های احتمالی برای پرسش‌های پژوهش که به صورت جملات خبری می‌آید)^۱

.....

.....

.....

.....

۶) پیشینه تحقیق:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

۷) روش تحقیق

.....

.....

.....

^۱ . به علت این‌که در حال حاضر چهارچوب نظری در طرح نامه به طور جداگانه مورد توجه قرار نمی‌گیرد در کنار فرضیه آمده تا کسانی که به صورت اختیاری قصد پرداخت را دارند، مورد توجه قرار گیرند، وگرنه چهارچوب نظری شماره ۵ و فرضیه شماره ۶ خواهد بود.

۸) اهمیت و ضرورت تحقیق:

۹) زمان‌بندی تحقیق (قلمرو زمانی تحقیق):

(۱۰) موانع و محدودیت‌های تحقیق:

(۱۱) ساختار و فصل‌های پژوهش‌نامه

* در صورت لزوم می‌توان یک یا چند صفحه به انتهای ساختار و هندسه تحقیق اضافه کرد.

(در صورت لزوم، می‌توانید این صفحات را تکثیر کنید)

۱۲) منابع پژوهش:

ردیف	عنوان (کتاب / مقاله)	نویسنده	مترجم	ناشر / محل نشر	سال / نوبت چاپ
۱					
۲					
۳					
۴					
۵					
۶					
۷					
۸					
۹					
۱۰					
۱۱					
۱۲					
۱۳					

پیوست (۳)

شیوه نامه پیشنهادی

تنظیم و نگارش پایان نامه

۱. طرح کلی پایان نامه

طلاب در تنظیم صفحات پایان نامه ترتیب زیر را رعایت نمایند.

۱-۱ روی جلد پایان نامه:

شامل آرم مرکز مدیریت، پایان نامه جهت اخذ سطح ۳ یا سطح ۴، رشته، عنوان پایان نامه، استاد راهنما، استاد مشاور، طلبه، ماه و سال می باشد. (نمونه شماره ۱)

۱-۲- صفحه سفید

۱-۳. صفحه بسم الله الرحمن الرحيم

به شکل ساده و بدون به کاربردن کادر و تزئینات مختلف در مرکز صفحه تنظیم گردد.

۱-۴. صفحه عنوان فارسی

در این صفحه تمام مندرجات روی جلد پایان نامه به همان ترتیب آورده شود.

۱-۵. صفحه صورتجلسه دفاعیه (بعد از دفاع)

۱-۶. صفحه اهدا

۱-۷. صفحه تقدیر

۱-۸. چکیده فارسی

چکیده شامل خلاصه ای از مسأله مورد تحقیق، بیان روش، نتایج به دست آمده و پیشنهادها می باشد و بایستی به نحوی نگارش شود که خواننده با مطالعه آن کاملاً از محتوای موضوع مورد تحقیق در پایان نامه آگاهی یابد. در

چکیده از اشاره به تاریخچه، فصل بندی و ذکر منابع خودداری گردد. تعداد کلمات چکیده حداکثر ۳۰۰ کلمه بوده و در یک صفحه و در یک پاراگراف تنظیم شود. و کلمات کلیدی در یک سطر جداگانه نوشته شود و بهتر است تعداد آنها از پنج کلمه بیشتر نباشد.

۹.۱. فهرست مطالب

در فهرست مطالب کلیه فصول، بخش‌ها و زیربخش‌های بدنه اصلی و سایر اجزاء از قبیل منابع و پیوست‌ها ذکر می‌گردد. در ستون سمت راست عناوین مطالب و در ستون چپ مقابل عنوان شماره صفحه آغاز آن مطالب آورده شود.

۱۰۱. فهرست اشکال، جداول و نمودارها (در صورت نیاز)

۱۱۱. متن اصلی پایان‌نامه

شامل مقدمه (طرح تفصیلی)، فصل‌ها و نتایج و پیشنهادها می‌باشد.

۱۲۱. پیوست‌ها و نمایه‌ها (در صورت نیاز)

۱۳۱. فهرست منابع و مأخذ

۱۴۱. چکیده به زبان انگلیسی (ABSTRACT)

متن چکیده فارسی به زبان انگلیسی حداکثر ۳۰۰ کلمه در یک صفحه تنظیم شود.

۱۵۱. صفحه عنوان انگلیسی

در این صفحه تمام مندرجات پشت جلد پایان‌نامه به زبان انگلیسی آورده شود.

۱۶۱. صفحه سفید

قبل از پشت جلد پایان‌نامه یک صفحه سفید قرارداد شده شود.

۱۷۱. پشت جلد پایان‌نامه

نمونه پیوست (۲)

۱۸۱. عطف پایان‌نامه

شامل عنوان فارسی پایان‌نامه، نام و نام خانوادگی دانشجو، ماه و سال ارائه پایان‌نامه می‌باشد.

۲. ارجاعات و توضیحات (تهیه پانویس)

پانویس بخشی از نوشته تحقیقی است که برای دادن اطلاع بیشتری اعتبار بخشیدن به نوشته فراهم می‌شود. پانویس‌ها را از لحاظ نوع اطلاعات می‌توان به دو گروه تقسیم کرد.

۱-۲. پانویس توضیحی:

پانویس توضیحی مطالب متن را تکمیل و توضیح می‌دهد. بنابراین در صورتی که یک عبارت یا واژه نیاز به توضیح خاصی داشته باشد، توضیح را می‌توان بصورت پانویس در همان صفحه ارایه نمود. در این صورت آن عبارت یا واژه توسط شماره‌ای کوچک در بالا و سمت چپ آن تایپ می‌شود و در پاورقی، توضیح مربوط به آن ارایه می‌شود. همچنین در نگارش پایان نامه تا حد امکان از بکار بردن لغات و نام‌ها به زبان لاتین خودداری نموده و معادل فارسی آنها استفاده شود و در صورت نیاز، در پانویس همان صفحه با ذکر شماره، لغات لاتین آورده شوند.

۲-۲. پانویس ارجاعی:

پانویس ارجاعی هم به منظور اعتبار بخشیدن به کار تحقیقی به کار می‌رود و هم جلوه‌ای از امانت داری پژوهشگر است. بنابراین ماخذ و منابع مورد استفاده دانشجو وقتی برای اولین بار در پایان نامه از آن ذکر می‌گردد. باید آن مأخذ با مشخصات کامل در پانویس ذکر شود. اما در ارجاع بعدی به همان اثر ذکر مشخصات کامل منبع لازم نیست.

۲-۲-۱. استناد به کتاب:

نام و نام خانوادگی نویسنده، نام کتاب، نام مترجم / مصحح / شارح / ویراستار، تعداد مجلدات، نوبت چاپ، نام محل چاپ، نام ناشر، تاریخ چاپ، شماره جلد (در صورتی که کتاب دارای چند جلد بوده باشد) و شماره صفحه. مثال: محمد جعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، راهنمای نگارش و ویرایش، چاپ هشتم، مشهد، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸، ص ۱۰۶.

نمونه لاتین:

Karl, Popper, Objektiv Knowledge. Oxford. Clarendon, 1979, p. 51.

۲-۲-۲- استناد به مقالات مجلات علمی:

نام و نام خانوادگی نویسنده، عنوان مقاله، نام مترجم (اگر ترجمه باشد) نام مجله، شماره دوره، شماره مجله، ماه یا فصل و سال انتشار، شماره صفحه. مثال: فریدون بدره‌ای، روش نوشتن پانویس و کتبانامه در نوشته‌های تحقیقی، ضمیمه راهنمای کتاب، سال ۱۳، شماره ۲ و فروردین ۱۳۴۹، ص ۲-۴.

۲-۲-۳- استناد به نشریات (کتاب، مجله) الکترونیکی دارای نمونه چاپی:

همانند استناد به کتاب و مقالات چاپی عمل می‌گردد ولی به جای مشخصات چاپ، آدرس دقیق سایت و تاریخ دسترسی به سایت ذکر گردد. احمد صفر مقدم، فاصله گذاری در خط فارسی، نامه فرهنگستان، ۴، زمستان ۱۳۸۶ ص ۱۲۳

۱۱ اردیبهشت ۱۳۹۰. <http://www.Persianacademy.ir/fa/name.aspx>

۲-۲-۴- استناد به مقالات و کتاب‌های الکترونیکی بدون نمونه چاپی:

نام و نام خانوادگی نویسنده، عنوان، سال، کلمه: Available at (قابل دسترسی در)، آدرس دقیق سایت، تاریخ دسترسی به سایت. سید بلال، سید علوی، پیش به سوی شاهراه‌های اطلاعاتی، مجله الکترونیکی کتابدار دوره پنجم شماره ۱ قابل دسترسی در: www.Ketabdar.org/magazine.aspx، ۱۱ اردیبهشت ۱۳۹۰.

۲-۲-۵- استناد به پایان‌نامه:

نام و نام خانوادگی نویسنده، عنوان پایان‌نامه، مقطع رشته تحصیلی، شهر محل دانشگاه / یا مؤسسه آموزشی، دانشکده، نام دانشگاه، سال، شماره صفحه. مثال: غلامحسین امینی، شیوه خط فارسی، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی، تهران، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۶۷، ص ۷.

۲-۲-۶- تذکرات:

* در مورد ارجاع به آیات قرآن مجید، دادن مشخصات کامل چاپ ضرورتی ندارد و تنها ذکر سوره و پس از آن شماره سوره (در داخل پرانتز) و سرانجام شماره آیه مورد نظر کفایت می‌کند. مانند سوره نمل (۲۷) آیه ۳۴.

* اگر ارجاع بعدی بلافاصله پس از ارجاع نخست (منبع قبلی) بیاید کلمه «همان و شماره صفحه» ذکر می‌شود. و اگر منبع انگلیسی باشد می‌نویسیم Ibid, p.

* اگر ارجاع بعدی با فاصله به همان مأخذ مورد استناد ارجاع نخستین باشد، نام و نام خانوادگی نویسنده، شماره صفحه.

* اگر منابع مختلفی از یک نویسنده با فاصله استفاده شده باشد لازم است پس از ذکر «نام و نام خانوادگی نویسنده، عنوان کتاب، شماره صفحه» ذکر شود.

* اگر کتاب دارای دو یا سه نویسنده باشد، نام و نام خانوادگی هر سه تن را به ترتیبی که پشت جلد کتاب آمده است، می‌نویسند؛ لکن اگر کتاب بیش از سه تن نویسنده داشته باشد، تنها نام اولین نفر را ذکر می‌کنند و کلمه «و دیگران» را به دنبال آن می‌آورند.

* اگر ارجاع تنها به یک صفحه از کتابی باشد، فقط شماره همان صفحه را ذکر می‌کنیم ص ۱۲۵. و در انگلیسی به صورت P ۱۲۵ نوشته می‌شود.

* اگر ارجاع به چند صفحه متوالی باشد، در این صورت در فارسی می‌نویسیم صفحات ۱۲۰-۱۲۵ یا صص ۱۲۰-۱۲۵ و در انگلیسی به صورت ۱۲۵-۱۲۰ PP نوشته می‌شود.

۳. فهرست منابع:

در انتهای پایان نامه فهرست کاملی از منابع و مأخذی که در متن اصلی پایان نامه مورد استفاده قرار گرفته ارایه می‌گردد. طرز نوشتن فهرست منابع با نحوه ارجاع در پانویس تفاوت چندانی ندارد و فقط به منظور رعایت ترتیب الفبایی منابع، لازم است آنها را به ترتیب نام خانوادگی نویسنده تنظیم کنیم و همچنین شماره صفحات مورد استناد در فهرست منابع ذکر نمی‌شود:

نام خانوادگی، نام، عنوان کتاب، شماره جلد، مترجم یا مصحح، شماره چاپ، محل انتشار، ناشر، سال انتشار.
 یاحقی، محمد جعفر و محمد مهدی ناصح، راهنمای نگارش و ویرایش، چاپ هشتم، مشهد، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۸.

Popper, Karl, *Objektiv Knowledge*. Oxford. Clarendon, ۱۹۷۹.

تذکرات:

در تنظیم فهرست منابع، نخست منابع فارسی و سپس منابع عربی و لاتین مجزا از هم نوشته شوند و همچنین مقالات از کتب جدا گردد.
 القاب و عناوین (دکتر، مهندس، استاد، علامه و...) از جلوی نام مولف حذف می‌شود.

الف و لام (ال) تعریف که در ابتدای اسامی عربی آورده می‌شود در تنظیم الفبایی نام نویسندگان لحاظ نگردد.

اگر از یک نویسنده چند اثر مورد استفاده قرار گرفت، به جای تکرار نام خانوادگی و نام، خط تیره ممتد به طول شش یا هشت حرف کشیده می‌شود. پس از آن نقطه گذاشته شود:

حری، عباس، آیین نگارش علمی، تهران، دبیرخانه کتابخانه‌های عمومی کشور، ۱۳۸۷.

شیوه بهره‌گیری از کتابخانه، تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۶.
 در نوشتن مشخصات منابع خارجی حرف اول تمام کلمه‌ها با حروف بزرگ نوشته می‌شود، به جز حرف اضافه و حرف تعریف، مگر آنکه در آغاز عنوان قرار گیرد:

Roth, Audrey. *The Research Paper*. Belmont California: Wadsworth Publishing Co. ۱۹۸۹

هرگاه محل نشر یا نام ناشر یا تاریخ نشر کتابی معلوم نباشد به ترتیب به جای آنها در داخل قلاب [بی‌جا]، [بی‌نا] و [بی‌تا] می‌آوریم.

۴- شماره‌گذاری:

۴-۱- شماره‌گذاری صفحات

صفحات قبل از فهرست مطالب شماره‌گذاری نمی‌شوند.
صفحات فهرست مطالب و سایر فهرست‌ها با حروف ابجد (الف، ب، ...) شماره‌گذاری می‌شوند.
صفحات اصلی پایان‌نامه با اعداد فارسی از اولین صفحه «مقدمه» (طرح تفصیلی) آغاز می‌شود و تا آخرین صفحه پایان‌نامه ادامه می‌یابد.
شماره‌گذاری صفحات پایان‌نامه در پایین وسط صفحه بوده و فاصله آن تا پایین صفحه ۱/۵ cm می‌باشد.
در نخستین صفحه فصل، شماره صفحه نوشته نمی‌شود اما در شمارش صفحات لحاظ می‌شود.

۴-۲- شماره‌گذاری موضوعات:

عناوین اصلی در هر فصل پایان‌نامه به عناوین فرعی و نیز عنوان فرعی به عناوین فرعی دیگر تقسیم می‌گردد. بنابراین برای شماره‌گذاری هر کدام از عناوین فرعی با دو عدد که با خط فاصله از یکدیگر جدا شده اند استفاده می‌گردد. عدد سمت راست بیانگر شماره عنوان اصلی و عدد سمت چپ شماره ترتیب عنوان فرعی مورد نظر است.
در صورتی که هر عنوان فرعی دارای زیرعنوان باشد. شماره هر زیرعنوان فرعی در سمت چپ عدد فوق قرار می‌گیرد.

مثال: چنانچه «برنامه‌ریزی پویا» دومین عنوان زیر فرعی از چهارمین عنوان فرعی مربوط به سومین عنوان اصلی باشد. می‌نویسیم: ۳-۴-۲- برنامه‌ریزی پویا.

۴-۳- شماره‌گذاری اشکال، جداول و نمودارها

شماره‌گذاری اشکال و جداول نیز مانند شماره‌گذاری موضوعات است. به عنوان مثال هفتمین شکل در فصل دوم به صورت (شکل ۲-۷) نمودار تغییرات (نوشته می‌شود).

۵- حروف چینی و صفحه‌آرایی:

۵-۱- انتخاب کاغذ مناسب

کاغذ مورد استفاده جهت تایپ مطالب پایان‌نامه بایستی سفید و از یک جنس و ترجیحاً از کاغذ هفتاد گرمی به قطع ۴ A انتخاب گردد. در حدامکان از صفحات بزرگ در پایان‌نامه استفاده نکنید و در صورت وجود چنین صفحات بزرگ آن را از طریق فتوکپی به صورت استاندارد به قطع ۴ A تبدیل گردد. در صورت غیر عملی بودن آن را طوری تا نمایند که از صفحات بیرون نزنند.

۵-۲- انتخاب قلم مناسب

قلم‌هایی که در تایپ متن پایان‌نامه یا رساله مورد استفاده قرار می‌گیرد به شرح جدول ۵-۱ است.

جدول ۵-۱ فونت و سایز متن پایان‌نامه

ردیف	موضوع	فونت و سایز
۱	عناوین فصل	تیترا سیاه ۱۸
۲	عناوین اصلی	میترا ۱۶ یا زر سیاه ۱۴
۳	عناوین فرعی	میترا ۱۴ یا زر سیاه ۱۲
۴	زیر عناوین فرعی	میترا ۱۲ یا زر سیاه ۱۰
۵	متن اصلی	لوتوس یا نازنین یا زرنازک ۱۴
۶	پاورقی - توضیحات جدول، شکل و نمودار	لوتوس یا نازنین یا زرنازک ۱۱
۷	چکیده	نازنین سیاه ۱۱

تذکر: برای کلمات عربی چکیده از فونت بدر و انگلیسی از فونت Times new استفاده گردد.

۵-۳- صفحه آرایی

صفحات پایان‌نامه بصورت ساده و بدون استفاده از کادر و یا سرصفحه تایپ شوند.

متن پایان‌نامه طوری تنظیم شود که از سمت راست کاغذ ۴/۵ cm - ۴، از سمت چپ ۳-۲/۵ cm، از بالا و پایین صفحه ۳-۲/۵ cm، فاصله داشته باشد.

فاصله سطرها در تمام صفحات پایان نامه برابر $1/2$ cm بوده ولی در چکیده برابر 1 cm در نظر گرفته شود. و در پا نویس به اندازه نصف فاصله بین دو سطر در متن اصلی است.

صفحه اول هر فصل باید از سطر پنجم شروع شده و سطر اول هر پاراگراف در صفحات پایان نامه باید شامل 1 cm تورفتگی به سمت داخل باشد. حداقل تعداد سطر تایپ شده در یک صفحه 20 سطر باشد. و طول هر سطر در صفحات اصلی 14 cm در نظر گرفته شود.

در صورت نیاز به درج پانویس با رسم یک خط افقی از متن اصلی جدا می‌گردد و همه موارد فارسی به صورت راست چین نوشته شوند.

نقل قول مستقیم میان گیومه آورده می‌شود. و در صورتی که طول متن اصلی نقل شده از نیم صفحه بیشتر باشد آن را با تورفتگی متمایز می‌کنند در اینصورت نیازی به استفاده از گیومه نیست.

هر جدول باید دارای شماره و عنوان (توضیح) باشد که به صورت فارسی و وسط چین در بالای آن نوشته می‌شود. و فاصله بین آخرین سطر از متن تا توضیح مربوط به جدول بایستی حدود دو برابر فاصله معمولی بین دو سطر باشد.

در مورد اعدادی که در داخل متن نوشته می‌شود (غیر از جدول‌ها و نمودارها) هر گاه عدد کمتر از 10 باشد آن عدد با حروف نوشته می‌شود، مثل پنج و هر گاه 10 و بزرگتر از 10 باشد به صورت عدد نوشته می‌شود مثل 12 . برای مشخص کردن اعداد اعشاری از (/) و برای درصد از علامت % استفاده می‌شود.

هر شکل یا نمودار باید دارای شماره و عنوان (توضیح) باشد که به صورت وسط چین در زیر نوشته می‌شود. فاصله بین توضیح مربوط به شکل تا اولین سطر متن پایان نامه بایستی حدود دو برابر فاصله معمولی بین دو سطر باشد.

۶- جلد پایان نامه:

جلد پایان نامه از نوع گالینگور بوده و مندرجات روی جلد و پشت آن به صورت زرکوب چاپ شوند.

تذکر: صحافی پایان نامه بعد از جلسه دفاعیه و تأیید اصلاحات مربوط انجام می‌گیرد. در صورتی که رساله بیش از یک جلد باشد لازم است در پایین جلد، شماره جلد نیز قید شود.

نمونه شماره (۱)

(۱)
شورای عالی حوزه‌های علمیه
مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خراسان
معاونت پژوهش

پایان‌نامه سطح سه
رشته: فقه و اصول

موضوع:

قاعده اهم و مهم در ترازوی عقل و نقل

استاد راهنما:

حجت‌السلام والمسلمین سیدعلی رضوی

استاد مشاور:

سرکارخانم فاطمه محمدی

نگارش:

طیبه سترگ

سال تدوین ۱۳۹۰

پیوست (۴) جدول علائم و نشانه‌های نگارشی

نشانه	علامت نقش و کارکرد اصلی	مثال
ویرگول یا درنگ نما	، نشانه مکث کوتاه و تابع لحن کلام	امام، اسلام را زنده کرد.
نقطه ویرگول یا جدایی نما	؛ نشانه مکث طولانی و حد فاصل ویرگول و نقطه.	الهی، در جلال رحمانی؛ در کمال سبحانی.
نقطه یا ایست نما	. نشانه مکث کامل است و در پایان جمله‌های خبری و امری می‌آید.	امروز به مسافرت می‌رویم.
دو نقطه یا هشدار نما	: نشانه توضیحات پس از آن است.	تنها ره سعادت: ایمان، جهاد، شهادت.
نشانه عاطفی یا هیجان نما	! نشانه بیان حالت‌های احساسی و عاطفی موکد است.	عجب همتی!
نشانه پرسش یا پرسش نما	? نشانه حالت سوال و پرسش که در پایان جمله می‌آید.	چرا وظیفه‌ات را انجام ندادی؟

فقرو بیکاری و... از عوامل فساد جامعه است.	... نشانه حذف کلمه، عبارت یا جمله یا بخشی از متن است.	نشانه حذف یا افتادگی نما
او پرسید «آیا کتابخانه ملی را دیده‌اید؟»	«)» نشانه مشخص کردن عبارت و متنی نظیر نقل قول است.	گیومه یا برجسته نما
ای شهید (ای- ش - هید)، شهادت مبارک.	() نشانه جدا کردن توضیح‌های نسبتاً اضافی است.	پرانتز یا دو کمان
شما [خانواده شهادت] چشم و چراغ این ملتید.	[] نشانه اضافه کردن مطلبی یا توضیحی در ضمن نوشته یا سخن دیگری است.	قلاب یا کروشه
حضرت محمد(ص) خوش خوی و خوش روی بود.	- نشانه جدا سازی جمله یا عبارت معترضه از متن اصلی است.	خط فاصله
۱۲/۴۵- حرف ایرانیکی / ایتالیکی	/ نشانه اعشار در ریاضی یا نوشته هاست.	ممیز
به کتاب...	← نشانه ارجاع است.	پیکان

جدول نشانه‌های ویرایشی (۱)

نشانه	مفهوم	مثال	صورت تصحیح شده
	یک سطر فاصله ایجاد شود	نخست تعریف پژوهش می‌آید. پژوهش	نخست تعریف پژوهش می‌آید. پژوهش
	یک سطر فاصله حذف شود	پژوهش به جستجوی روشمند پژوهش می‌گویند	پژوهش به جستجوی روشمند پژوهش می‌گویند
	دو سطر فاصله ایجاد شود	بخش ۱ کلیات	بخش ۱ کلیات
	دو سطر فاصله حذف شود	کلیات در این بخش چند موضوع بحث می‌شود	کلیات در این بخش چند موضوع بحث می‌شود
	تا سر بیگان جلو برده‌شود	کلیات در این بخش چند موضوع بحث می‌شود	کلیات در این بخش چند موضوع بحث می‌شود
	سطر بیرون‌زده لابل برده شود	پژوهش به جستجوی روشمند پژوهش گویند	پژوهش به جستجوی روشمند پژوهش گویند
	تا سر بیگان عقب برده شود	پژوهش به جستجوی روشمند پژوهش گویند	پژوهش به جستجوی روشمند پژوهش گویند

جدول نشانه‌های ویرایشی (۲)

۱. اسلام کامل‌ترین ادیان است. ۲. اسلام دین حضرت محمد ﷺ است.	۱. اسلام کامل‌ترین ادیان است. ۲. اسلام دین حضرت محمد ﷺ است.	فاصله‌ی میان سطرها حذف شود	
مادر	مادر	فاصله برداشته شود	
ما در ایران زندگی می‌کنیم	ما در ایران زندگی می‌کنیم.	فاصله ایجاد شود	
ایران کشور ماست.	ایران ← کشور ماست.	فاصله برداشته شود	
به دانشکده آمد و تحصیل کرد	به دانشکده آمد و تحصیل کرد	دنبال سطر قبل بیاید	
پژوهش به جستجوی روشمند پژوهش می‌گویند	پژوهش به جستجوی روشمند پژوهش گویند	به سر سطر آورده شود	
کتاب برگزیده	کتاب برگزیده	درون خط بسته جابه‌جا شود	
تحقیق بدون روش مفید نیست.	تحقیق بدون روش مفید <u>آینده</u> نیست.	درون خط بسته حذف شود	
سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۲۰.	سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۲۰	نشانه افزوده شود	
سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۲۰.	سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۲۰	نوشته افزوده شود	
می‌روم	می‌روم	جدا شود	
خوبتر	خوبتر	چسبانده شود	
کتاب روش تحقیق کتاب‌خانه‌ای تازه‌های فراوانی دارد.	کتاب روش تحقیق کتاب‌خانه‌ای تازه‌های فراوانی دارد.	قلم مورج‌دار باشد	
عنوان‌ها بالای بند نوشته شود	عنوان‌ها بالای بند نوشته شود	قلم سیاه‌باشد	
Quran	quran	با حروف بزرگ نوشته شود (در لاتین)	=
Quran	Quran	با حروف کوچک نوشته شود (در لاتین)	/